

PETER SLAVKOVSKÝ
Slovenský roľník

PETER SLAVKOVSKÝ

PETER SLAVKOVSKÝ

Slovenský roľník

(pramene k štúdiu spôsobu života)

VEDA,
vydavateľstvo SAV

VEDA,
vydavateľstvo
Slovenskej akadémie vied

Ústav etnológie SAV

Ústav etnológie
Slovenskej akadémie vied

PETER SLAVKOVSKÝ

Slovenský roľník

(pramene k štúdiu spôsobu života)

Recenzenti:

PhDr. STANISLAV HORVÁTH

Doc. Mgr. KATARÍNA NOVÁKOVÁ, PhD.

Publikácia vznikla z poznatkov vedeckých projektov:

- *Dejiny etnológie na Slovensku v druhej polovici 20. storočia: kontinuity a diskontinuity v bádani* (9. kapitola);
- *Slovensko a jeho identita* (3. kapitola);
- *Tradičná kultúra Slovenska ako súčasť kultúrneho dedičstva Európy* (1., 2., 5., 6., 7., 8. kapitola)

© PhDr. PETER SLAVKOVSKÝ, DrSc., Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013

© VEDA, vydavateľstvo SAV, 2013

© Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013

Dizajn © Eva Kovačevičová, 2013

Zdroje obrazového materiálu:

Archív digitalizovaných negatívov Ústavu etnológie SAV, Bratislava
a Fotoarchív Slovenského národného múzea, Martin

ISBN 978-80-224-1307-7

OBSAH

ÚVOD	7
1. HISTORICKÉ PREDPOKLADY VÝVINU AGRÁRNEJ KULTÚRY	11
2. AGRÁRNA KULTÚRA	23
Získavanie a príprava pôdy	23
Pestovanie plodín	31
Žatva obilia	33
Mlátenie obilia	38
Uskladnenie poľnohospodárskych plodín	43
Zeleninárstvo	45
Ovocinárstvo	47
Vinohradníctvo	48
Doprava a dopravné prostriedky	54
3. HISTORICKÉ PREDPOKLADY CHOVU HOSPODÁRSKÝCH ZVIERAT	59
4. TRADIČNÁ ORGANIZÁCIA CHOVU HOSPODÁRSKÝCH ZVIERAT	
Získavanie krmovín	65
Chov hovädzieho dobytku	68
Salašníctvo	72
Mliečne hospodárenie	74
5. DUCHOVNÉ SÚVISLOSTI TRADIČNEJ AGRÁRNEJ KULTÚRY	65
Zima	78
Jar	81
Leto	83
Jeseň	85
6. SOCIÁLNE SÚVISLOSTI TRADIČNEJ AGRÁRNEJ KULTÚRY	88
Pôda – kritérium sociálneho statusu rodiny i jednotlivca	90
Roľnícka rodina – základná výrobná-konzumná jednotka	93
Lokálne spoločenstvo	101
7. SOCIÁLNE, KULTÚRNE A POLITICKÉ SÚVISLOSTI ŽIVOTA VIDIECKYCH SPOLOČENSTIEV NA SLOVENSKU V DRUHEJ POLOVICI 20. STOROČIA	110

Kolektivizácia poľnohospodárstva	■ 111
Dekolektivizácia poľnohospodárstva	■ 113
8. ETNICITA A CIVILIZAČNÉ TRENDY V MATERIÁLNEJ KULTÚRE	■ 117
9. AGRÁRNA KULTÚRA SLOVENSKA AKO PREDMET ETNOGRAFICKÉHO VÝSKUMU	■ 122
Počiatky vedeckého záujmu o poľnohospodárstvo – od fyziokratizmu k romantizmu	■ 123
Od romantizmu k historickému materializmu. Agrárna kultúra – súčasť kultúrneho dedičstva	■ 134
Kolektivizácia poľnohospodárstva – diskontinuita vo vývine agrárnej kultúry i v metódach jej skúmania. Etnologická a muzeologická reflexia prvého obdobia kolektivizácie	■ 142
LITERATÚRA	■ 155
FOTOGRAFIE	■ 163
SLOVAK PEASANT (source to study the way of life). Resumé	■ 164

ÚVOD

Pestovanie poľnohospodárskych plodín a chov hospodárskych zvierat je cieľavedomá ľudská činnosť, ktorá predstavuje pre vedecký výskum široký komplex problémov, z ktorých sú pre etnológiu najzaujímavejšie tie kultúrnohistorické. Pri ich objasňovaní pripadá významné miesto i agrárnej etnografii, ktorá svojím poznaním prispieva k objasneniu kultúrnej histórie, jej spoločných a diferencovaných črt vo vývine jednotlivých etnických spoločenstiev. Poznávanie a vysvetľovanie týchto kultúrnych hodnôt pomáha objasniť miesto i úlohu človeka – tvorcu v procese, ktorý všeobecne nazývame história.

Od vzniku feudálnej spoločnosti až do prelomu 19. a 20. storočia boli na Slovensku kultúrne i sociálne dominantnou skupinou nesporne roľníci. Ich spôsob života a ich kultúra vznikali v čase, keď sebestačnosť v spôsobe života bola existenčnou nevyhnutnosťou. Aj po vzniku diferencovanejších prejavov v deľbe práce ostala roľníkom z celospoločenského hľadiska najzákladnejšia oblasť – produkcia potravín a prvovýroba niektorých základných surovín. Na stabilitu ich kultúry vplývala určite aj okolnosť, že v živote roľníka bolo viac konštantných prvkov ako v ktoromkoľvek inom povolaní. Práve všetrannosť kultúry roľníckej rodiny zaručovala jej dlhú existenciu na širokom európskom teritóriu. Ani jedna neroľnícka kultúra nebola schopná vo vzťahu k jednotlivcovi preukázať takú všetrannosť. Kultúra tradičnej roľníckej rodiny je posledným štádiom uchovania rovnováhy vo všetkých oblastiach života.

Práca na pôde a chov hospodárskych zvierat je cieľavedomá činnosť, ktorá nie je človeku prirodzene daná. Formuje sa priamo v pracovnom procese, je teda súčasťou ľudskej kultúry. Pre spoločenstvá ľudí, ktorí žili na území dnešného Slovenska, boli od neolitickej revolúcie až do päťdesiatych rokov 20. storočia rozhodujúcou súčasťou výrobných síl, od ktorých sa odvíjala nielen materiálna kultúra, ale aj ostatné stránky spôsobu života – kultúra sociálna i duchovná.

Kultúrny systém predindustriálnych spoločenstiev sa vyznačoval veľkou stabilitou. O slovenskom vidieku to platí ešte aj na počiatku 20. storočia. V prostredí agrárnych sociálnych skupín (roľnícka rodina, spoločenstvo obce) existovala regulujúca normatívnosť, postavená na kultúrnych vzoroch. Tie platili aj v agrárnej kultúre ako ideálny model životných aktivít jednotlivca, akýsi návod na konanie, ktoré sa v príslušnom spoločenstve pokladalo za normálne (socializácia, enkulturácia), a súčasne tvorili i kritérium jej hodnôt. Mikrosvet dedinského spoločenstva bol sociálnym priestorom, ktorého usporiadanie orientovalo jednotlivca i generácie roľníckej rodiny na materiálne i nemateriálne hodnoty, pokladané za vzácne a cenené. Ľudia si v konkrétnych podmienkach spôsobu svojho života vyberali takú ľudskú činnosť a také jej materiálne i sociálne predpoklady, ktoré boli schopní rozvíjať a zároveň i v dostatočnej miere uspokojovali ich základné potreby a záujmy.

Napriek tomu, že tradičná ľudová kultúra sa vyznačovala veľkou stabilitou svojho kultúrneho systému, hraničiacou často až s uzavretosťou, v časoch kríz a spoločenských pohybov sa aj tunajšie obyvateľstvo dostávalo do situácie, keď bolo nútené odchádzať z domova v nádeji na zlepšenie svojej hospodárskej a sociálnej situácie. Tak to bolo i koncom 17. a na začiatku 18. storočia, v období veľkej pauperizácie roľníkov na Slovensku vyvolanej vojnami, feudálnymi rozbrojmi, ale aj majerským hospodárením.

Do tohto obdobia spadajú počiatky migrácie slovenského obyvateľstva do priestoru tzv. Dolnej zeme (územie na pomedzí dnešného Maďarska, Rumunska, srbskej Vojvodiny a chorvátskej Slavónie). Zatiaľ čo v čase kolonizácie sa slovenskí presídlenci sťahovali zväčša v rámci hraníc jedného štátu, po rozpade Rakúsko-Uhorska sa stali vysťahovalcami, oddelenými od jadra materského etnika. Tak sa Slováci ocitli na území Maďarska, Rumunska, Srbska, Chorvátska a Bulharska. V tejto pozícii, teda oddelení od jadra materského etnika, sa ocitli aj skupiny Slovákov, ktorí sa vytýčením nových štátnych hraníc po roku 1918 stali občanmi Poľska, Rakúska a Ukrajiny. Ešte aj dnes nachádzame enklávy slovenských menšín v štátoch strednej a južnej Európy. Ich kultúra je súčasťou kultúrnej histórie Slovákov.

Kultúrne hodnoty tradičných roľníckych spoločenstiev odovzdávané z generácie na generáciu tvorili voľakedy základ kultúrnej rôznorodosti. Migrácia obyvateľstva do nových sídel posilňovala kultúrne zbližovanie slovenských menšín s inými etnickými spoločenstvami. V novom multietnickom prostredí museli na kultúrnom základe prinesenom zo Slovenska vytvoriť taký životný a kultúrny model, ktorý im dával reálne šance prežiť v nových podmienkach.

Výsledky výskumu materiálnej, sociálnej i duchovnej kultúry v prostredí slovenských menšín v strednej a južnej Európe ukazujú na jednej strane silnú mieru pretrvávania tradičných kultúrnych modelov pochádzajúcich zo Slovenska, na druhej strane zaznamenávajú inovácie, ktorými príslušníci slovenského etnika reagovali na tradície a prax svojho nového sociálneho a kultúrneho prostredia. Ukázalo sa, že nové podmienky spôsobu života a možnosti ekonomického a sociálneho vzostupu boli v oblasti organizovania nového prostredia slovenských menšín omnoho silnejšie fak-

tory ako tradícia. Priaznivé hospodárske a spoločenské pomery na Dolnej zemi pomohli slovenským kolonistom veľmi rýchlo prekonať rozdiely medzi ich pôvodnou kultúrou a tou, ktorú bolo potrebné budovať pri organizovaní nového životného prostredia. Spolu s týmito procesmi prenikala do ich jazyka aj nová terminológia.

Prirodzená adaptácia, ktorá sa odohrávala v otvorenom kultúrnom systéme a na racionálnom základe, nenadobudla podobu kultúrnej deštrukcie. Prenos kultúrnych informácií bol selektívny, schopný prispôbiť sa potrebám zvládnutia nového prostredia. V priebehu tohto procesu strácala svoje miesto v kultúrnej identifikácii etnického spoločenstva predovšetkým materiálna kultúra. Kultúrna identifikácia slovenského spoločenstva bola výsledkom kultúrneho dialógu s ostatnými etnickými spoločenstvami. Dôsledkom tohto dialógu bolo množstvo spoločných kultúrnych znakov v spôsobe života tunajších lokálnych, viacetnických spoločenstiev. Tieto podmienky s postupným procesom modernizácie stále viac zbližovali kultúru Slovákov s ostatnými etnickými spoločenstvami. Proces tohto kultúrneho zbližovania prebieha aj v súčasnosti.

Etnológia vie odlíšiť roľnícku, predindustriálnu kultúru od industriálnej. V tradičnom roľníckom prostredí bolo potrebné pri utváraní kultúrnej identity osvojiť si súveku kultúru v materinskom jazyku. Obdobie modernizácie, ktoré sa v Európe začalo už v polovici 18. storočia, prinieslo nové podnety a zrelativizovalo nielen etnickú, ale aj regionálnu identifikáciu obyvateľstva so svojimi kultúrnymi tradíciami. Kultúrne hodnoty sa menia a rastú vo svojej zložitosti a sofistikovanosti prostredníctvom inovácií, ktoré sú dvojakého druhu: buď vznikajú vo vnútri kultúry, alebo prichádzajú zvonku ako kultúrne výpožičky. Oba druhy sú pre rozvoj kultúry každého etnického spoločenstva rovnako dôležité.

Ako ukázali historické pramene a etnologické reálie, generácie príslušníkov slovenských menšín v strednej a južnej Európe dokázali zvládnuť veľkú skúšku z kultúrnej adaptácie i z procesov modernizácie. Na celom teritóriu, na ktorom sa Slováci usadili, boli a stále sú považovaní za vynikajúcich hospodárov. O to viac je potrebné oceniť ich schopnosť využívať z pôvodnej tradičnej kultúry slovenských regiónov to, čo bolo v nových podmienkach využiteľné, a zároveň prevziať z okolia tohto prostredia do svojej kultúry inovácie zodpovedajúce spôsobu života i civilizačnému vývinu v ich novom domove.

Kultúru všeobecne chápeme ako súbor stratégií, ktoré umožňujú človeku adaptovať sa na podmienky prostredia, v ktorom žije. Oddelenie časti etnického spoločenstva od jadra materského etnika však narúša takto ustálený kultúrny systém. Tak to bolo aj v prípade slovenských minorít v oblasti strednej a juhovýchodnej Európy. Pred etnológom sa tak vynárajú otázky: Ako enklávy slovenských menšín zvládli proces medzi enkulturáciou a akulturáciou i modernizačnými trendmi v novom prírodnom, hospodárskom, sociálnom i etnickom prostredí? Akú hodnotu predstavuje ich tradičná kultúra pre kultúrne dedičstvo slovenského národa?

Celú problematiku agrárnej kultúry možno tak z hľadiska etnológie rozdeliť na dva základné okruhy: 1. sledovanie historického vývinu, spoločných a diferencovaných prejavov v regionálnych a etnických rozdieloch agrárnej kultúry, t. j. materiálnych prostriedkov, ktoré sa pri tomto druhu ľudskej činnosti využívali; 2. sledovanie ich sociálneho ekvivalentu – kolektívu ľudí, ktorí nimi v jednotlivých vývinových etapách pracovali, t. j. organizáciu práce, spôsoby preberania nahromadených skúseností – akýsi mechanizmus získavania kultúrnych hodnôt, ako aj vzťahy, ktoré na pozadí agrárnej kultúry vznikali.

Základnou úlohou agrárnej etnológie je štúdium etnickej, sociálnej a kultúrnej stránky poľnohospodárskej výroby. Každý jej spôsob má osobitý charakter, obsah práce a zodpovedajúcu výrobnú a spoločenskú organizáciu. To je základ, na ktorom sa formoval, a aj dnes sa vo veľkej miere formuje, celý spôsob života vidieka. Socialistická kolektivizácia poľnohospodárstva ako dôsledok spoločenských a politických zmien po roku 1948 porušila nielen kontinuitu vývinu agrárnej kultúry v jej materiálnej podobe, ktorá sa dovtedy vyvíjala v intenciách sociálno-ekonomických podmienok vtedajšej dediny podľa miestnych kultúrnych vzorov a na základe klasických mechanizmov tradovania, ale aj celú jej nadstavbovú časť. Priniesla nielen zmeny do obsahu roľníkovej práce, ale začala na vidieku formovať aj nový spoločensko-profesionálny systém, novú hierarchiu hodnôt a nové vzory sociálneho správania.

Od 18. storočia až po päťdesiate roky 20. storočia, ako sa menili historické a sociálno-hospodárske podmienky spôsobu života a kultúry roľníkov na území Slovenska, menili sa aj dôvody, názory a metódy odborných prístupov ich štúdiu. Agrárna etnografia nemohla vzniknúť skôr ako problémy, ktorými sa zaoberá. Táto publikácia je prehľadom vývinu vedeckého záujmu o problematiku agrárnej kultúry Slovenska, jej materiálnych, sociálnych a duchovných kontextov. Nechce byť len súpisom prác vedeckých osobností, ale aj výziev a limitov, ktoré im spoločenská situácia na Slovensku v sledovanom historickom období vytvorila.

Výsledok poznania uverejnený v tejto publikácii je súhrnom vedeckých poznatkov niekoľkých generácií agrárnych etnológov, historikov a archeológov uvedených v prehľade použitej literatúry. Tá môže vnímavého čitateľa doviesť k ešte ucelenejšej a podrobnejšej informácii o vývine sveta slovenských roľníkov, jeho prírodných, historických i sociálnych determinácií.

1. HISTORICKÉ PREDPOKLADY VÝVINU AGRÁRNEJ KULTÚRY

V 6. storočí sa o účasť na vytváraní európskych dejín prihlásili aj Slovania. Archeologické nálezy poľnohospodárskeho náradia dokazujú, že v tom čase patrila stredná Európa medzi oblasti, kde sa poľnohospodárstvo rozvíjalo najviac. Bola to predovšetkým zásluha Keltov. Pod oblasť ich vplyvu patrila kultúra etník, ktoré obývali rozsiahle územie od dnešnej Veľkej Británie, cez strednú Európu až po Zakarpatskú Ukrajinu.

Takmer súčasne s keltskou agrárnou kultúrou nám na území severného Balkánu, južného Maďarska a priľahlej časti Rakúska archeologické nálezy dokladajú vyspelú poľnohospodársku kultúru, ktorá územne zodpovedala ilýrskemu etniku. Jej prevrstvenie s agrárnou kultúrou Keltov predstavovalo kultúrny substrát, ktorý posunul vpred vtedajší vývoj agrárnej kultúry celej strednej Európy. Z neho profitovalo i poľnohospodárstvo rímskych provincií, kde sa pestovali všetky známe druhy obilnín, predovšetkým odrody pšenice, jačmeň, proso, menej ovos. Je zaujímavé, že v tom čase bola úroveň agrárnej kultúry v oblasti dnešného Slovenska v porovnaní so susediacimi západnými krajinami, obývanými Germánmi, vyššia, lebo naše územie bolo v bezprostrednom kontakte s rímskymi provinciami.

Aj Slovania poznali poľnohospodárstvo, aj keď bolo na nižšej úrovni ako keltsko-ilýrske. Reprezentovala ho kultúra zarubinecká z 2. – 5. storočia a černjachov-

ská z 3. – 5. storočia. Slovanské nálezy zo 6. – 7. storočia však signalizujú zmenu, ktorá odlišuje nastupujúcu agrárnu kultúru včasného stredoveku od poľnohospodárstva najstarších Slovanov. Bol to dôsledok nových historických okolností, ktoré ukončili expanziu Slovanov a vyžiadali si potrebu stálejších sídel, to znamená aj intenzívnejšieho poľnohospodárstva, nevyhnutnosť prechodu od systému dlhotrvajúcich prielohov a celín na krátkodobu odpočívajúce prielohy.

V agrárnych kultúrach etnických spoločenstiev, ktoré tu žili, dochádza v tomto období k postupnej nivelizácii na poľnohospodárstvo, ktorého základom bola agrárna kultúra rímskych provincií (BERANOVÁ, 1980: 143-207).

Na území, ktoré bolo doslova križovatkou pohybu rôznych etník, je v tomto čase veľmi ťažké spájať nejakú agrárnu kultúru s konkrétnym etnickým spoločenstvom. Ako ukazujú aj neskoršie etnologické paralely, agrárna kultúra v kontaktoch zónach rôznych kultúr stráca svoje etnické špecifiká medzi prvými a stáva sa výslednicou konkrétnych pôdno-klimatických, historických a kultúrnych podmienok.

Ôsme až desiate storočie bolo obdobím veľkého rozkvetu slovanského sveta, obdobím, v ktorom svojím politickým, kultúrnym i hospodárskym významom v stredoeurópskom priestore vstúpila na scénu dejín Veľká Morava (DEKAN, 1976, MĚŘINSKÝ, 2002 a 2006). Na formovaní novej včasnofeudálnej spoločnosti malo veľký podiel aj súveké poľnohospodárstvo.

Veľkomoravské poľnohospodárstvo malo ešte cyklický charakter, ale už stabilné sídlo. Základným orným náradím boli radlá (plazové a bezplazové). Obe mali niekoľko variantov, ktorých vývoj smeroval k pluhu. Na základe zachovaných železných častí pluhov sa možno domnievať, že v tomto období existovali dva typy – jednostranný s pevnou odvalnicou a dvojstranný s prekladacou odvalnicou. Obe náradia mali i plužné kolieska. Doklady o tom máme však len z najvyspelejších oblastí juhozápadného Slovenska a Moravy. Išlo o orné náradie, relatívne malé a ľahké. Z týchto faktov možno usúdiť, že pluh nebol hlavným orným náradím veľkomoravských roľníkov. Tvoril však dôležitý medzičlánok medzi pluhom rímskych provincií a ťažkým pluhom z obdobia stredoveku (BERANOVÁ, 1980: 259-79).

Okrem orného hospodárenia bolo v 8. – 10. storočí súčasťou agrárnej kultúry na území Slovenska aj tzv. žiarové poľnohospodárstvo, pri ktorom sa využívala pôda získaná vyrúbaním a vypálením lesných porastov. Cyklické poľnohospodárstvo ani jeho žiarová modifikácia nepoznali cieľavedomé hnojenie pôdy, ak nerátame popol z vypálených porastov a trus pasúceho sa dobytky. Skvalitňovanie pôdy hnojením však mohli Slovania poznať z rímskej agrárnej kultúry, podobne ako brány, namiesto ktorých na rozbíjanie hrúd využívali smyky a kyjaky.

Historické doklady o pestovaných druhoch obilia hovoria o jarných i jesenných druhoch. Najrozšírenejšou obilninou bolo proso a pšenica, až potom raž. Jačmeň a ovos sa pestovali predovšetkým v súvislosti s chovom koní, a to na pôdach, ktoré už boli čiastočne vyčerpané.

Hlavným žatevným náradím v tomto období boli srpy. Spôsob práce s nimi predurčil ich tvar a zúbkované ostrie. Obilie sa hrstovalo a srpom sa vlastne podrezalo. Na vyžínanie trávy neboli vhodné.

Zožené obilie sa mlátilo cepmi. Vymlátené sa čistilo pomocou viatia – lopatou alebo presýpaním, a ukladalo sa do obilných jám v zemi, niekde aj do drevených súsekov. Analógie týchto techník mlátenia a čistenia obilia nachádzame na Slovensku ešte aj v prvej polovici 20. storočia (BERANOVÁ, 1975: 5-16, MRUŠKOVIČ, 1974).

Definitívny prechod k ornému hospodáreniu dal základ pevným sídliskovým

bodom – osadám, v ktorých sa stabilizoval nielen obraz samotného osídlenia, ale aj kultúrnej krajiny – *plužiny*. Pôda v tejto novej, na agrárnych vzťahoch založenej sústave už nebola neohraničeným pasienkovým priestranstvom, ale merateľným výrobným prostriedkom. Bol to nový civilizačný faktor, aký dovtedajšie kočovné spoločnosti nepoznali, a súčasne nevyhnutná podmienka ich ďalšieho vývinu – prechodu k organizovanému štátu (KUČERA, 1974: 209).

Progresívny hospodársky rozvoj, politická a cirkevná organizácia i etnická jednota dávali Veľkej Morave v 10. storočí reálnu šancu premeniť sa na životaschopný feudálny štát. Vnútorne rozbroje a nájazdy maďarských kočovných kmeňov však znamenali jej postupný zánik. Územie Slovenska sa stalo súčasťou arpádovského Uhorska. Na počiatku jeho existencie však bola dôležitá podmienka: ak chceli Maďari svoje postavenie v spoločnosti udržať, museli prebrať od domácich Slovanov predovšetkým ich systém hospodárenia – z kočovných chovateľov dobytky sa zmeniť na usadlých roľníkov. V tomto procese kultúrnej transmisie sa uchovali mnohé prejavy agrárnej kultúry slovanského obyvateľstva aj s príslušnou terminológiou (KUČERA, 1974: 47-58).

Aj keď je pramenný materiál z tohto obdobia chudobný a torzovitý, jednoznačne ukazuje, že slovanské obyvateľstvo hospodáril na stabilných poliach s použitím orného náradia a záprahu a opúšťalo nepravidelný systém prielohového hospodárenia. Uhorské poľnohospodárstvo tak vytvorilo hospodársku základňu štátu postavenú na vlastníctve pôdy. Uhorská spoločnosť bola v tom čase rovnocennou súčasťou rodiacej sa európskej poľnohospodárskej civilizácie, ktorú podmienili tri faktory: úroveň spracovania železa, umožňujúca výrobu poľnohospodárskeho náradia (pluhu, nástrojov na kľčovanie), vynález ťažkého pluhu, teda možnosť skvalitniť prípravu pôdy, a napokon trojpoľné hospodárstvo, ktoré znížilo rozlohu úhorov z 50 na 30 percent a umožnilo pestovať jariny, predovšetkým ovos. K týmto trom faktorom tak mohol pribudnúť ďalší – chov koní ako nevyhnutnej ťažnej sily pre nové orné náradie. Presadzujúci sa trojpoľný systém hospodárenia znamenal veľké zmeny aj v sociálnej a duchovnej kultúre, upevňoval hospodársku a spoločenskú spolupatričnosť súvekej dediny.

Tento prevrat v hospodárení, ktorý európski historici nazvali „revolučným prechodom od Európy lesov k Európe polí“, znamenal i zmeny vo výžive. Základom stravovacieho systému sa stali obilniny. Ich dostatok umožnil populačné prírastky obyvateľstva. Toto obdobie je v Európe časovo rámcované druhou polovicou 10. a prvou polovicou 13. storočia (DELOUCHE, 1992: 136-139).

Obdobie po 15. storočí neprinieslo do agrárnej kultúry na našom území veľa nového. Zatiaľ čo hospodársky a kultúrny vývoj západnej Európy bol pozitívne ovplyvnený hustou sieťou miest, ktoré si vďaka svojmu hospodárstvu, postavenému na peňažných vzťahoch, pomerne rýchlo podriadili všetky štruktúry stredovekého roľníckeho spoločenstva, feudálne rozbroje a turecká expanzia priniesli Uhorsku celospoločenský regres. Napriek tomu, že Uhorsko bola veľká krajina, nepodarilo sa tu ani v ďalšom období vytvoriť jednotný hospodársky systém spojený trhovými zväzkami, ako to bolo v západnej Európe. Väčšina obyvateľstva uspokojovala svoje životné potreby najmä naturálnou výrobou. Krajová uzavretosť a nedostatok komunikácií spôsobili, že väčšina regiónov Slovenska pestovala takmer všetky druhy obilnín, aj keď na to neboli priaznivé podmienky. Ich pestovanie pri absencii iných kultúr, predovšetkým zemiakov, malo veľký význam pre výživu širokých vrstiev obyvateľstva (HORVÁTH, 1963: 36).

Feudálne hospodárenie svojou ekonomicko-sociálnou podstatou však postavilo ďalšiemu rozvoju poľnohospodárstva hranicu, ktorá spôsobila krízu celého feudálneho zriadenia v Uhorsku a začiatok jeho celkového ekonomického i kultúrneho zaostávania.

Jadrom radikálnych civilizačných zmien, ktoré v tom čase stáli pri zrode modernej európskej spoločnosti, bol proces centralizácie moci. Ten sa vo forme absolutistických monarchií, ako predpokladu vzniku moderných štátov, presadil už začiatkom 16. storočia. Moderný štát je na rozdiel od pesternej sociálnej skutočnosti stredoveku postavený na unifikujúcich princípoch a všeobecne platných zákonoch. Buduje svoju vnútornú infraštruktúru, armádu, administratívu a iniciuje vznik miest s veľkým počtom neroľníckych zamestnaní. Nepostačujú mu zdroje produkované na úrovni roľníckej domácnosti. Štát, ktorý by bol len súhrnom izolovaných domácností, by nemal nijakú šancu v súperení, ktoré v tom čase nastalo v európskom priestore. Spolu s tým sa mení i štátna ideológia. Sľubná budúcnosť už nespočíva v predstave hospodársky silnej roľníckej domácnosti, ale v raste moci štátu. Ten ochraňuje zdatných jednotlivcov, či už vo funkcii výrobcov alebo konzumentov, predovšetkým však ako daňových poplatníkov. Úsilie presadiť niečo podobné v Uhorsku je fázovo posunuté o viac ako 200 rokov, do obdobia tereziánskych reforiem, ktoré uhorská šľachta po smrti Jozefa II. roku 1790 skoro všetky zavrholo ako protiústavné. Dala tak podnet k procesu, ktorý sociológovia nazývajú historická marginalizácia územia. Uhorsko, a spolu s ním aj Slovensko, sa ocitli mimo moderného civilizačného prúdu na periférii hospodárskeho a sociálneho rozvoja, a to aj v porovnaní s Rakúskom a českými krajinami. Agrárni ekonómovia a historici odhadli fázový posun agrárnej kultúry Slovenska na konci 19. storočia v porovnaní s českými krajinami na tridsať rokov (HOLEC, 1991: 95). Ľubomír Lip-ták to skomentoval ešte jasnejšie: „Boli sme chudobní, optimista by povedal, že chudobnejší príbuzní v bohatej rodine, a nimi sme aj ostali. Postavenie Slovenska v Európe, teda v priestore, ktorý u nás odjakživa formuloval požiadavky, generoval očakávania, vytváral konkurenčné prostredie, bolo neuspokojujúce. Vyspelé európske krajiny už aj vtedy u nás určovali limity, stavali latky, ktoré však boli vygenerované v bohatšom prostredí.“ (LIPTÁK, 1999: 12-13)

Poľnohospodárstvo bolo v minulosti na Slovensku takmer výlučným zdrojom obživy obyvateľstva, pričom agrárna kultúra vtedajšieho vidieka bola na veľmi nízkej úrovni. Zaostalosť poľnohospodárstva pritom nepostihla len poddaných roľníkov, ale aj feudálne veľkostatky. Tento stav sa nepodarilo zvrátiť ani tereziánskym reformám, ktoré iba potvrdili dovtedy existujúce feudálno-nevoľnícke vzťahy.

Podmienky hospodárskeho vývinu Slovenska v období centralizovanej monarchie a nástupu kapitalistických výrobných vzťahov boli už na začiatku ovplyvnené zložitým zbavovaním sa feudálnych prežitkov vo výrobných vzťahoch vtedajšieho poľnohospodárstva. Malé výmery obhospodarovanej pôdy, zaostalé, tradičné výrobné prostriedky, konkurencia veľkostatkov, nedostatok finančných prostriedkov a nerozvinutý vnútorný trh znamenali pauperizáciu slovenských roľníkov, vytvorenie masy bezzemkov a želiarov, sezónnu i trvalú migráciu za prácou (HAPÁK – MÉ-SÁROŠ, 1992: 111-141).

Nevyhnutným predpokladom zavádzania kapitalistických foriem hospodárenia v Európe bolo oddelovanie bezprostredných výrobcov od pôdy a jej koncentrácia v rukách veľkostatkárov. Rast námezdnych pracovných síl sa stal v tom čase jedným z hlavných ukazovateľov nových výrobných vzťahov. Dovtedajšie feudálne naturál-

ne hospodárstvo sa postupne nahrádzalo tovarovo-peňažnými vzťahmi. Ich zavádzanie v Uhorsku urýchlňovala aj priemyselná revolúcia, ktorá zvyšovala dopyt po agrárnych produktoch v Európe. Je zaujímavé, že v šesťdesiatych rokoch 19. storočia si Uhorsko agrárnym exportom vydobylo predikát obilnice Európy. Ďalším, pre Slovensko podstatným znakom rozvíjajúceho sa kapitalizmu v Uhorsku bola likvidácia feudálnej homogenosti výrobných pomerov jednotlivých oblastí krajiny a úrovne agrárnej kultúry medzi roľníckymi hospodárstvami a väčšinou veľkostatkov. Rozdiel medzi jednotlivými oblasťami vzrástol do takej miery, že z pohľadu poľnohospodárstva je v tomto období ťažko charakterizovať Slovensko ako jeden sociálno-ekonomický celok (HOLEC, 1991: 39-44, SLAVKOVSKÝ, 1990: 18).

Z hľadiska agrárnej kultúry a jej zefektívnenia však bolo dôležité prejsť od úhoroového trojpoľného systému hospodárenia k striedavému, zaviesť do osevných postupov krmoviny a technické plodiny a prejsť na intenzívny maštalný chov hospodárskych zvierat. Tieto podmienky, ktoré boli koncom 18. a v 19. storočí spolu s permanentným procesom technického zlepšovania poľnohospodárskej techniky a šírením vedeckých poznatkov pre západnú Európu charakteristické, nedokázala vtedajšia uhorská spoločnosť splniť.

Historicko-hospodársky vývin na území Slovenska už od včasného stredoveku utváral roľnícko-pastiersku kultúru. Jej charakter podmienili predovšetkým dva faktory: geografické prostredie a nízky hospodársky potenciál tohto územia. V časoch hospodárskych kríz a sociálnych pohybov sa preto tunajšie obyvateľstvo dostávalo do situácie, keď bolo nútené odchádzať z domova v nádeji na zlepšenie svojej životnej situácie. Tak to bolo aj koncom 17. a na začiatku 18. storočia, v období veľkej pauperizácie roľníkov na Slovensku, vyvolanej vojnami, feudálnymi rozbrojmi, ale aj majerským hospodárením, pri ktorom zemepáni, hospodáriaci pri vtedajšej úrovni agrárnej kultúry, nerozvinutých trhových a peňažných vzťahoch vo vlastnej réžii, požadovali od svojich poplatníkov stále vyššie dane, ako aj viac ich práce na majeroch. Ako dokladajú historické pramene, prvá tretina 18. storočia zaznamenala taký nárast bezzemkov a agrárnu preľudnenosť horských a podhorských oblastí Slovenska, že migrácia za prácou – najprv sezónna, neskôr i trvalá – sa stala nevyhnutnou.

Záujem kolonistov sa upriamil na Dolnú zem (územie na pomedzí dnešného Maďarska, Rumunska, srbskej Vojvodiny a chorvátskej Slavónie). Začiatky migrácie slovenského obyvateľstva do tohto priestoru spadajú už do 17. storočia. Jej posledná etapa doznievala až v druhej polovici 19. storočia. Pre týchto kolonistov sa zaužívalo pomenovanie dolnozemskí Slováci (SIRÁCKY, 1966).

Podunajsko vždy malo osobitné kultúrne postavenie v tradičnej agrárnej kultúre v strednej a južnej Európe. Už od praveku sa tento geografický priestor formoval ako prechodná zóna, v ktorej jednotlivé národné kultúry absorbovali rôzne kultúrne elementy a ďalej ich rozvíjali. Vedľa znakov, ktoré vyrastali zo spoločného základu, vznikali na jednotlivých etnických územiach aj kultúrne zvláštnosti. Tie sú dôkazom tvorivých schopností toho-ktorého etnického spoločenstva v tomto multietnickom prostredí (FROLEC, 1992: 13).

V predindustriálnom vývoji spôsobu života museli ľudia pri organizovaní svojho materiálneho prostredia vyriešiť i problém transportu nákladov a osôb. Aj v stredoveku, keď výsledky hospodárenia obyvateľov Slovenska boli ešte určené predovšetkým pre vlastnú spotrebu a obchodovanie v najbližšom okolí, existovali staré obchodné cesty, ktoré zväčša sledovali vodné toky, údolia a priesmyky, ktorými bo-

lo možné prekonávať i horstvá. Slúžili na vývoz poľnohospodárskych produktov, dobytká, ale i nerastov a rôznych výrobkov zo Slovenska. Už vtedy sa sem dovážali i rôzne tovary – súkno, hodváb, ryby, korenie a pod. Hlavné dve cesty, ktoré spájali juhovýchodnú Európu s Baltickým a Severným morom prechádzali cez územie Slovenska. Podobne to bolo i v smere západ – východ, keď sa tovar z Čiech a Sliezska prevážal cez Slovensko až do Sedmohradska. Rozvojom miest a štátnej správy sa postupne budovala cestná sieť spájajúca jednotlivé mestá a správne centrá. Čulý obchod nastal v tejto časti Európy hlavne po odchode Turkov z Uhorska, keď sa Slovensko a Sedmohradsko stali strediskami remeselnej, neskôr i manufaktúrnej výroby, ktorá nachádzala odbyť v novokolonizovaných územiach Dolnej zeme. Cesty a dopravné prostriedky sa tak stávali významným faktorom v kreovaní dobového obrazu kultúry a spôsobu života.

Etnický i hospodársky obraz Dolnej zeme pred príchodom slovenských kolonistov podmienovala nebezpečná blízkosť Turkov. Vojná a životná neistota spôsobili, že obyvateľstvo sa postupne koncentrovalo do miest a väčších osád. Opustené dediny s chotármi si privlastnili rozširujúce sa agrárne mestecká. Zemepáni, ktorí z týchto nebezpečných oblastí ušli, boli nútení zriecť sa aj niektorých služieb a povinností svojich poddaných. Napríklad namiesto robotnej renty od nich žiadali vyplatenie ročných daní. Systém tzv. taxalistov, ktorí po vyplatení dane mohli od zemepána odísť, spôsobil roztrieštenosť pracovných síl medzi regiónmi, ktoré boli vojnou postihnuté, a tými nepostihnutými. Popri vzniku poddanskej kategórie s voľným sťahovaním existoval v Uhorsku aj stav večnej pripútanosti nevoľníka k pôde, ktorý chcel – paradoxne – udržať nielen uhorský, ale aj turecký zemepán. Východiskom z tejto situácie boli pre pospolitý ľud úteky (GOMBOŠ, 2008: 9-10).

Na prelome 16. a 17. storočia nadobudlo pustošenie tunajších dedín najväčšie rozmery. Najrozšírenejším a vlastne jediným možným spôsobom hospodárenia bolo extenzívne pastierstvo. „Pastier, potulujúci a skrývajúci sa so svojimi zvieratami na opustených pozemkoch spustnutých osád, sa ľahšie mohol vymaniť spod tiarch rozličných daní než roľník, ktorého skôr našiel turecký, uhorský či sedmohradský vyberač daní“ (GOMBOŠ, 2008: 11).

Akýmsi historickým prológom útekov poddaných na Dolnú zem v 17. a 18. storočí boli sezónni robotníci z územia Slovenska. Z roku 1676 existujú historické doklady, podľa ktorých sa s prosbou na jágerského pašu obrátila Sabolčská stolica, aby umožnil prechod gemerských poddaných na práce, zatiaľ čo Gemerská stolica žiadala toho istého hodnostára, aby dovolil gemerskej chudobe získať potraviny na Dolnej zemi, lebo jej hrozí nebezpečenstvo hladomoru. Takéto príchody sezónnych robotníkov zo Slovenska mohli byť začiatkom 18. storočia už pravidelné. Pre dobytok chovaný na Dolnej zemi v ohradách pod holým nebom dorábali Slováci seno. Pretože sa tu vtedy obrábala len časť chotárov, nebol problém, aby si pre svoju potrebu vysievali aj obilie (GOMBOŠ, 2008: 23-24).

Úrodná pôda, rieky a bohaté lesy tvorili silný hospodársky potenciál, ktorý bol schopný poskytnúť obživu novým obyvateľom. Aj miestni zemepáni mali záujem na zúrodnení a hospodárskom využití vlastnenej pôdy. O ich motivácii nám podáva svedectvo M. Bel: „Slovákov usadili zemepáni v predošlých rokoch v takom veľkom počte, že zámožnejší osadníci už založili viac dedín. Táto národnosť dokazuje takú usilovnosť v obrábaní pôdy, že niet takého zemepána s opusteným majetkom, ktorý by nedal prednosť slovenským osadníkom oproti iným pre ich neprestajnú vytrvalosť k práci“ (podľa GOMBOŠ, 2008: 34).

Dolná zem bola v dobe po porážke Turkov a po ich odchode spolu so všetkým islamským obyvateľstvom hospodársky zdevastovaná krajinou. Zo Slovenska sem prichádzali poddaní, ľudia spätí s prácou v poľnohospodárstve. Ako kultúrne dedičstvo si so sebou prinášali aj úroveň svojej agrárnej kultúry. Často jedinou devízou pre tisíce poddanských rodín, ktoré zväčša hromadne odišli v tomto období zo Slovenska, boli vedomosti o príprave pôdy, pestovaní poľnohospodárskych plodín a chove hospodárskych zvierat. Týmto spôsobom sa slovenskí roľníci zapojili do procesu historickej transmisie materiálnej kultúry medzi Karpatmi a Balkánom, v ktorej Podunajsko zohralo významnú úlohu sprostredkovateľa medzi oboma regiónmi, príznačne označované ako „kontaktná zóna stretnutia národov“ (FROLEC, 1992: 15).

Vysoké hodnotenie pôdy ako formy kultúrnej tradície sa udržalo i v prostredí slovenských menšín. Zatiaľ čo vlastníctvo pôdy v slovenských rodinách žijúcich v Poľsku a na Ukrajine bolo výsledkom kontinuálneho vývinu vlastníckych vzťahov so všetkými historickými a hospodársko-sociálnymi faktormi, ktoré ich determinovali, charakteristickou formou získavania pôdy kolonistami na Dolnej zemi bol tzv. voľný záber. V tomto štádiu osídľovania mali noví prisťahovalci k dispozícii pôdu takmer v neobmedzenom rozsahu. Chotáre obcí nebolo potrebné deliť na jednotlivé parcely, neexistovali ani pevne určené roľnícke usadlosti. Každý mal toľko pôdy, koľko dokázal obrobiť. Jej zúrodnenie si však vyžiadalo mimoriadne úsilie. Často sa mohli obrábať len vyššie položené pozemky, ktoré nezaplavovala voda. Preto bol v tomto období chov hospodárskych zvierat rozhodujúcim faktorom prežitia slovenských kolonistov a rastlinnej produkcií ustupoval len postupne.

Zvyšovanie počtu obyvateľstva i stavov hospodárskych zvierat v priebehu 18. storočia prinieslo so sebou potrebu istej regulácie v rámci chotárneho (obecného) spoločenstva. Tu mal každý poddaný právo na pôdu, ale len v prípade, že ju mal čím obrábať. To, že pôdu, hoci išlo o feudálny majetok, rozdeľovala samospráva obce, znamenalo ochranu spoločenstva poddaných pred zasahovaním zemepánov. Bol to jeden z ústupkov, ku ktorým prinútili zemepánov na Dolnej zemi historické okolnosti. Tieto počiatočné výhody sa v druhej polovici 18. storočia veľmi rýchle strácali so zavádzaním majerského hospodárenia, pri ktorom potrebovali zemepáni z dôvodu nízkej úrovne agrárnej kultúry a extenzívneho hospodárenia čoraz viac pôdy. Legislatívne tieto výhody však najviac narušila urbárska regulácia, ktorá tunajším roľníkom zobrala výhodu postavenia zmluvných poddaných a zvýšila im poddanské povinnosti.

V priebehu 19. storočia sa začala v prostredí slovenských menšín na Dolnej zemi prejavovať sociálna diferenciácia, ktorá prechádzala až do organizovaného sociálneho hnutia a vyvolávala ďalšie vysťahovalectvo. Pridelovanie pôdy v rámci spoločnej držby chotára spôsobovalo jej nedostatok. Komasácia pozemkov a rušenie trojpoľného hospodárenia si vyžiadali zakladanie filiálnych hospodárstiev – *sálašov*, ktoré sa postupne stali výrazným znakom agrárnej kultúry dolnozemskejších Slovákov (BOTÍKOVÁ, 2006: 338-339). Boli obdobou slovenských kopaníc. S. Tešedík už v roku 1784 vo svojej knihe *Der Landmann in Ungarn* spomína tento typ osídlenia na Dolnej zemi v jeho najvyššom štádiu vývoja, teda aj s obytnými priestormi, komorami a maštami. Termín *sálaš*, po maďarsky *szállás*, bol historicky známy už v 16. storočí a na území dnešného Maďarska a Vojvodiny znamenal poľnohospodárske objekty v chotároch obcí. Asi v 18. storočí vytláča toto pomenovanie termín *tanya*, ktoré sa tu vtedy používalo ako synonymum. O veľkom počte a rozšírení *sálašov*

v oblasti Dolnej zeme svedčí i vládne nariadenie z roku 1779, ktoré ich nariaďuje osídliť, aby sa nestali príbytkami rôznych asociálnych živlov (BEDNÁRIK, 1964: 78-79, BORGULA, 1988: 13).

Prvé rozptýlené osídlenia tu vznikali z hospodárskych dôvodov. Tvorili skupiny 5 – 10 domov. Osadu pomenovali zväčša podľa jej zakladateľa. Pôvodné pastierske príbytky sa postupne menili na hospodárske usadlosti vhodné aj na poľnohospodársku výrobu. Ich prvými obyvateľmi boli chovatelia dobytky, ktorí tu tiež zimovali. Bývali v dvoj- až trojpriestorových príbytkoch, ktorým dominovala maštaľ. Ďalšie priestory slúžili na spávanie a ako komory na uskladnenie náradia a potravín. Tie najstaršie mali len steny pletené z vrby a omazané plevovým blatom a trstinovú strechu. Od konca 19. storočia sa veľké *sálaše*, podobne ako domy v obciach, začali budovať z nepálených tehál so škridlovou strechou. Takáto usadlosť disponovala aj potrebnými hospodárskymi budovami – maštaľou, chlievmi, sýpkou a humnom. V tom čase sa pri nich začali zakladať i prvé vinohrady a záhrady.

Cez zimu tu pôvodne ostávali jeden alebo dvaja neženatí synovia, prípadne najatý paholok, ktorí sa starali o ustajnený dobytok a kone. Neskôr, keď sa začala využívať v okolí *sálašov* aj pôda, presťahovali sa sem v čase jarých poľnohospodárskych prác celé rodiny. Z prechodných sezónnych obydľí sa postupne stávali stále sídla, bez ktorých bolo nemožné obrábať poľnohospodársku pôdu vo vzdialených častiach chotára. Hospodárske aktivity sem priťahovali aj ďalších poľnohospodárskych robotníkov – paholkov, sezónarov, břešov... Mnohí z nich sa tu usadili. V budovaní *sálašov* patrilo slovenskej minorite prvenstvo. Podľa L. Haana ich len v čabianskom chotári boli stovky (BORGULA, 1988: 15).

Výhodou takého hospodárenia v tunajších rozsiahlych chotároch bolo predovšetkým získanie novej poľnohospodárskej pôdy, zvyšovanie počtu chovaných hospodárskych zvierat a v neposlednom rade lepšia organizácia práce. Usporený čas na cestu do práce a dlhé furmanky bol efektívnejšie využívaný priamo v pracovnom procese. Rozvoj ekonomických aktivít priťahoval na *sálaše* aj bezzemkov, ktorí si ako *arendátori* pôdu prenajímali. Postupne sa snažili prenajať pozemky odkupovať a trvalo sa na nich usadzovať. Podobne ako na slovenských lazoch, aj kultúra a spôsob života na *sálašoch* zaostávali za centrálnymi obcami. Vtedajšia decízna sféra v Uhorsku nemala záujem budovať na týchto miestach filiálky obecných úradov, školy, obchody a zdravotné zariadenia. Rozptýlené osídlenie a hospodárenie na *sálašoch* tak boli odrazom nielen makroekonomických podmienok (záujem štátu obhospodarovať čo najväčšie výmery poľnohospodárskej pôdy), ale predovšetkým lokálnych a individuálnych stratégií a pravidiel ekonomického a sociálneho správania sa tu žijúcich slovenských rodín.

Etnológovia a historici skúmajúci slovenské enklávy na Dolnej zemi (J. Sirácky, A. Divičanová, J. Botík a ďalší) sa zhodujú v názore, že „vytváranie kompaktných, relatívne homogénnych a historicky ustálených slovenských ostrovov na Dolnej zemi spolu s prevládajúcim roľníckym zamestnaním a usadzovaním sa kolonistov v dedinskom prostredí, s jeho príznačnou sociálnou a hospodárskou uzavretosťou, možno označiť za rozhodujúce činitele toho, že etnický a kultúrny vývin v týchto ostrovoch bol v mnohom zhodný s vývinom na materskom etnickom území. To znamená, že v živote dolnozemskej Slovákov ani po usadení sa v novej domovine neboli rozrušené predpoklady pre kontinuitné pretrvávajúce základných zložiek ich etnicity, čiže slovenskosti, za aké sa považuje jazyk, národné vedomie (etnonym) a rozmanité prejavy materiálnej a duchovnej kultúry“ (BOTÍK, 1995: 433). „Zapúš-

ťanie koreňov v novom prostredí bolo dlhotrvajúcim procesom, vyznačujúcim sa úsilím nájsť si v pestrej zmesi národov a národností svoje miesto, upevniť sa predovšetkým hospodársky. Súčasne so zaraďovaním do nového prostredia sa slovenské roľníctvo pred ním aj uzavieralo, čo na jednej strane pomohlo zachovať početné prejav národnej ľudovej kultúry, ale súčasne vzbudzovalo nedôveru ku všetkému, čo bolo za hranicou ich „sedliackeho sveta“ (SIRÁCKY, 1975: 179). Pre ich ďalší etnokultúrny vývoj bolo rozhodujúce, že prebiehal v agrárno-rustikálnom prostredí a v relatívne početných enklávach.

Napriek citovanému názoru J. Botíka musíme v oblasti tradičnej agrárnej kultúry konštatovať, že Slováci, osídľujúc Dolnú zem, museli prekonať aj veľmi závažný agrárnokultúrny zlom a dokázať zložiť skúšku kultúrneho prispôsobenia sa (FILOVÁ, 1975; PODOLÁK, 1975/a,b). Aj keď prichádzali s určitou úrovňou agrotechnických znalostí, v nových pôdno-klimatických a sociálno-hospodárskych podmienkach bolo potrebné prekonať mnohé problémy, ale aj spoznať možnosti, ktoré priniesli nové okolnosti v oblasti agrárnej kultúry.

Nepopierateľne veľký význam mali v tomto procese skúsenosti slovenských sezónnych poľnohospodárskych robotníkov, ktorí pri opakovaných cestách na Dolnú zem boli akýmsi kultúrnym medzistupňom v procese adaptácie slovenských kolonistov na nové prostredie. Ako ukázali historické i etnologické reálie, Slováci túto veľkú skúšku dokázali splniť a na celom teritóriu južného Maďarska, Vojvodiny i Slavónie boli a sú považovaní za vynikajúcich roľníkov a dobrých hospodárov.

Táto skutočnosť vystúpi do popredia predovšetkým vtedy, keď si uvedomíme úroveň poľnohospodárskej výroby v čase ich odchodu z pôvodnej vlasti. Slovensko sa v 18. storočí ocitlo mimo moderného civilizačného prúdu v Európe, na periférii jej hospodárskeho a sociálneho rozvoja. Tento historický trend marginalizácie slovenského poľnohospodárstva potvrdila aj poľnohospodárska revolúcia, ktorá sa v Európe začala v 18. storočí a znamenala kvalitatívne nový vývin európskeho poľnohospodárstva – prechod od tradičných techník a technologicky zaostalých postupov k novým: k striedavému systému pestovania plodín, intenzívnemu maštalnému chovu hospodárskych zvierat, pestovaniu krmovín, zemiakov a technických plodín. Túto výzvu doby nemali obce, odkiaľ sa slovenskí kolonisti grupovali, možnosť zachytiť. Ich kultúrnym dedičstvom v oblasti agrárnej kultúry boli jej tradičné formy. O to viac je potrebné oceniť ich kultúrnu vitalitu a schopnosť využívať z pôvodnej tradičnej kultúry slovenských regiónov to, čo bolo v nových podmienkach využiteľné, ale aj schopnosť v tomto multietnickom prostredí prevziať do svojej agrárnej kultúry nové prvky, zodpovedajúce výrobným podmienkam v novom domove (SLAVKOVSKÝ, 2002: 33). Práve preto možno súhlasiť s názorom, „že príslušníci etnických minorít sú významní nielen tým, že sú nositeľmi geneticky rôznorodých národných kultúr, ale i tým, že uchovávali a rozvíjali rozmanité prejavy a hodnoty týchto kultúr špecifickým spôsobom, odlišným od pomerov na materiskom etnickom území“ (BOTÍK, 1995: 432).

Slovenskí osadníci sa po príchode na Dolnú zem prispôbili historickým a sociálnym podmienkam tunajšieho spôsobu života a základom ich hospodárskych aktivít bol chov hospodárskych zvierat. Bol postavený na tzv. *sálašnom systéme*. Ako sme naznačili, ide o formu filiálneho hospodárenia, keď poddaný využíval prideľený kus zeme na chov dobytká, ale aj pestovanie poľnohospodárskych plodín. Táto organizácia chovu bola intenzívnejšia, lebo aj keď bol dobytok tak ako dovtedy ustajnený celý rok vonku, v zimných mesiacoch ho prikrmovali. Charakter chotára

sa začal meniť na prelome 18. a 19. storočia, keď následkom napoleonských vojen rástol v Európe dopyt po obilninách. Bolo to obdobie narastania výmery plochy ornej pôdy. Dom, záhrada, maštal' tvorili jadro poddanského hospodárstva, akýsi vnútorný pozemok, na ktorom sa vykonávali základné hospodárske aktivity – chov dobytka, mlátenie obilia, pestovanie kukurice, neskôr aj zeleniny, uskladňovanie úrody. V druhej polovici 18. storočia sa tu objavili prvé vinohrady. Za oplotenými záhradami sa nachádzali vnútorné pasienky, kam vyhánali hospodárske zvieratá. Za nimi sa rozprestierala orná pôda. V počiatočných obdobiach kolonizácie Dolnej zeme, keď bolo pôdy dostatok, obrábala sa tzv. úhorovým spôsobom. Roľník využíval pôdu dovtedy, kým nevyčerpal jej prirodzenú úrodnosť. Potom ju nechal ležať úhorom a obrábal ďalšiu časť chotára. Na neobrábaných poliach blízko obydľia sa pásol dobytok (GOMBOŠ, 2008: 85-86).

Poľnohospodárstvo patrilo medzi tie prejavy v spôsobe života našich predkov, ktoré mali pri uspokojovaní ich materiálnych potrieb rozhodujúce miesto. Základom života roľníckej rodiny na Slovensku bola pôda. Tá v rurálnom prostredí predstavovala nielen hlavný zdroj obživy, ale bola aj kritériom spoločenského postavenia. Jej hodnota sa stala normou, ktorú ako kultúrnu tradíciu jednotlivé generácie prevzali, udržiavali a odovzdávali medzi sebou. Táto kultúrna kontinuita sa udržala aj v prostredí slovenských kolonistov. Pôda bola i tu základným predpokladom, aby slovenské obyvateľstvo na Dolnej zemi mohlo nadviazať na kultúrne tradície svojho rodiska.

Predstavu, ako vyzeral život slovenských kolonistov reálne, si možno urobiť na základe informácií z františkánskej kroniky v Našiciach (Chorvátsko). Dozvedáme sa z nej, že v roku 1880 sa klčovisko (*krčevina*) medzi cestami, ktoré vedú do Djakova a Osijeku, rozdelilo medzi prisťahovaných Slovákov. Podobne sa uskutočnila aj kolonizácia v susedných obciach. Kolonisti, pochádzajúci z Čadce, Starej a Novej Bystrice, Riečnice a Terchovej, tu museli zo začiatku ťažko pracovať v lesoch. Kronikár vtedy zapísal: „... tak sa tento biedny národ, ktorý sa chcel zbaviť chudoby doma, dostal ešte do horších podmienok, než dúfal.“ Celé našické okolie bolo bohaté na lesy, ktoré prisťahovalci postupne menili na ornú pôdu. Z bývalých drevorubačov sa stávali roľníci, ktorí si od zemepána brali pôdu do árendy. Najviac mohli dostať 10 jutár, ktoré po vyklčovaní bezplatne užívali tri roky. Potom začali platiť árendu 5 forintov za jutro. Árenda sa postupne zvyšovala. V roku 1919 dosiahla 20 forintov. Preto si väčšina hospodárov v období po prvej svetovej vojne pôdu radšej odkúpila (UŠÁK, 1978).

Základné princípy kultivácie pôdy orným náradím sú na území Slovenska známe už v období včasného stredoveku. Iste si ich osvojili aj kolonisti. Napriek tomu sa v slovenskej agrárnej kultúre uchovali niektoré archaické formy obrábania pôdy, ktoré boli dôsledkom prírodných a hospodársko-sociálnych podmienok vývinu poľnohospodárstva na Slovensku. Jednou z nich bol spôsob kultivácie pôdy pomocou motyky – agrárnymi historikmi nazývaný motykové hospodárenie. Vyskytovalo sa predovšetkým tam, kde bolo potrebné získať novú ornú pôdu z ladom ležiacej alebo zalesnenej pôdy. V týchto prípadoch bolo jej ručné obrábanie súčasťou žiarenia a klčovania, ktoré predstavovali techniky získavania novej ornej pôdy. Základným pracovným nástrojom obrábania takto získanej pôdy, plnej kameňov a koreňov, bola motyka.

Orné obrábanie pôdy je v porovnaní s motykovým dokonalejšia technika, tá však predpokladá existenciu základných pracovných nástrojov – radla a pluhu, ako aj

potrebného počtu ťažných zvierat. Tieto podmienky boli v agrárnej kultúre slovenských kolonistov na Dolnej zemi splnené, aj keď technická úroveň orného náradia bola veľmi nízka. Oralo sa položeľznými jednostrannými pluhmi, ktoré dolnozemskí Slováci poznali už na Slovensku. Tie ostali ich hlavným orným náradím až do začiatku štyridsiatych rokov 20. storočia, keď ich postupne vytlačili železné, továrensky vyrobené pluhy.

Trvalé využívanie polí na pestovanie poľnohospodárskych plodín je podmienené dostatočným hnojením, t. j. chemickou úpravou pôdy, nevyhnutnou na náhradu spotrebovaných živín. Táto stránka poľnohospodárskej výroby má tiež svoj vývin. Je odrazom nielen úrovne agrárnej kultúry, ale aj konkrétnych podmienok, v ktorých sa realizovala. Svedčí o tom situácia slovenských kolonistov v prvých vlnách osídľovania na Dolnej zemi, keď dostatok voľnej pôdy umožnil existenciu dvojpoľného hospodárenia, hoci agrárna kultúra v ich pôvodnom rodisku poznala už intenzívnejší trojpoľný systém.

Aj vývin agrárnej kultúry Dolnej zeme, vrátane prínosu slovenských kolonistov, bol súčasťou európskej roľníckej civilizácie a všeobecne na ňu nadväzoval. Diferencované prejavy vo vývine poľnohospodárstva podmieňovali jednak geograficko-klimatické, ale najmä historicko-sociálne faktory. Pri pestovaní poľnohospodárskych plodín sa to prejavilo predovšetkým na osevných postupoch. Napriek tomu, že trojpoľný systém hospodárenia sa na väčšine územia Európy rozšíril už v 13. a 14. storočí a v niektorých regiónoch Európy pretrvával ešte koncom 19. a začiatkom 20. storočia, na Dolnej zemi sme ho nezaznamenali už ani v spomienkach dnešnej najstaršej generácie. K jeho zániku tu muselo dôjsť ešte pred začiatkom 20. storočia v súvislosti so zavádzaním nových poľnohospodárskych plodín, predovšetkým krmovín a zemiakov. Tie boli pri nedostatku potrebných lúk a pasienkových plôch potrebné na chov hospodárskych zvierat. Túto zmenu podporili i niektoré sociálne okolnosti, predovšetkým drobenie a nedostatok poľnohospodárskej pôdy. Bolo nemysliteľné, aby jednu celú tretinu nechali ležať úhorom. Neobrábanú ornú pôdu, nazývanú *ledina*, *parlog*, *zapustená zem*, bolo možno nájsť u Slovákov na Dolnej zemi len výnimočne.

Materiálna kultúra všeobecne stráca v kontaktoch zónach ako prvá svoje etnické špecifiká a stáva sa výslednicou konkrétnych prírodných, historických a kultúrnych podmienok. Túto prirodzenú kultúrnu adaptáciu napomáhali v minulosti i ďalšie faktory: existencia spoločných trhových centier, pracovná a obchodná migrácia či spoločný civilizačný vývoj a jemu zodpovedajúce unifikačné tendencie v spoločnosti života a kultúre.

Etnologické výskumy materiálnej kultúry ukázali, že možnosti hospodárskeho a sociálneho vzostupu sa pre ďalší vývin materiálneho prostredia stávajú významnejšími ako tradície. To znamená, že sa veľmi rýchlo zabúda aj informácie o javoch materiálnej kultúry, ktoré prestávajú plniť reálnu funkciu v každodennom živote. Úmerne tomu strácala tradičná kultúra svoje poslanie v kultúrnej identifikácii etnického spoločenstva.

Príkladom týchto procesov môže byť vývin mlatobných techník Slovákov vo Vojvodine a Chorvátsku. Slovenskí kolonisti prichádzali predovšetkým z tých oblastí Slovenska, kde bolo mlátenie cepmi hlavnou mlatobnou technikou. Vydupávanie obilia dobytkom, tzv. tlačenie, je technika, ktorá sa na Slovensko importovala z Balkánu cez Maďarsko. Južné Slovensko tvorí severnú hranicu jej výskytu v Európe. M. Gavazzi ju dokonca považuje za jeden z prejavov mediteránnej kultúry (FRO-

LEC, 1992: 15). Je preto prirodzené, že dolnozemskí Slováci sa s ňou mali možnosť zoznámiť ako s rozšírenou mlatobnou technikou a osvojiť si ju. Jej životnosť vo všetkých etnických spoločenstvách na Dolnej zemi bola však limitovaná všeobecným zavedením a dostupnosťou strojových mláťačiek (*vršalic*), ktoré už po prvej svetovej vojne etnicky unifikujú túto časť agrárnej kultúry.

Pri štúdiu javov materiálnej kultúry v spôsobe života dolnozemských Slovákov, žijúcich v etnicky zmiešaných lokalitách, nemožno celkom obísť vzťah etnicity a kultúry. Predovšetkým na lokálnej úrovni, kde nositelia kultúry reálne rozlišujú detaily, veľmi presne poznajú všetky stránky spôsobu života, môžu sa niektoré artefakty agrárnej kultúry dostať do pozície etnického znaku.

Príklady sa nájdu aj v agrárnej kultúre Dolnej zeme. Slovenskí kolonisti si tu v nových hospodárskych a sociálne podobných podmienkach uchovali a rozvinuli tie prvky svojej pôvodnej agrárnej kultúry, ktoré boli kompatibilné s ich novým hospodárením. V multietnickom prostredí Dolnej zeme pritom tvar, resp. používanie niektorého poľnohospodárskeho náradia nadobudli hodnotu generáciami uznávaného etnického znaku, ktorý sa dostal aj do pomenovania. Napríklad: kratšie kosa sa v Maďarsku nazývali *slovenská kosa* (*tót kasza*), kosisko s dvoma rúčkami bolo maďarské (*magyar nyel*), zatiaľ čo kosisko s jednou rúčkou bolo nemecké (*német nyel*). Tieto skutočnosti výrobcovia kôš rešpektovali. Ešte v prvej polovici 19. storočia vyrábali na Horehroní kosa uhorské, poľské a rumunské, ktoré sa podľa toho aj distribuovali (SLAVKOVSKÝ, 2001: 140).

Slovenské dediny na Dolnej zemi tvorilo agrárne obyvateľstvo, ktoré sa vďaka svojej spätosti s pôdou dlhodobo viazalo na jedno miesto, pričom žilo v multietnickom prostredí. Táto skutočnosť s postupným procesom modernizácie poľnohospodárstva stále viac približovala agrárne kultúry dolnozemských Slovákov a príslušníkov iných etnických spoločenstiev v tomto regióne. Obraz tunajšej agrárnej kultúry v prvej polovici 20. storočia je už výsledkom tohto etnokultúrneho vývinu v pôdno-klimatických a hospodársko-sociálnych podmienkach spôsobu života obyvateľov Dolnej zeme.

To, že sa tento proces kultúrnej adaptácie slovenským kolonistom na Balkáne podarilo zvládnuť, dokladá obšírny článok O Slovákoch v Gornej Mitropoliji. Vyšiel v časopise Československý obzor (15. 2. 1923), ktorý naši krajanovia vydávali v Bulharsku: „Bulharská vláda nás ukazuje ako dobrých roľníkov a hospodárov. V roku 1921 mali sme hostí z Varnenskej a Šumenskej župy, v počte 40 roľníkov. Boli vyslaní vládou, aby si prezreli naše hospodárstva. Zúčastnili sa aj agronómovia varnenskej a plevenskej katedry, ktorí ukazovali hosťom naše hospodárstva ako vzorné. Podobných hostí sme mali aj v roku 1922 zo Šumenskej župy, poslaných ministerstvom zemedelstva. Pozreli okrem hospodárstiev aj naše obrábanie pôdy. Sme ako Slováci hrdí na to, že sama vláda nás pokazuje ako dobrých roľníkov a že sme zapríčinili ako kolonisti moderné obrábanie pôdy tunajšieho kraja. Tešíme sa z toho, že čo aj málo nás, môžeme v cudzine priniesť česť a slávu nášmu národu.“

2. AGRÁRNA KULTÚRA

ZÍSKAVANIE A PRÍPRAVA PÔDY

V priebehu druhej polovice 19. a začiatkom 20. storočia sa hlavne v produktívnejších oblastiach južného a juhozápadného Slovenska objavili nové, manufaktúrne či továrensky vyrobené poľnohospodárske náradia a stroje, na druhej strane sa v izolovaných a hospodársky nevýznamných oblastiach petrifikovali tradičné techniky prípravy pôdy. V tomto zmysle sa naše územie stalo v stredoeurópskom rámci kultúrnou zvláštnosťou.

Špecifikom slovenského poľnohospodárstva boli dlho pretrvávajúce ručné formy obrábania pôdy. Tento spôsob kultivácie pôdy pomocou najstarších poľnohospodárskych nástrojov – motyka a rýľa – agrárnymi historikmi označovaný ako motykové hospodárenie, si v osobitých podmienkach uchoval svoje opodstatnenie i pri ornom obrábaní pôdy.

O rozširovaní plôch poľnohospodárskej pôdy (polí, lúk a pasienkov) existujú početné historické doklady už z obdobia feudalizmu. Okrem slovenského obyvateľstva sa na ňom zúčastňovali i príslušníci iných etnických spoločností (CHALOUPECKÝ, 1947; MACŮREK, 1959). Boli to predovšetkým kolonizácie – v 13. až 15. storočí na šoltýskom práve, v 16. a 17. storočí na valaskom práve či neskoršia kopaničiarska kolonizácia. Ich spoločným menovateľom bolo obrobenie ladom ležiacej

a lesnej pôdy, ktorú na poľnohospodárske využitie upravovali klčovaním a žiarením. Predovšetkým išlo o získanie pasienkových plôch, ktoré sa v ďalšom procese osídľovania menili na lúky a ornú pôdu.

Po vyrúbaní lesa a odvoze dreva sa vyrúbanisko začalo upravovať (*virábat'*) na poľnohospodársku pôdu: olúpala sa kôra z pozostalých pňov, popretínali sa bočné hrubšie korene, aby pne rýchlejšie vyschli, zvyšky dreva, raždie a tráva sa spálili. Súčasne sa pozemok očistil od kameňov, ktoré sa využívali na spevnenie poľných ciest. Potom sa pôda prekopala motykou na klčovanie (*klčovníca*). Bola to pevná úzka motyka, spravidla výrobok miestnych kováčov. Na vykopávanie kameňov sa používal krompáč. Tieto práce, nazývané *kučovanie*, sa robili najmä na jar a boli pre svoju fyzickú náročnosť hlavne mužskou záležitosťou. Do prekopanej pôdy vysiali trávne semeno. Ak sa klčovalo na urbárskom pozemku, na prácach sa zúčastňovali všetci členovia podľa výšky svojho podielu. Takto získaná pôda sa nazývala *kopaňica*, *virobeňisko*, *novota* alebo *novotína*. Po skončení klčovania sa pozemok najčastejšie využíval niekoľko rokov ako pasienok.

Pôdne podmienky neumožňovali pozemok orať ani kosiť. Trávu vyžíňali ručne kosákmi. Drobné kríky, ktoré narástli v priebehu roka, bolo potrebné na jar znova povytínať. Po troch-štyroch rokoch sa začali odstraňovať vyschnuté pne. Bola to fyzicky najťažšia etapa kultivovania. Robila sa pomocou klčovníc a pevných drevených drúkov. Niekedy sa museli vytrhávať pomocou záprahu. Pne sa použili ako palivové drevo, ostatok drevnej hmoty sa spálil. Popol sa použil ako hnojivo. Pôda sa nakoniec prekopala a zarovnali sa jamy po pňoch. Takto získané pole (*kopanica*, *kopanka*) sa obsiatio, spravidla ovsom, prípadne inou nenáročnou jarnou obilninou. Na jeseň sa obilie zožalo a spolu so slamou slúžilo ako krmivo pre dobytok.

Od tejto fázy bolo možné získané pozemky prenajímať *arendátorom*. Tí sa snažili získaný pozemok ďalej kultivovať – pobyberali kamene a dobre ho prekopali. Prvé tri roky sa spravidla nehnojil. Pestovali sa na ňom menej náročné jarné druhy obilia alebo zemiaky. Keď bola pôda dostatočne pripravená, bolo ju možné obrábať i orným náradím a včleniť do existujúceho osevného systému.

Súčasťou klčovania bolo žiarenie, t. j. vypaľovanie drevného porastu a raždíia, ktoré ostali na rúbanisku po odvezení úžitkového dreva. Na východnom Slovensku existoval systém hospodárenia s pôdou postavený na jej cyklickom žiarení. Takýto pozemok sa využíval dovtedy, pokiaľ sa pôda nevyčerpala. Potom sa nechal znova zarásť trávou a krovínami. Po niekoľkých rokoch sa úrodnosť pôdy obnovila a pozemok sa žiarením premenil znova na poľnohospodársku pôdu, ktorú však bolo možné ďalej obrábať zase len motykami.

Jednotliví roľníci mali i niekoľko takýchto žiarovísk. Zatiaľ čo pod názvom *klčovanie* treba rozumieť spôsob získavania novej poľnohospodárskej pôdy, v tomto prípade bolo využívanie ohňa – *žiarenie* – len cyklickým využitím menej úrodnej pôdy, na ktorej sa pestovalo najmä proso, bor a íkrica. Tento spôsob hospodárenia dokladá etnografický materiál aj na poľskej strane Karpát, kde boli prírodné, sociálne i hospodárske podmienky analogické oblastiam severného a východného Slovenska. O rozsahu takto využívanej pôdy hovorí fakt, že v Trenčianskej stolici v druhej polovici 18. storočia presahovala rozloha kopaní plošnú výmeru urbárskej pôdy. O plošnej výmere kopaní a ich majetkovo-právnej úprave je pomerne veľa informácií už z obdobia feudalizmu. Etnografické reálie o technikách klčovania a obhospodarovania takej pôdy bolo potrebné získať etnografickými výskumami až v 50. rokoch 20. storočia. Tie sa v mnohých prípadoch dali robiť už len retrospektívne

(URBANCOVÁ, 1975: 755-759; PODOLÁK, 1965: 36-39; PODOLÁK, 2008: 147-162). Okrem Trenčianskej stolice sú podobné spôsoby získavania pôdy doložené aj zo Spiša, Turca, Oravy, Kysúc, Gemera a horských oblastí východného Slovenska.

Etnologický materiál potvrdil existenciu tohto spôsobu získavania novej poľnohospodárskej pôdy a motykového hospodárenia aj v agrárnej kultúre slovenských kolonistov na Dolnej zemi. Tí sem prichádzali z končín Slovenska, kde sa tento typ hospodárenia udržal najdlhšie. Je preto celkom prirodzené, že v prípade získavania novej ornej pôdy kľčovaním lesov, využili svoje skúsenosti z domova. Mnohí príslušníci dnešnej najstaršej generácie si ešte pamätajú, ako sa kľčovala (*vikrčiť*) lesná pôda. Tá sa premieňala buď na ornú pôdu (*nivu*), alebo na pasienok (*pašňak*). Rozdiel v technológii získavania novej pôdy bol oproti slovenským podmienkam len v tom, že vyklčované drevené zvyšky sa nepálili, ale všetky odnášali domov ako paliвовé drevo (SLAVKOVSKÝ, 2006: 216).

Inou formou pretrvávania motykového hospodárenia, ktorá bola doložená v horských obciach severného Slovenska ešte v päťdesiatych rokoch 20. storočia, bolo obrábanie stálych polí motykou namiesto orného náradia. Táto forma sa uchovala vďaka špecifickým geografickým a sociálnym podmienkam (vysoko položené a strmé polia, nedostatok ťažných zvierat, odchody mužov za prácou). Na Slovensku sa tak udržal systém prípravy pôdy, pre ktorý bola charakteristická prevaha ženskej práce (URBANCOVÁ, 1965; PODOLÁK, 2008: 165-176).

Motykové obrábanie pôdy predpokladalo existenciu potrebných poľnohospodárskych nástrojov – motýk, rýľov a krompáčov. Počas vývinu tejto časti tradičnej agrárnej kultúry Slovenska sa vyskytovala celá škála typov a variantov. O ich existencii sa dozvedáme z historických dokladov (HORVÁTH, 1963: 71). Od 15. storočia sa na Slovensku výrobou motýk zaoberali predovšetkým dedinskí kováči, väčšinou rómskeho pôvodu. Najznámejšími strediskami boli obce v banských regiónoch Slovenska – Gemer a Spiš, ktoré týmto náradím už v 16. a 17. storočí zásobovali nielen miestnych roľníkov, ale ho distribuovali aj do južných oblastí Uhorska, vtedy ešte obsadených Turkmi (PODOLÁK, 2008: 166).

Najväčším a najznámejším strediskom kováčskej výroby motýk bol Medzev, obec vo vtedajšej Abovsko-turnianskej župe. Remeselná výroba poľnohospodárskeho a baníckeho náradia sa tu rozvíjala od 14. storočia, keď miestni kováči pracovali na troch hámroch na vodný pohon. V 18. storočí sa ich počet rozšíril na dvadsaťtri, pričom kováčskych majstrov tu vtedy registrovali šesťsto. Výroba motýk sa prispôbila záujmu na domácom i zahraničnom trhu. Bola dôsledkom rozvoja pestovania okopanín, najmä zemiakov, repy, kukurice, ale aj rôznych druhov zeleniny a tabaku. Kvalita, rešpektovanie požiadaviek klientov na tvar motýk a reálne ceny výrobkov boli základom podnikateľského úspechu medzevských kováčov nielen na európskom teritóriu, ale aj v zámorí. Širokú škálu ich výrobkov potvrdzuje dvesto zachovaných názvov motýk, ktoré sa odvíjali od miesta ich distribúcie – *pezinská, belehradská, banátska, bulharská* atď., alebo ich tvaru – *špicatá, široká, rohačka* a podobne (MARKUŠ, 1966).

Motyka plnila v agrárnej histórii Slovenska často funkciu hlavného, niekedy jediného nástroja na obrábanie pôdy. Príčiny boli rôzne – pôdne podmienky (poloha poľa), sociálna situácia (nedostatok záprahu, odchody mužov za prácou mimo obce) či zavádzanie nových druhov plodín – okopanín a zeleniny. V druhej polovici 18. storočia sa v Uhorsku rozšírilo pestovanie zemiakov. Na roľníckych hospodárstvach Slovenska sa uskutočnil tento proces vo väčšom rozsahu až v prvej polovici

19. storočia. Významný bol hlavne pre severné, menej úrodné regióny Slovenska, kde sa zemiaky stali často hlavnou pestovanou plodinou, určenou nielen na potrebu rodiny roľníka, ale aj na trh.

Práca s motykou bola predovšetkým záležitosťou žien. Po dlhé stáročia využívania motýk sa v agrárnej kultúre zachovali pomerne ustálené jednotné pracovné postupy. Výnimkou boli len bulharskí zeleninári, ktorí sa na Slovensku usádzali začiatkom 20. storočia. Kontinuitne sa motyky využívali v najstaršom špecializovanom odvetví agrárnej kultúry – vo vinohradníctve. Do konca 19. storočia nemáme na Slovensku historické doklady o tom, že by sa vinohrady obrábali pomocou pluhu. Túto ťažkú prácu vykonávali ručným náradím – motykami rôznych foriem – okrem mužských príslušníkov rodiny vinohradníka aj najatí *kopáči* (KAHOUNOVÁ, 1980; KRÍSTEK, 1962; HORVÁTH, 1963).

Popri motykách sa v inventári slovenských roľníkov nachádzali tiež krompáče a rýle. Známe sú už zo stredovekej agrárnej kultúry pri kyprení tvrdšej kamenitejšej pôdy a pri kľčovaní. Staršie výrobky dedinských kováčov postupne vytlačala produkcia kovospracujúcich dielní a továrenské výrobky.

Obrábanie pôdy bez záprahu malo za následok, že aj ostatné práce spojené so sejbou obilia sa robili ručne. Na bránenie sa používali malé drevené brány, do ktorých sa zapriahol jeden človek. Podobne sa pracovalo s malými valcami. Kto tieto náradia nevládal ťahať, musel hrudy rozbiť motykou (URBANCOVÁ, 1960b: 255-267).

Úsilie archeológov, historikov i etnológov rekonštruovať náradie a techniky prípravy pôdy viedli k objasňovaniu vývinu technickej úrovne orného náradia, jeho konštrukčných, funkčných i ergonometrických kvalít. Zdokonaľovaním náradia sa dosahovala nielen väčšia produktivita práce, ale súčasne sa znižovala námaha s ňou spojená.

Orné obrábanie pôdy je v kvalitatívnej línii motyka – radlo – pluh najdokonalejšou technikou. V prvej polovici 20. storočia bola typickou pre celé územie Slovenska. Existenciu orného náradia dokladajú historické a ikonografické pramene už zo 7. storočia. Stredoveké listiny z 11. – 13. storočia potvrdzujú dokonca existenciu skupín roľníckeho obyvateľstva, ktoré sa zaoberali oraním pôdy – oračov. Aj termín *poplužie* (*aratrum*) v týchto listinách dokazuje existenciu orného náradia, lebo znamená plošnú mieru pluhom alebo radlom oborávaného poľa (PODOLÁK, 2008: 178).

Na základe rozdielov vo vykonávaní práce možno orné náradie rozdeliť do dvoch základných skupín:

1. náradie, ktoré zem len rozrýva bez toho, aby ju prevracalo a robilo pravidelné brázdy;
2. náradie, ktorým možno robiť pravidelné brázdy a ktoré zem aj prevracia.

Do prvej skupiny patria radlá bezplazové a plazové, do druhej pluhy jednostranné s asymetrickým lemešom a dvojstranné so symetrickým lemešom (HYČKO, 1973).

Z historického pohľadu sú najzaujímavejšie radlá, ktoré sa sporadicky zachovali z prvej polovice 20. storočia na východnom Slovensku (Spiš, Šariš). Ide o bezplazové radlo (*hak*, *huok*, *hik*). Práca týmto náradím bola pre človeka i záprah veľmi namáhavá a jej výsledok nezodpovedal vynaloženému úsiliu. Konštrukčným zlepšením, akýmsi technickým medzistupňom medzi radlom a pluhom, boli plazové radlá. Pridaný drevený plaz dával tomuto náradiu väčšiu stabilitu a pod prednú časť hriadeľa bolo možné pripevniť i koliesko. Mnohé z nich už mali i čeriesla.

Dlhú existenciu radiel v agrárnej kultúre Slovenska možno vysvetliť najmä pretrváváním trojpoľného systému hospodárenia v zaostalejších oblastiach. Na prvú

orbu poľa zarasteneho trávou sa hodilo úzke radlo viac ako ťažký pluh so širokým lemešom. S radlom sa lepšie pracovalo aj na strmých a ťažko prístupných poliach, často plných skál a koreňov, lebo bolo ľahšie ako pluh a kladlo menšie nároky na záprah i na orača. Dôležitým momentom bola jeho jednoduchá konštrukcia, ktorá umožňovala zhotoviť radlo aj miestnym kováčom a kolárom. To zvyšovalo jeho dostupnosť pre jednotlivé roľnícke hospodárstva (URBANCOVÁ, 1975: 759-761). Pri práci ho ťahalo len jedno záprahové zviera. Pod názvami *oborávač* (Gemer), *plúžik*, *plúžek* (Gemer, Spiš) alebo *plúžok – obrňák* (Zemlín) sa udržal v hospodárskom inventári tamajších roľníkov až do kolektivizácie poľnohospodárstva v päťdesiatych rokoch 20. storočia, niekedy dokonca dlhšie, väčšinou na obrábanie družstevných záhumienkov (PODOLÁK, 2008: 183).

Pluh je v porovnaní s radlom dokonalejší a z hľadiska prípravy pôdy produktívnejší nástroj. Z hľadiska pracovnej činnosti rozoznávame jednostranné a dvojstranné pluchy s rovným alebo krivým hriadeľom. Z hľadiska ich vývoja, ktorý sa odrazil predovšetkým na použitých materiáloch a tvare súčiastok, rozoznávame drevené, položelezné a železné pluchy. Pod dreveným pluhom rozumieme orné náradie, ktoré bolo okrem lemeša, prípadne plazu, čeriesla a niektorých spojovacích súčiastok z dreva. Základným kritériom zaradenia je materiál, ktorý sa použil na odvalnicu. Najrozšírenejším typom boli drevené jednostranné pluchy s asymetrickým lemešom (s jedným ostrím) a s jednou pevnou odvalnicou. Toto náradie bolo po konštrukčnej stránke pomerne jednotné a v jeho vývine sledujeme len zdokonaľovanie jednotlivých súčiastok, predovšetkým tvaru hriadeľa (rovný, krivý). Pluchy s krivým hriadeľom sa používali v severných oblastiach Slovenska, teda v kopcovitých terénoch, ktoré sa neorali po vrstevniciach. Tu sa krivý hriadeľ uplatnil ako účinná úprava, ktorá umožnila ľahšie udržať pluh v správnej polohe. V súčinnosti s plužnými kolieskami mal význam aj pri regulovaní hĺbky orby. Vyvíjala sa i odvalnica, ktorá si v úsilí o dokonalejšie prevrátenie zeme postupom času vyžiadala skrutkovitý tvar (PODOLÁK, 1956; URBANCOVÁ, 1961; HYČKO, 1967).

Dvojstranné pluchy majú na rozdiel od jednostranných pluhov symetrický lemeš (dvojstranné ostrie) a odvalnicu, ktorá sa dala na starších drevených pluhoch prekladať z jednej strany na druhú. Na novších typoch položelezných a železných dvojstranných pluhov bola otočná. Tento typ sa vyskytoval v hornatých oblastiach Spiša, v západnej časti Šariša a predovšetkým v Gemeri, s výnimkou jeho južných, rovinatejších oblastí. Dvojstranný pluh (*obraciak*, *horník*) sa používal na orbu strmých svahov všade tam, kde sa polia orali po vrstevnici. Prekladacia odvalnica umožňovala ukladať odoranú zeminu vždy len na jednu stranu, smerom k svahu. Vznikali terasy polí, ktoré sa proti zosunutiu často zabezpečovali podporným múrom (URBANCOVÁ, 1957). Táto úprava nielen zjednodušovala orbu a zabráňovala splavovaniu pôdy, ale dávala kultúrnej krajine novú podobu.

Na konci 19. storočia postupne nastupujú položelezné pluchy. Tie nemohli dlhší čas vytlačiť z inventára roľníka drevené radlá pre ich účelnosť, ale veľmi rýchlo odstavili drevené pluchy, ktoré boli menej dokonalé, náročnejšie na záprah i pracovnú silu. Položelezné pluchy továrenskej výroby sa ťažšie presadzovali v horských oblastiach, a to nielen pre svoju vysokú cenu, ale predovšetkým preto, že svojou konštrukciou nevyhovovali miestnym podmienkam. Masovejšie sa tu začali používať až vtedy, keď ich začali vyrábať, resp. prispôbovať krajským podmienkam miestni kováči. Na Slovensku preto existuje celý rad ich variantov. Proces prenikania tohto orného náradia sa skončil v dvadsiatych rokoch 20. storočia a agrárna kultúra Slo-

venska v ňom získala typické orné náradie pre prvú polovicu minulého storočia. K jeho všeobecnejšiemu nahradeniu celožeľzným pluhom továrenskej výroby došlo na Slovensku až v období kolektívizácie poľnohospodárstva.

Orné náradie – radlo a pluh – sú už dlhé stáročia súčasťou európskej agrárnej kultúry. Pomerne jednotná práca s nimi spôsobila, že ich základné konštrukčné prvky sú podobné na veľkých teritóriách, vlastne všade tam, kde sa pôda obrábala záprahovým spôsobom. Napríklad bezplazové spišské radlo je konštrukčne podobné bezplazovému radlu z Povážia, ale aj radlu z južnej Moravy a česko-moravskej oblasti. Jednostranné pluhy s rozličným skrivením hriadeľa majú svoju obdobu na Balkáne, dvojstranné gemerské pluhy v Belgicku, Nemecku, Rumunsku, Tirolsku a pod. Prínosom slovenského orného náradia do európskej agrárnej kultúry sú predovšetkým jeho lokálne a vývojové konštrukčné varianty, ktoré vznikali ako dôsledok úsilia prišpôsobiť ho daným prírodným podmienkam (URBANCOVÁ, 1975: 762).

Pri oraní jednostranným pluhom sa používal dvojaký postup: *rozorávanie a orba do skladu*. Pri prvom sa začalo orať na okraji poľa a chodilo sa okolo, smerom do stredu parcely, takže posledná vyoraná brázda sa tiahla stredom pozemku. Pri druhom sa začalo orať v strede poľa a končilo sa na okrajoch pozemku, kde sa vyorali hraničné brázdy. V prostriedku zoraného poľa ostala navrhovaná pôda (*sklad*). Tento spôsob sa využíval obyčajne pred sejbou obilia.

Ako záprah sa pri orbe využíval rôzný statok, resp. kone. Podľa polohy a kvality pôdy sa zapriahal jeden až tri páry statku. Na extrémne strmých svahoch sa oralo len smerom dolu, hore išiel záprah s pluhom naprázdno. Ľudia ťahali orné náradie len výnimočne.

Potrebné orné náradie sa na pole vozilo na doštenom voze. Nedostatok ornej pôdy na slovenskom vidieku však spôsobil, že sa v jeho agrárnej kultúre využívali aj vzdialenejšie, strmšie pozemky na okrajoch chotárov. Sem sa orné náradie a brány dopravovali ešte i v prvej polovici 20. storočia na konštrukčne jednoduchom dopravnom prostriedku *vlačuhách* (*vlaky, vlače, zvlač, zvlačuchy*). Zhotovené boli z dvoch drevených tyčí, na jednom konci spojených. Týmto koncom boli pripevnené na plužné kolieska. Ich druhý koniec sa vliekol po zemi.

Hrudý zeme, ktoré ostali na pooranom pozemku, sa rozbíjali buď ručne (kyjakmi, motykami) alebo pomocou brán. Na celom území Slovenska boli až do 50. rokov známe drevené brány so železnými zubami, ktoré sa od seba líšili tvarom rámov (obdĺžnik, štvorec, kosoštvorec). Brány s drevenými zubmi sa v prvej polovici 20. storočia používali len ojedinele (napríklad na Kysuciach).

V oblastiach s ľahšou pôdou, predovšetkým na južnom Slovensku (Hont, Novohrad), sa do začiatku 20. storočia zachovalo rozbíjanie hrúd a vytrhávanie koreňov burín pomocou archaického náradia (*smyk*), ktoré sa zhotovovalo z trnistých konárov upevnených do jednoduchého rámu. Aby zem lepšie drvilo, zvykli ho zaťažovať kameňmi. Smyky v hospodárskom inventári slovenských roľníkov postupne nahradili výkonnejšie valce a železné brány (PODOLÁK, 1965: 41-42; URBANCOVÁ, 1975: 762-63).

Najmladším poľnohospodárskym náradím na drvenie hrúd je valec (*valek, gulok*), ktorý sa začal používať najprv na veľkostatkoch. Do roľníckeho hospodárstva prenikol až koncom 19. storočia. V kopcovitých terénoch bolo jeho použitie problematické, a preto sa všeobecne na celom území nerozšíril. Využíval sa predovšetkým na valcovanie polí obsiatych jatinou, ktoré si tak lepšie udržali potrebnú vlahu.

Okrem valca sa začiatkom 20. storočia používali aj rôzne druhy kultivátorov. Slúžili hlavne na jarné kyprenie pôdy namiesto jej preorávania.

Trvalé využívanie polí na pestovanie poľnohospodárskych plodín si vyžadovalo hnojenie, t. j. chemickú úpravu pôdy, nevyhnutnú na nahradenie spotrebovaných živín. Najstarším spôsobom skvalitňovania pôdy pod osev je používanie popola. Tento spôsob súvisel s kľčovaním lesov a žiarením. Okrem toho sa využíval popol z domácností, ktorý sa po celý rok osobitne odkladal a obyčajne miešal do maštaľného hnoja. Koncom 19. a začiatkom 20. storočia bolo hnojenie čistým popolom iba doplnkové. Využívalo sa najmä na lúkach a pasienkoch.

Najčastejšie sa na hnojenie pôdy používal maštaľný hnoj. Aj keď bol tento spôsob chemického zlepšovania pôdy v európskej agrárnej kultúre známy už z rímskeho poľnohospodárstva, extenzívny chov dobytká na Slovensku spôsobil, že po celé stáročia sa dostatočne nevyužíval. To bol aj jeden z dôvodov dlhého pretrvávania trojpoľného systému hospodárenia. Voľné pasenie dobytká a málo slamy na podstielanie spôsobovali nedostatok maštaľného hnoja i jeho nízku kvalitu. Namiesto slamy sa na podstielanie často používalo listie, ihličie, piliny, mach a plevy.

Hnoj sa na polia vyvážal od neskorej jesene, cez zimu až do jari. Na túto prácu sa využívali vozy s bočnicami z dosák (*doštenák, hil*) alebo špeciálne upravené sane. Na ťažko prístupné miesta sa vynášal na chrbte v drevených putniach (*kastičkách*), v košoch alebo v plachte. V obciach s rozsiahlymi chotármi sa budovali na odľahlejších pozemkoch poľné maštale, v ktorých sa prechodne ustajňoval dobytok. Zhromaždený hnoj sa použil na skvalitnenie okolitých pozemkov. Na poli sa skladal do kôp, ktoré sa rozhadzovali vidlami. Pri rozpúšťaní snehu sa časť z neho dostala do pôdy, zvyšok sa zaoral na jar.

Pri trojpoľnom hospodárení sa hnojilo priemerne raz za tri roky. Vzdialenejšie pozemky chotára mali nezriedka až šesťročný interval. Nedostatok hnoja sa niekedy kompenzoval zeleným úhorom, ktorý sa zaoral, alebo vhodnou voľbou poradia pestovaných plodín v osevnom systéme.

Zatiaľ čo na západnom a východnom Slovensku sa za najlepšie hnojivo považoval hovädzí trus, v oblasti severného a stredného Slovenska s rozsiahlym chovom oviec dostal prednosť ovčí trus. Do pôdy sa aplikoval *košarovaním* – jeho podstata spočívala v prekladaní drevenej ohrady, v ktorej ovčie stádo nocovalo a v ktorej bolo zavreté aj v čase dojenia (PODOLÁK, 1965: 39; URBANCOVÁ, 1975: 764-765).

Zavádzanie nových osevných postupov a prechod na striedavý systém hospodárenia si postupne vynucovali používanie priemyselných hnojív. O ich uplatnení na slovenskom vidieku (ak vylúčime veľkostatky) možno hovoriť až po prvej svetovej vojne.

Na tradície európskej agrárnej kultúry v technikách prípravy pôdy kontinuálne nadviazala i agrárna kultúra slovenských menších. Oralo sa položeľznými jednostrannými pluhmi, ktoré dolnozemskí Slováci poznali už na Slovensku. Tie ostali ich hlavným orným náradím až do začiatku štyridsiatych rokov 20. storočia, keď ich postupne vytlačili železné, továrensky vyrobené pluchy.

Doplnkovým náradím pri ornom hospodárstve boli aj tu smyky a brány. Nimi sa drvili hrudy, rozbíjali krtince, vytrhávali korene burín a zahrabávalo osivo pri husto siatom obilí. Pri pestovaní iných plodín a na čistenie lúk sa smyky a brány používali ako kultivátor. Do oboch poľnohospodárskych náradí sa priahal ťažný dobytok. Pomenovanie *brány* nachádzame aj v obciach so slovenským obyvateľstvom v Poľsku, Rumunsku, Chorvátsku a na Ukrajine. Na území Maďarska sa okrem termínu *brány* v jeho juhovýchodnej časti používali aj ďalšie pomenovania – *fogaš, čaracka, zubacka*. Slováci v Srbsku prevzali vo väčšine obcí miestne srbské pomenovanie *drľaća*, hoci význam slova *brány* poznajú.

Na celom skúmanom území sa používali pôvodne drevené brány so železnými zubami. Vyrábali ich kolári s kováčmi. V štyridsiatych rokoch 20. storočia ich roľníci začali postupne nahrádzať celoželeznými. Používali sa na oráčinách, lúky sa bránili len výnimočne. Počet používaných brán bol rôzny – rozhodujúcim faktorom boli rozmery poľa. Slovenské menšiny v Maďarsku a Srbsku si ešte pamätali aj archaické náradie – *smyk*. Jeho poslaním, podobne ako pri bránení, bolo drviť hrudy zeme a vytrhávať korene burín.

Ďalším poľnohospodárskym náradím na kvalitnú prípravu pôdy bol aj v tomto prostredí *valec*. Používal sa hlavne v obdobiach sucha. Oráč odoraný kus pôdy hneď povalcoval, aby v nej uchoval čo najviac vlhky. Valcovalo sa aj vysiate obilie, aby sa v tejto fáze jeho pestovania udržala v pôde vlaha. Valce sa vyrábali z dubového dreva, mali dĺžku okolo dvoch metrov a vyrábali ich miestni náaturisti.

Vývin agrárnej kultúry Dolnej zeme, vrátane prínosu slovenských kolonistov, bol súčasťou európskej roľníckej civilizácie a vo všeobecnosti na ňu nadväzoval. Diferencované prejavy vo vývine poľnohospodárstva boli podmienené jednak geograficko-klimatickými, ale najmä historicko-sociálnymi faktormi. V oblasti pestovania poľnohospodárskych plodín sa to prejavilo predovšetkým na osevných postupoch.

Trojpoľný systém hospodárenia sa na väčšine územia Európy rozšíril už v 13. a 14. storočí a s jeho pretrváváním sa stretávame v niektorých regiónoch Európy (vrátane Slovenska, Poľska a Ukrajiny) ešte aj koncom 19. a začiatkom 20. storočia. Na Dolnej zemi sme ho nezaznamenali už ani v spomienkach najstaršej generácie. K jeho zániku muselo dôjsť ešte pred začiatkom 20. storočia v súvislosti so zavádzaním nových poľnohospodárskych plodín, predovšetkým krmovín a zemiakov do osevných postupov. Tie boli potrebné na udržanie chovu hospodárskych zvierat pri tamojšom nedostatku lúk a pasienkových plôch. Túto agrotechnickú zmenu podporili aj niektoré sociálne okolnosti, predovšetkým drobenie a nedostatok poľnohospodárskej pôdy.

Trvalé využívanie polí na pestovanie poľnohospodárskych plodín je podmienené hnojením, t. j. chemickou úpravou pôdy nevyhnutnou na náhradu spotrebovaných živín. Aj táto stránka poľnohospodárskej výroby má svoj vývin, ktorý je odrazom nielen úrovne agrárnej kultúry v jednotlivých obdobiach, ale aj konkrétnych produkčných podmienok. Dostatok voľnej pôdy v prvých kolonizačných vlnách nenútil Slovákov na Dolnej zemi venovať tejto technike kultivovania pôdy veľkú pozornosť. Svedčí o tom aj pretrvávajúce dvojpoľné hospodárenie v čase, keď už agrárna kultúra v ich pôvodnom rodisku poznala intenzívnejší trojpoľný systém.

S rozširovaním striedavého systému hospodárenia s pravidelným obrábaním osevných plôch, tak ako to už bolo v slovenských obciach v prvej polovici 20. storočia bežné, stále viac rástol význam maštalného hnoja. Jeho potreba si vyžiadala intenzívny maštalný chov dobytká a kvalitné podstielanie zvierat slamou. Len pri jej nedostatku sa používali piliny a listie. Takýto hnoj bol však na živiny menej bohatý a často sa ním prenášali semená rôznych plevelov. Aj v prostredí slovenských menšín v strednej a južnej Európe sa za najkvalitnejší pokladal kravský a ovčí hnoj. Umelé hnojivá začali do hospodárstva tunajších roľníkov prenikať až po druhej svetovej vojne (SLAVKOVSKÝ, 2006: 216-217).

PESTOVANIE PLODÍN

Podľa historických údajov poznala agrárna kultúra Slovenska už v 18. storočí všetky známe druhy obilnín. V úrodnejších oblastiach dosahovalo najväčšie výmery pestovanie raže, na druhom mieste to bol jačmeň, až potom nasledoval ovos a pšenica. V kotlinách stredného a severného Slovenska sa vzhľadom na pôdno-klimatické podmienky do popredia dostalo pestovanie jarných odrôd obilnín, predovšetkým jačmeňa. V týchto oblastiach Slovenska sa najmä na poddanských hospodárstvach pestovali aj rôzne druhy archaických odrôd obilnín – tenkeľ, proso, pohánka (tatar-ka). Spolu s obilím sa na poliach feudálneho Slovenska pestovali ľan a konope. Ľan bol v polovici 18. storočia charakteristický skôr pre severné oblasti Slovenska, zatiaľ čo v stredných a južných oblastiach prevažovalo konope (HORVÁTH, 1963: 29-37).

Ešte v prvej polovici 20. storočia bolo na Slovensku všeobecne rozšíreným postupom vysievanie obilia z ruky. Osivo niesol roľník v plachte (*rozsievka, šijačka, trakovica, podruša, plachetka*), ktorá mala štyri traky. Dva z nich sa držali v ľavej ruke, dva sa zaviazali okolo krku. Pravou rukou rozsievateľ rozhadzoval osivo po poli. Ak bol pozemok širší, rozsievateľ rozhodil zrno raz na jednu, raz na druhú stranu. Na vertikálne položených pozemkoch sa sialo zdola nahor. Hustota sejby bola rozdielna. Na menej úrodných pôdach sa obyčajne sialo hustejšie. Zrno určené na sejbu sa starostlivo vyberalo a čistilo.

Sejacie stroje sa na Slovensku začali používať najprv na veľkostatkoch a približne od tridsiatych rokov 20. storočia aj na hospodárstvach bohatších roľníkov v nížinných oblastiach. V severných, hornatejších regiónoch sa technika sejby z ruky udržala až do kolektivizácie poľnohospodárstva. Považovali ju za úspornejšiu a neviazala sa na kúpu sejačky a záprah.

Završením prác, ktoré súviseli s prípravou budúcej úrody, bola aj v prostredí slovenských menšín v strednej a južnej Európe sejba obilia, ktoré bolo hlavnou poľnohospodárskou plodinou. Základným ozimným obilím boli pšenica a raž, na jar sa vysial ešte ovos, jačmeň a vysadila kukurica. Všeobecne rozšíreným postupom bolo tiež vysievanie z ruky. Vyčistené osivo si niesol roľník vo vreci, ktoré mal prehodené cez plece. Rukou si rozsievateľ obilie naberá a rozhadzoval po poli. Čas sejby závisel od konkrétnych klimatických podmienok. Oziminy sa zvykli vysievať v septembri, jarné odrody hneď po zmiznutí snehu, keď bolo možné pre ne pripraviť pôdu. Vysiate obilie sa pobránilo.

Sejacie stroje sa v prostredí zahraničných Slovákov objavili už po prvej svetovej vojne, ale dovolili si ich len bohatší gazdovia. Masovejšie využívanie sejačiek nastalo až v druhej polovici 20. storočia. Ako však uvádzali mnohí miestni roľníci, definitívne prenikli do procesu poľnohospodárskych prác až v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch. Ich vlastníctvo bolo obyčajne výsadou bohatších roľníkov, ktorí ich za poplatok požičiavali. Kukurica sa sadila ručne do brázdy a bola to predovšetkým ženská práca (SLAVKOVSKÝ, 2006: 217-218).

Okrem sejby obilia do zoranej a pripravenej pôdy sa na Slovensku udržali aj archaické spôsoby zakopávania osiva. V niektorých obciach Kysúc a Gemera bolo zvykom siať raž do porastu zemiakov pred ich zberom. Pri ich vyberaní sa súčasne zakopalo vysiate zrno. Na Horehroní sa ešte v prvej polovici 20. storočia uchoval ďalší spôsob sejby – pozemok sa najprv pohnojil košarovaním oviec, potom sa pôda motykami prekopala, vysialo sa do nej zrno a napokon sa po poli prehnalo stádo oviec, ktoré pôdu nielen rozdrobilo, ale vysiate osivo aj zatlačilo do zeme. Tento spôsob

sejby nie je slovenským špecifikom, pretože v stredoveku bol rozšírený aj v iných krajinách strednej a západnej Európy. Obe uvedené techniky boli len pomocné, charakteristické pre chudobné hospodárstva bez záprahu, resp. pre pastierov oviec (PODOLÁK, 1963: 36).

Diferencované prejavy vývinu poľnohospodárstva na Slovensku boli podmienené jednak geograficko-klimatickými podmienkami, ale najmä historicko-sociálnymi faktormi. Pri pestovaní obilia sa to prejavilo predovšetkým na osevných postupoch.

Trojpoľný systém hospodárenia sa na väčšine územia Európy rozšíril v 13. a 14. storočí. Od tohto obdobia na Slovensku prevládal. S jeho záverečnou fázou sa tu stretávame, na rozdiel od západnej Európy, ešte začiatkom 20. storočia ako s dôsledkom nedostatku pasienkov a hnojiva potrebného na zavedenie intenzívnejšieho striedavého hospodárenia. Chotár bol rozdelený na tri časti (*honi, lání, podíle, tarati*). Do jednej sa siali jariny, do druhej oziminy, tretia sa nechala z regeneračných dôvodov odpočívať ako úhor, na ktorom sa pásol dobytok z celej obce. Tento postup sa v nasledujúcom roku fázovo posunul. Len v hospodársky vyspelejších krajinách Slovenska sa už koncom 19. storočia začali namiesto úhoru pestovať krmoviny, ktoré si však veľmi ťažko získavali dôveru roľníkov.

Postupný zánik trojpoľného systému, ktorému bránili aj obyčajové normy na slovenskom vidieku, sa začal už v 19. storočí v súvislosti so zavádzaním nových poľnohospodárskych plodín (okopaniny, krmoviny). Tento vývoj však neprebíhal na celom území rovnako. V tom čase vzniklo mnoho variantov osevných systémov. V niektorých regiónoch (Orava, Gemer) mal trojpoľný systém takú tradíciu, že bez zmeny jeho funkcie sa do neho zaraďovali i nové plodiny. Častý bol variant, keď sa polia v okolí obce obrábali už v striedavom systéme, zatiaľ čo vzdialené pozemky sa hnojili len košarovaním a úhor tu pretrval najdlhšie. Dôležité však bolo, že sa končil celoobecný záväzný trojpoľný systém a roľníci prechádzali na individuálne hospodárenie podľa svojich konkrétnych podmienok a potrieb.

Z agrárnoetnologického hľadiska je v tomto období zaujímavejšie pretrvávajúce dvojpoľné hospodárenie, ktorý predstavuje v osevných postupoch starší vývojový stupeň. Chotár sa v tomto prípade delil na dve časti: jedna slúžila na pestovanie plodín, druhá na úhor – vytvárala pasienky. Existenciu tohto systému možno vysvetliť miestnymi pôdno-klimatickými podmienkami, ktoré nedovoľovali na niektorých miestach pestovať oziminy, takže nebolo možné zaviesť klasický trojpoľný systém. Druhou príčinou bol nedostatok lúčnych a pasienkových plôch. Z týchto dôvodov sa dvojpoľný systém dlho udržal v Honte, Tekove a na Orave.

Podobný, tzv. *karpatský dvojpoľný systém*, dokladajú etnografické pramene zo severovýchodného Slovenska a priľahlých regiónov Ukrajiny. Jeho podstata spočívala v tom, že sa orná pôda, lúky i prielohy rozdelili na dve približne rovnaké časti, ktoré sa vo svojej hospodárskej funkcii každoročne striedali. Časť, ktorá sa obrábala, nazývali *caryna*, druhú, na ktorej sa pásol dobytok, *toloka*. Tento systém hospodárenia s pôdou sa tu držal až do polovice 20. storočia, aj keď ho od konca 19. storočia postupne vytlačal klasický trojpoľný systém, ktorý na začiatku 20. storočia už prevládal (SOPOLIGA, 2008: 44-45). Motykové hospodárenie a dvojpoľný systém využívania poľnohospodárskej pôdy sa v tejto oblasti udržal vo všetkých tu žijúcich etnických spoločenstvách ako dôsledok pôdno-klimatických a sociálnych podmienok existencie agrárnej kultúry (PAVLJUK, 1986).

Na druhej strane treba spomenúť aj faktory, ktoré urýchlili zánik trojpoľného systému; bol to rozpad veľkorodiny a uhorský právny systém dedenia. Tieto fakto-

ry spôsobili také drobenie pôdy, že v jednotlivých rodinách bolo nemysliteľné jednu tretinu z nej neobrábať (PODOLÁK, 1965: 35-36; URBANCOVÁ, 1975: 767-769; SLAVKOVSKÝ, 2002: 34-35).

Regionálne diferencovaný obraz agrárnej kultúry Slovenska v minulosti dokreslovalo aj pestovanie okopanín a ich postupné zaraďovanie do pestovateľských systémov. Z okopanín boli rozšírené rozličné druhy repy. Okrem krmných sa pestovali i jedlé druhy. Zemiaky, bez ktorých si už v niektorých regiónoch Slovenska nevieme agrárnu kultúru v 20. storočí ani predstaviť, sa až v 19. storočí dostávajú zo zemepanských záhrad na polia. Tento transfer sa uskutočnil skôr v severných oblastiach Slovenska.

Na väčšine územia Slovenska sa všetky práce súvisiace s pestovaním zemiakov vykonávali ručne. Známy bol spôsob sadenia do jamky, ktorá sa vykopala motykou, ňou sa zasadený zemiak aj zahrnul, alebo sa sadilo za pluhom do vyoranej brázdy. Pri tomto spôsobe sa zemiaky zaorali. V prvej polovici 20. storočia sa na slovenskom vidieku začali pri pestovaní zemiakov využívať rôzne typy orného náradia – pluhov a oborávačov.

Tam, kde boli podmienky na prechod k striedavému systému pestovania plodín, sa tento proces uskutočnil už v 19. storočí. Tam, kde také podmienky neboli, vydržal trojpoľný systém až do 20. rokov 20. storočia. Ešte v roku 1934 bolo na Slovensku 631 obcí, kde sa hospodárilo týmto spôsobom. Roku 1940 bolo dokonca potrebné vydať zákon, ktorý ho definitívne zakazoval.

ŽATVA OBILIA

Medzi najstaršie techniky zberu obilia patrí jeho vytrhávanie rukami. Tento spôsob sa na Slovensku uchoval až do začiatku 20. storočia ako núdzová technika, využívaná len v katastrofálne neúrodných rokoch, aby sa zachránilo čo najviac slamy a straty na zrne boli minimálne.

Ďalšou archaickou technikou zberu obilia, ktorá je na našom území doložená v 20. storočí, je žatie. Používal sa pri ňom zúbkovaný srp. Ako žatevný nástroj bol dôležitou súčasťou poľnohospodárskeho inventára už v dávnej minulosti. Srpy sú u Slovanov doložené zo 7. – 8. storočia. Ich klasifikácia, vychádzajúca zo spôsobu osadenia pracovnej časti srpu do rukoväte, delí toto náradie do dvoch základných skupín. Kým forma A nemá rukoväť ohnutú od čepele, historicky mladšia forma B má trň rúčky odsadený od čepele v nejakom uhle. Ide o ergonomicky progresívnejší nástroj, lebo váha je rozdelená rovnomerne a jedným zákosom zachytí väčšie množstvo obilia. Poznali ho už Rimania a v období stredoveku získal v európskej agrárnej kultúre prevahu. Na území Slovenska sa používal variant, ktorý mal trň rúčky skoro v pravom uhle k čepeľi (BERANOVÁ, 1975: 99-117; ŘÍHOVÁ, 1962: 6-7).

V 18. storočí v súvislosti s manufaktúrnou a továrenskou výrobou kôš prenikalo na slovenský vidiek do žatevných prác nové náradie – kosák s hladkým ostrím. Ide pravdepodobne o kultúrny import z Rakúska. O koexistencii oboch žatevných náradí v agrárnej kultúre Slovenska existujú historické doklady od M. Bela a D. G. Licharda (SLAVKOVSKÝ, 1978: 597).

Obilné srpy z obdobia druhej polovice 19. storočia, tak ako sa uchovali v zbierkach múzeí, sú prevažne výrobkami väčších kováčskych dielní, kde sa hromadne vyrábali podľa jednotnej šablóny. Nasvedčuje tomu veľká stereotypnosť a oblastné

rozšírenie jednotlivých variantov. Výrobcovia spravidla rešpektovali staré miestne vzory (HYČKO, 1973: 9-12).

Rozdiel v ostrí srpov a kosákov sa prejavil aj v rozdielnom narábaní s nimi. Pri práci so srpom sa obilie pevne chytilo do ruky a hrst sa rovnomerným pohybom, aký si vyžadovalo zúbkované ostrie, odrezala. Takto sa minimalizovali straty na vypadanom obilí. Pri práci kosákom sa za hrst obilia rukou len odchýlila a švihom sa steblá odsekli. Bola to rýchlejšia, ale z hľadiska vypadaného zrna aj stratovejšia práca (URBANCOVÁ, 1973: 189).

Agrárnoetnografický materiál zo susedných území dokazuje, že táto technika žatevných prác bola známa na širšom stredoeurópskom i balkánskom teritóriu. Od 18. storočia, keď sa pri žatevných prácach začal objavovať i kosák, sa obraz tradičných žatevných prác začal územne diferencovať. V západnej časti nášho kontinentu kosák vytlačil srp už v prvej polovici 19. storočia a považoval sa za typický nástroj severnej a západnej Európy. Na juhu sa vyskytoval len u Chorvátov. Pre Slovanov boli charakteristické srpy (MOSZYŃSKI, 1929: 191-192).

Používanie kosákov v uvedených oblastiach Európy je výsledkom vyspelejšej manufaktúrnej, neskôr priemyselnej výroby. Dokladá to materiál zo susediacich území na západ od Slovenska – Rakúska a Moravy. Toto územie vytváralo so západným a juhozápadným Slovenskom región, ktorý pravdepodobne sprostredkoval kosák ako poľnohospodársky nástroj ďalej na východ. Maďarská agrárnohistorická literatúra označuje kosák ako hornouhorské náradie, ktoré sa tam používalo najmä na vyžínanie trávy, kým na žatie obilia len výnimočne. O prenikanie kosákov na maďarské územie zo severu a západu sa pravdepodobne zaslúžila vyspelá železiarska výroba na Slovensku a v Rakúsku (BALOGH, 1964: 369-372; 1972: 532).

Fázový posun tohto procesu o zhruba päťdesiat rokov dokladá etnologický materiál nielen zo severovýchodného Slovenska, ale aj prilahlých oblastí juhovýchodného Poľska a Ukrajiny. Srp bol ešte v druhej polovici 19. storočia hlavným žatevným náradím na Ukrajine, v Srbsku a Bulharsku (SLAVKOVSKÝ, 1992).

Kosu ako poľnohospodársky nástroj dokladá archeológia v strednej Európe už v dobe laténskej (ŘÍHOVÁ 1962: 10). U Slovanov prvé kopy pochádzajú z 8. – 9. storočia. Na území juhovýchodnej Moravy ich poznáme z 9. a 10. storočia (JANČÁŘ, 1968: 20). Boli to krátke kopy, ktorých trň zvieral s čepeľou pravý uhol. Tvarovo sa skoro nelíšili od kosáka, rozdiel bol vlastne len v ich dĺžke. Slúžili výhradne na kosenie krmiva pre dobytok.

Dlhé kopy, ktorých trň zvieral s čepeľou ostrý uhol, vznikli v rímskom období a podobali sa dnešným kosám. Ich veľkosť sa pohybovala v rozpätí 50 – 80 cm a slúžili na kosenie trávy. Sú známe v celej oblasti Karpatskej kotliny. Z územia Slovanov máme doklady z 13. storočia (ŘÍHOVÁ, 1962: 11).

Za také dlhé obdobie používania kopy prešla vývinom aj jej drevená časť – kosisko. Ešte v období včasného stredoveku sa v Európe používali dlhé hladké kosiská bez rúčok. Tie v priebehu stredoveku nahradili kosiská s rúčkou (HOJRUP, 1976: 9). Rúčky na kosisku mali zlepšiť účinnosť kopy a znížiť pri práci vynakladanú námahu. Ich existencia je v Európe doložená už z 12. storočia a znamená podstatnú zmenu, lebo rúčky sa vyklonili z roviny kopy, čím umožnili pri kosení vzpriamenejšie držanie tela. Objavenie sa rúčky na kosisku umožnilo vývoj a existenciu celého radu modifikácií v ich počte, tvare a spôsobe osadenia. Vývoj teda išiel od dlhých, ťažkých kosisiek bez rúčky k ľahkým kosiskám s jednou alebo dvoma rúčkami.

V tejto podobe sa kopy v procese žatevných prác uplatňujú už v 15. – 16. storočí

(BALOGH, 1964: 384). Zo Slovenska máme o tom prvé písomné doklady zo 17. storočia (URBANCOVÁ, 1973: 190). Od M. Bela sa však dozvedáme, že v 18. storočí sa kosa (trávna) používala pri žatve v dvoch prípadoch – keď bola veľmi bohatá úroda (vtedy s úsilím urýchliť žatvu) alebo opačne, keď bola veľmi chudobná. V oboch prípadoch sa kosilo obilie ako tráva a neviazalo sa do snopov (URBANCOVÁ, 1973: 190-191).

Proces prenikania kosa do žatevných prác v 18. storočí je charakteristický pre celú centrálnu oblasť Karpatskej kotliny. Prechod k jej definitívnemu používaniu bol však dlhý a zložitý. V tejto oblasti sa zavŕšil až v prvých desaťročiach 20. storočia.

Pomalé prenikanie kosa do systému žatevných prác malo viac príčin. Najdôležitejšia bola jej vysoká cena a nízka kvalita. Pri práci sa kosa lámali a vyštrbovali. Veľkým retardačným momentom bola vžitá organizácia žatevných prác, keď ženy žali a muži viazali a ukladali zožaté obilie, čo sa považovalo za ťažšiu prácu. Azda práve preto sa kosa na Slovensku začali najprv používať pri jarných druhoch obilia, ktoré sa kosili ako tráva, t. j. na riadky, a ženy hrablami obracali sušiac sa obilie.

Uplatnenie akéhokoľvek technického pokroku si vyžaduje celý rad predpokladov – technických, ekonomických, ale aj celospoločenských, ktoré boli v 19. storočí a v prvej polovici 20. storočia v oblastiach na západ od Slovenska (Rakúsko, Morava a Čechy) podstatne priaznivejšie ako na Slovensku. Preto sa proces prenikania kosa do pozície hlavného žatevného náradia zavŕšil približne v období prvej svetovej vojny. Medzi jednotlivými oblasťami Slovenska však boli pomerne veľké časové disproporcie v jeho intenzite. Historické údaje z 19. storočia upozorňujú na podstatný význam rakúskych centier výroby kôš pri profilovaní obrazu žatevných prác. Štajerské kosa boli obľúbené nielen na Slovensku, ale aj v Čechách a v Maďarsku. Import kôš zo Štajerska do Maďarska bol taký intenzívny, že medzi tamjšími výrobcami bol tento druh kosa nazývaný „ungarische Sense“. Rozširovanie kosa pri žatevných prácach v Maďarsku malo veľký význam aj pre Slovensko, a to nielen v kontaktočných zónach, ale vďaka sezónnym robotníkom aj pre severnejšie položené oblasti.

Zatiaľ čo agrárna kultúra Slovenska poznala na prelome 19. a 20. storočia ešte staršie formy zberu obilia (jeho vytrhávanie rukami v čase neúrodných rokov a zber pomocou srpu alebo kosáka), v slovenských obciach Maďarska, Poľska, Chorvátska, Srbska a Rumunska si aj tí najstarší pamätníci spomínali len na kosenie obilia kosou. Bola to mužská práca, ktorú ženy vykonávali len vo výnimočných prípadoch.

Žatie obilia pomocou srpu alebo kosáka v prvej polovici 20. storočia bolo sporadické v prostredí slovenských menšín v Poľsku, na Ukrajine a v Maďarsku.

V inventári miestnych roľníkov boli prevažne kosáky s hladkým ostrím, ktoré pri žatevných prácach používali na odoberanie obilia za koscom. Toto náradie nazývali *kosák*. Poznali však aj termín *srp*, ktorým tiež nazývali náradie s hladkým ostrím. V obciach, kde sa zachovali aspoň v kultúrnej pamäti oba nástroje, používali pre nástroj so zúbkovaným ostrím termín *srp*. Tak to bolo v mnohých obciach so slovenským obyvateľstvom v Srbsku, Poľsku i na Ukrajine (SLAVKOVSKÝ, 2006: 218).

Kosa sa skladá z dvoch základných častí: kovovej, ktorá sa vždy vyrábala remeselné, resp. továrensky, a drevenej, ktorú si vyrábali roľníci sami, alebo ju kupovali od miestnych náturistov. Dĺžka kovovej časti sa pohybovala od 75 do 100 cm. Najobľúbenejšia a najviac používaná veľkosť bola 85 – 90 cm. Dĺžka kosa závisela hlavne od dvoch faktorov: od terénu, v ktorom sa kosilo, a od schopností kosca. Dlhšie ko-

sy dokladá agrárnoetnologický materiál predovšetkým na rovných poliach v nížinných oblastiach. Dôležitým predpokladom pri výbere kosa bola zručnosť a telesné dispozície kosca. Metrové kosa si mohli dovoliť len fyzicky zdatní muži.

Kovovú časť kosa kupovali slovenskí roľníci väčšinou od podomových obchodníkov – *kosárov*, neskôr v obchodoch. Kvalita sa hodnotila podľa zvuku, tvrdosti a váhy. Kúpa sa preto premenila na rituál, počas ktorého kupec odskúšal overené praktiky, ktoré mali zabezpečiť jej najlepší výber.

Nová kosa sa obyčajne nechala ešte upraviť u miestneho kováča, ktorý ju prispôbil tak, aby išla čo najviac k zemi. Dobrý kosec si obyčajne nechal zväčšiť aj uhol kosa, čím dosiahol jej väčší zákos.

Ku kose patrila *riad*, ktorý sa nosil vo vrecku z hrubého plátna. Bola to *osla* na brúsenie kosa, k nej patriaci *oselník*, ktorý býval vyrobený z kravského rohu alebo novší z plechu. Na nakovanie sa používali kovové *babky* (tupé alebo ostré), na ktorých sa kosa pomocou kladivka nakula. Kosa sa ku kosisku upevňovala pomocou železnej *okovičky*, ktorá ju fixovala pomocou *zkosníka*.

Pomerne jednotný vývoj náradia a technika práce spôsobili, že celkový tvar kosiska je na Slovensku, v prostredí slovenských menšín v strednej a južnej Európe, ale aj v okolitých krajinách podobný. Odlišnosti nachádzame len v tvaroch niektorých častí, na čo mali vplyv predovšetkým miestne terénne podmienky a kultúrne vzory. Rozdiely sa prejavili najmä v počte, v umiestnení, v spôsobe osadenia a v tvare rúčok, prípadne v päťach kosísk, ktoré sa tiež upravovali podľa miestnych potrieb.

Z množstva variantov, ktoré priniesol etnologický materiál, možno v agrárnej kultúre Slovákov v strednej a južnej Európe vyabstrahovať dva základné typy: kosisko s jednou a kosisko s dvoma rúčkami. Ako ukázala komparácia s agrárnoetnologickým materiálom okolitých etnických spoločenstiev, vývoj kosísk bol u nich podobný. Ich tvar bol odrazom prírodných podmienok, miestnych kultúrnych vzorov, ale aj konkrétnych fyzických dispozícií kosca – čím nižší chlap, tým kratšia bola vzdialenosť od rúčky po koniec kosiska smerom k ostriu (SLAVKOVSKÝ, 1995: 85; PARÍKOVÁ – SLAVKOVSKÝ, 1981: 299).

Kosiská s dvoma rúčkami sú charakteristické pre oblasť južného a juhozápadného Slovenska, ktorá tvorí súčasne severnú hranicu ich výskytu. Súčasťou tohto kultúrneho areálu sú priľahlé územia Maďarska, vrátane obcí so slovenským obyvateľstvom vo východnom Maďarsku, ale aj v západnom Rumunsku a na Ukrajine (SLAVKOVSKÝ, 2006: 218).

V postupnom uplatňovaní kosa v procese žatevných prác sa na drevenej časti objavovalo aj prídavné zariadenie, ktoré odkosené obilie ukladalo, čím sa znižovali straty spôsobené vypadávaním zrna. Konštrukcia jednotlivých typov bola veľmi jednoduchá. Ich tvar bol modifikovaný mnohými faktormi. Medzi najdôležitejšie patrili miestne vzory, migrácia sezónnych poľnohospodárskych robotníkov, ale aj postavenie kosa v procese žatevných prác. V období zavádzania žatevných strojov badať tendenciu tieto zariadenia zjednodušovať.

Na Slovensku možno z existujúcich prídavných zariadení určiť štyri základné typy: kosisko s kvačkou, s vidielkami, hrabkami a oblúkom. Aj v maďarskej agrárnej kultúre nachádzame prídavné zariadenia na kosu, ktoré sú svojou konštrukciou analogické slovenským, chýba však kosisko s oblúkom. Tento typ kosiska sa však vyskytoval v niektorých obciach so slovenským obyvateľstvom v Maďarsku. E. Fügedi v dejinách osídlenia obcí na území Maďarska uvádza, že obyvatelia obce Oroszlány pochádzali z okolia Trenčína a Nitry. Ako ukázali výskumy zo Slovenska, tento typ

prídavného zariadenia sa používal práve v týchto regiónoch. Je teda možným kultúrnym exportom, ktorý sa tam dostal vďaka slovenským kolonistom (SLAVKOVSKÝ, 1997: 112).

Prídavné zariadenia na kosiskách boli aj v ostatných obciach so slovenským obyvateľstvom mimo materského etnického územia veľmi podobné. Zhotovené boli z vhodného samorastlého tvrdého prúta (drieň), ktorého jeden koniec sa pripieval na kosisko pod jeho rúčku, kým druhý sa uviazal špagátom alebo drôtom o koniec päty kosiska. Vyrábali si ho slovenskí roľníci sami. Charakteristické bolo pre obce s vyspelejšou agrárnou kultúrou – Chorvátsko, Srbsko, Maďarsko, zatiaľ čo v Rumunsku, Poľsku a na Ukrajine sa okrem tejto hrablice uchovali tiež jej staršie, technicky zložitejšie typy. Takto upravené náradie sa nazývalo *kakarovec*, *takaro*, *kvačka*, *háčik*, *hrablica*, *hrabki* a je z kultúrohistorického pohľadu mladšie ako kosisko (SLAVKOVSKÝ, 2006: 218-219).

Veľké podnebné a výškové rozdiely medzi jednotlivými oblasťami strednej a južnej Európy, kde Slováci žili, sa prejavili aj v posunoch termínov žatevných prác. Tento rozdiel mal v minulosti veľký význam pri organizovaní sezónnych žatevných prác, na ktoré odchádzalo sociálne slabšie obyvateľstvo z horských oblastí Slovenska na veľkostatky a k bohatším gazdom na južné Slovensko. Pred prvou svetovou vojnou sa chodilo pracovať aj na Dolnú zem. Migrácia za prácou mala nielen svoj sociálny význam, ale odrazila sa tiež na vývine mnohých prvkov tradičnej kultúry, agrárnu nevynímajúc. Po skončení sezónnych žatevných prác sa mnohí robotníci vrátili s výžinkom domov, kde ešte stihli zber vlastnej úrody.

Obilie sa kosilo dvoma spôsobmi: na riadky (*zákos*, *pokos*) a prikášaním na stojace obilie (*na stenu*, *navalovalo sa*, *na odoberanie*, *na klas*). Prvým spôsobom sa kosili najmä jarné druhy obilia (jačmeň, ovos), ktoré majú nižšie steblo, druhým oziminy. Pri kosení ozimín (pšenica, raž) odoberala odkosené a opreté obilie žnica. Odoberané hrste obilia (*hrst'*, *kuša*, *pomítka*) sa viazali do snopov slamenými povrieslami. V horských oblastiach Slovenska aj do prútených húžiev. V prvej polovici 20. storočia bolo hlavne v poľnohospodársky produktívnejších oblastiach známe tiež viazanie do špagátov. V niektorých regiónoch Slovenska sa pri príprave snopov používala drevená palica – *snopárka*, ktorá mala na konci železný špic. Zapichla sa do zeme a pred ňou sa rozprestrela povriesla. Hrste obilia sa potom ukladali tak, že sa opierali o palicu. Týmto spôsobom bolo možné postaviť väčší snop (PARÍKOVÁ – SLAVKOVSKÝ, 1981, 304).

Poviazané snopy sa ukladali do kôpok (*križ*, *mandeľ*, *bromádka*, *panák*, *kupka*, v prostredí slovenských menšín tiež *krist*, *hrbka*, *granica*, *sloník*, *deviatka*), v ktorých mali preschnúť až do odvozu z poľa. Existovali tri základné formy stavania snopov – horizontálna, vertikálna a vešanie obilných snopov na drevené ostrvy. Najstaršou bola horizontálna forma, ktorú pre jej podobu často nazývali *križ*. Ako ukazuje historický materiál, ešte v 18. storočí bola táto forma na území Slovenska jedinou a v strednej Európe najčastejšou. Uložilo sa do nej 15 snopov a slúžila ako početná jednotka (dôležité pri feudálnych dávkach). Keď tento fakt stratil význam, o počte snopov rozhodovali iné faktory – najčastejšie šírka poľa. Ich počet sa pohyboval od 11 do 22.

Vertikálne formy stavania snopov sú na Slovensku importovanou technikou z Rakúska a Moravy. Najprv ju prevzali veľkostatky, zatiaľ čo roľníci ostávali pri tradičných spôsoboch. Slovenskí roľníci, ktorí žili v horských oblastiach Poľska a na Ukrajine, ukladali obilné snopy aj na ostrvy. Ak porovnáme slovenský materiál so susednými oblasťami, zistíme, že spôsoby dosúšania obilia boli podobné.

Organizácia tradičných žatevných prác mala svoju deľbu práce, ktorá bola určená pohlavím a príslušnosťou k jednotlivým generáciám. Od chvíle, keď kosa vytlačila srp a kosák z pozície hlavného žatevného náradia, stalo sa kosenie obilia typickou mužskou prácou. Ženy kosili len vo výnimočných prípadoch (vdovy, v čase vojen, odchodu muža za prácou a pod.). Kosiť sa začali učiť už 13- až 14-roční chlapci. Kvalita kosca sa poznala nielen podľa množstva odkoseného obilia, podľa výšky a rovnosti strniska, ale predovšetkým podľa toho, ako dokázal prikášať odkosené obilie k nepokosenému. Žena odoberala odkosené obilie pomocou kosáka alebo holými rukami a ukladala odobraté hrste na povriesla. Snopy viazali muži. V niektorých oblastiach Slovenska sa používal pri tejto práci i viazací kolík (*krutel*, *knutel*). Starší ľudia a deti znášali snopy a pomáhali stavať obilné kríže. Zahrabávanie strniska a zbieranie kláskov bola práca pre najmladšiu generáciu.

Ak to reliéf terénu umožnil, obilné kríže sa stavali na vyvýšenom mieste poľa – *po nad brázdu*. Malo to dvojaký význam: obilie v prípade nepriaznivého počasia nestálo vo vode a pri jeho nakladaní sa voz vždy pristavil zo spodnej strany. Ak to okolnosti, hlavne počasie, dovolili, kríže sa stavali stredom poľa, aby roľníci mohli začať s orbou. V prípade, že pole bolo úzke, stavali sa kríže na zvýšenej strane poľa, aby sa k nim bolo možno dostať vozom.

Zvoz obilia bola spoločná práca. Na spodok voza bolo zvykom položiť veľkú plachtu – *poňvu*, ktorá mala zabrániť stratám na vytraseanom obilí. Na nerovných častiach chotára sa naložená fúra utiahla drevenou žrdou – *pavúzom*. Veľkosť nákladu závisela od terénu, v ktorom sa zväžalo, a od záprahu. Používali sa ľahšie vozy opatrené rebri novými bočnicami. Ich dĺžka sa pohybovala okolo 400 – 500 cm. Ako záprahové zvieratá sa využívali kone, voly, niekedy kravy. Roľníci, ktorí nevlastnili záprah, si najímali furmanov. Túto prácu spravidla odpracovali. Časté boli prípady spriahania dobytká do spoločných záprahov.

Opísaná organizácia práce nebola prirodzene záväzná a vždy závisela od konkrétnych podmienok, ktoré celý obraz žatevných prác modifikovali.

MLÁTENIE OBILIA

Do konca 19. storočia charakterizovali agrárnu kultúru Slovákov dve mlatobné techniky: mlátenie cepmi a vydupávanie obilia dobytkom, tzv. tlačenie. Kým vydupávanie obilia bolo charakteristické pre južné Slovensko, ktoré tvorilo severnú hranicu veľkého juhoeurópskeho kultúrneho regiónu s touto mlatobnou technikou, mlátenie cepmi poznali na celom území Slovenska. Výskyt oboch techník, podobne ako aj ich postupné nahrádzanie mláčačkami, má v jednotlivých oblastiach Slovenska aj v slovenských enklávach v strednej a južnej Európe svoje sociálno-ekonomické, geografické a kultúrne dôvody.

Základnou mlatobnou technikou bolo na Slovensku mlátenie cepmi. Cepy patria medzi najstaršie poľnohospodárske nástroje. Podľa známeho švédskeho etnológa D. Trotziga pochádzajú už z 3. – 5. storočia zo severnej Gálie, kde sa vtedy stretli agrárne kultúry Keltov, Germánov a Rimanov (GUNDA, 1956: 159). Známe sú tiež na širšom slovanskom teritóriu. Na základe historických a etnologických dokladov rozoznávame dva základné typy tohto náradia: kyjovité, t. j. jednodielne cepy, a cepy dvojdielne. Zatiaľ čo prvý typ bol charakteristický pre Veľkorusov a balkánskych Slovanov, pre západných Slovanov boli typické dvojdielne cepy. Tie nachádzame aj

na území dnešného Maďarska (MOSZYŃSKI, 1929: 202). V tejto súvislosti je zaujímavý názor B. Korompayho, ktorý poukázal na silný kultúrny vplyv Slovanov na maďarské etnikum v 11. a 12. storočí, keď Maďari prevzali od slovanského obyvateľstva okrem iného veľa prvkov z agrárnej kultúry. Nazdáva sa, že aj cepy boli slovanským nástrojom, ktorý v 11. storočí prevzali Maďari spolu s pomenovaním (KOROMPAY, 1950: 39). Ikonografický materiál zobrazuje tento nástroj a s ním spojenú techniku mlátenia aj v nasledujúcom období, teda v 13. a 14. storočí (NIEDERLE, 1911: 108). P. Horváth dokladá na dostupných historických prameňoch cepy z obdobia feudalizmu – zo 16. – 18. storočia (HORVÁTH, 1962: 34).

Počas svojej existencie až do prvej polovice 20. storočia prešli cepy vlastným technickým vývojom, ktorého stupeň určuje forma spojenia cepíka s rúčkou. Najstarším vývojovým stupňom boli bezohlávkové cepy, z ktorých sa vyvinuli ďalšie formy až po kulminačný typ – dvojohlávkové cepy s otočnou ohlávkou, ktorá odstránila dva veľké vývojové nedostatky starších cepov – upevnenie húžvy priamo na rúčku a potrebu otáčať pri mlátení rúčkou v rukách. Cepy z tohto obdobia, uchované v slovenských múzeách, stupňom svojho opotrebovania už naznačujú zrejmý úpadok v procese mlatobných prác (HYČKO, 1973: 35). V prostredí slovenských enkláv ich však bolo možné doložiť ešte v druhej polovici 20. storočia (SLAVKOVSKÝ, 2006: 219).

Cepy si vyrábali sami roľníci. Kožené ukončenia na rúčke a cepíku (*ohlávky, kapice*) sa pripravovali z bravčovej, hovädzej, niekedy psej kože. Muzeálny materiál dokladá aj cepy s kovovými ohlávkami, ktoré vyrábali miestni kováči (severné a stredné Slovensko). Remienok, ktorý ich spájal (*húžva, švible*), vyrobili z toho istého materiálu. Veľký význam mal výber materiálu na *cepík* (*bilen, bijak, bosák*), ktorý bol pri mlátení najviac namáhaný. Robili ich preto z tvrdého dreva (drieň, hrab alebo buk). Na západnom Slovensku, na priľahlom území Moravy a Maďarska sa vyskytovali cepy s tenkým cepíkom, ktorý mal na konci železnú zákovku (SLAVKOVSKÝ, 1995: 384). Tento variant dvojohlávkových cepov mal v prostredí roľníkov pomerne veľa odporcov – robili na mlatovisku jamky, horšie vymlátili obilie a viac polámali slamu, čo bolo pri ražnej pomerne dôležité, lebo sa z nej vyrábali povriesla a došky na pokrývanie striech. Tomuto názoru sa museli často prispôbiť aj partie sezónnych mlatcov, ktorí si potom nosili cepy bez zákovky (URBANCOVÁ, 1971: 294). Agrárnoetnologický materiál z Moravy však ukazuje oproti Záhoriu jednu zvláštnosť: v inventári roľníkov boli dva druhy cepov – *oklepinové*, ktoré boli ľahšie a slúžili na predmlacovanie obilia, a *sazkové*, ktoré mlatci používali pri mlátení *na čisto* (FROLEC, 1961: 82).

Poslednou časťou cepov je *rúčka* (*ručník, hólka, dzeržák*). Robili ju najčastejšie z liesky, ktorá umožňovala vyrobiť dostatočne dlhú, hladkú, ľahkú a pritom pevnú rúčku. Jej dĺžka závisela, podobne ako pri kosisku, od výšky mlatca.

Cepy ako mlatobný nástroj boli z procesu mlatobných prác postupne vytlačané výkonnejšími mlátačkami. Tento proces začal na Slovensku na prelome 19. a 20. storočia. Cepy sa udržali ako pomocný nástroj na omlátenie potrebného množstva raži tam, kde sa slama ešte využívala ako krytina domov a hospodárskych stavieb a na mlátenie strukovín.

Na väčšine územia Slovenska sa mlátilo v stodole. Obilie tu bolo uložené tak, aby jednotlivé druhy boli v poradí, v akom sa mali mlátiť. Prvá sa obyčajne mlátila raž. Bolo to jednak chlebové obilie, ale potrebná bola aj jej slama a zrno ako osivo. Jarne druhy obilia sa mlátili ako prvé obyčajne len vtedy, keď bol nedostatok vhodného krmiva. Slamu z týchto druhov obilia používali spolu s ďatelinou (tú často vysiali priamo do jačmeňa) na kŕmenie dobytky. Skladovali ju preto v stodole. Ražná

a pšeničná slama, na kŕmenie menej vhodná, sa uskladňovala vonku v stohu a slúžila predovšetkým ako podstielka pre dobytok.

Chudobnejší roľníci, ktorí nevlastnili stodolu, mlátili pod holým nebom. Tento jav nachádzame aj v južných oblastiach Slovenska, predovšetkým tam, kde bolo známe tlačenie obilia dobytkom.

Proces mlátenia obilia sa delil na dva samostatné pracovné postupy. V prvej fáze sa obilie predmlátilo (*oklepalo, obokovalo, obíjalo*), v druhej fáze sa vymlátilo. Medzi uvedenými fázami ide o jeden všeobecne platný rozdiel – pri mlátení sa snopy rozviažu, zatiaľ čo pri predmlacovaní sa pracuje so zaviazanými snopmi. Dôvodov na predmlacovanie bolo niekoľko: v tejto fáze vypadlo najkvalitnejšie zrno, ktoré sa obyčajne používalo ako osivo, rýchlo sa získalo nové obilie a dôležitým faktorom bolo aj zníženie strát pri ďalšej manipulácii so snopmi. Predmlacovalo sa cepmi alebo pomocou rôzneho improvizovaného náradia (vidly, palica, obíjanie o hranu dosky a pod.). Tieto mlatobné techniky sa využívali takisto pri získavaní plodov slnečnice, fazule a hrachu. K. Chotek dokladá z východného Slovenska variant neobyčajne ľahkých cepov. Predpokladá, že sa podobne ako *oklepinové cepy* na Morave používali práve na tento účel (CHOTEK, 1959: 289).

Pri vlastnom mlátení sa rozviazané snopy uložili do jedného alebo dvoch radov (klasmi k sebe). Ktorý spôsob sa použil, záviselo od druhu mláteného obilia (jačmeň a ovos v dvoch radoch, raž a pšenica v jednom), od počtu mlatcov a od veľkosti stodoly. V prostredí Slovákov v Maďarsku poznali aj rozloženie snopov do kruhu. Tento spôsob bol v maďarskej agrárnej kultúre všeobecne známy, importovaný sezónnymi robotníkmi z Ukrajiny (SLAVKOVSKÝ, 1995: 386). Takto rozložené snopy (*posád, postel, násad*) prešli mlatci dvakrát. Potom sa obilie obrátilo rukami alebo pomocou rúčok na cepoch a znova dvakrát predmlátilo. Vymlátenú slamu vytriasli a odložili. Zrno sa odhrnulo na kopu. Po skončení mlátenia sa z neho vyhrabali zvyšky slamy a kláskov. Takto bolo prichystané na ďalšie čistenie.

Mlátenie cepmi bolo považované za mužskú prácu, ale neraz ju museli vykonať aj ženy. Pri mlátení bolo potrebné dodržiavať pravidelný rytmus úderov. Tomu dopomáhali rôzne riekanky, ktoré udržiavali mlatcov v potrebnom rytme. Chlapci sa začali učiť mlátiť v mladom veku. Mládenci 17- až 18-roční už boli rovnocennými partnermi starším mužom.

Mlátenie obilia bola namáhavá a predovšetkým zdĺhavá práca, ktorá si na väčších hospodárstvach vyžadovala viac pracovných síl. Aj keď bolo snahou vymlátiť obilie pracovným nasadením vlastnej rodiny, väčšie hospodárstva, hlavne v poľnohospodársky produktívnejších oblastiach Slovenska, si na túto prácu najímali mlatcov, obyčajne z Oravy a Liptova. Historické doklady o ich pôsobení na maďarských veľkostatkoch sú už z 18. storočia. Pracovali za naturálnu odmenu ešte v prvých desaťročiach 20. storočia (7. až 10. časť vymláteného obilia), resp. bola to príležitosť odrobiť si napríklad prenajatý záprah v čase žatevných prác. Veľmi častá bola forma susedskej výpomoci. Praktizovali ju predovšetkým susedia a príbuzní, ktorí vlastnili menšie výmery pôdy (PARÍKOVÁ – SLAVKOVSKÝ, 1981: 308).

Technika mlátenia v prostredí slovenských menších je identická s tradičnými postupmi, ako ich poznáme zo slovenského agrárnoetnologického materiálu. Miesto na mlátenie sa upravilo buď v stodole, alebo na otvorenom priestranstve, obyčajne na dvore. Získaný materiál ukazuje, že v zastrešenom priestore, v stodole, mlátili Slováci v Poľsku a Chorvátsku. Na otvorenom priestranstve mlátili v Srbsku. Územie Maďarska, Rumunska a Ukrajiny tvorí areál, kde sa mlátilo na otvorenom prie-

stranstve aj v stodole. V týchto krajinách, na rozdiel od Srbska, je mlátenie na otvorenom priestranstve dôsledkom sociálnych podmienok roľníckej rodiny (SLAVKOVSKÝ, 2006: 220).

Druhý spôsob mlátenia, tzv. tlačenie obilia s pomocou hospodárskych zvierat, sa v južných oblastiach Slovenska sporadicky udržal až do tridsiatych rokov 20. storočia. Pravdepodobne ide u nás o importovanú mlatobnú techniku, ktorú dobre poznali balkánski Slovania, na západnej Ukrajine i v západnej časti Ruska. O jej existencii v dávnejšej minulosti na Slovensku neexistujú skoro nijaké historické doklady. Ojedinele sa tento spôsob mlátenia spomína v 18. storočí. Je kultúrnym prejavom mediteránnej agrárnej kultúry. S tlačením obilia sa zoznámili i slovenskí kolonisti na Dolnej zemi a veľmi rýchlo si ju osvojili. Jej pretrvávajúce v tomto prostredí bolo, podobne ako na Slovensku, limitované všeobecným zavedením a dostupnosťou strojových mláčačiek – *vršalic*.

Obilie sa tlačilo obyčajne na voľnom priestranstve, zväčša pred stodolou, ale v severných častiach pásma výskytu tejto mlatobnej techniky aj v stodole. Základom bola tzv. posteľ (*posád, násad, postat'*) pripravená zo snopov (4 – 6 obilných kôp naraz). Spôsoby ukladania i množstvo snopov boli rôzne. Na vydupávanie sa obyčajne používali kone. Posteľ sa dva- až trikrát prevrátila, aby sa obilie čo najlepšie vymlátilo. Po vytraseaní slamy sa ďalej čistilo.

Vymlátené obilie, či už cepmi alebo dobytkom, sa pred uskladnením ešte muselo vyčistiť. Až do zavedenia motorových mláčačiek, ktoré mali zariadenie na čistenie obilia, bola táto práca samostatnou fázou mlatobného procesu.

Jedným z najstarších spôsobov čistenia obilia bolo jeho prehadzovanie lopatou proti vetru (prípadne po vetre), ktorý odniesol plevy a drobné nečistoty. Táto technika, nazývaná *viatie, vetrenie*, sa na Slovensku všeobecne udržala do polovice 19. storočia, keď sa začali na vidieku objavovať prvé mechanické čističky na ručný pohon (*fukár, rajtár*). V 20. storočí sa využívala len sporadicky, resp. ako pomocná technika na malé množstvá obilia.

Široké geografické rozšírenie *viatia* možno vysvetliť jeho archaickosťou a jednoduchosťou. L. Niederle túto techniku spomína už u starých Slovanov (NIEDERLE, 1911: 109). V Uhorsku bola známa po celé obdobie feudalizmu a využívala sa nielen na malých hospodárstvach, ale aj na veľkostatkoch (HORVÁTH, 1963: 92-93). Etnologický materiál ju dokladá na širšom stredoeurópskom teritóriu (PODOLÁK, 1965; FROLEC, 1961; CHOTEK, 1959). Na Slovensku sa používala do polovice 19. storočia. Môžeme teda reálne predpokladať, že ju dobre poznali aj príslušníci slovenských menšín. Ako ukazujú etnologické pramene, v tejto fáze mlatobných prác nastala zmena koncom 19. storočia, keď sa začali objavovať prvé mechanické čističky (*rajtár, veterňača*). Proces ich zavádzania do mlatobných prác trval na Slovensku do tridsiatych rokov 20. storočia. Ako ukázali výskumy pre Etnografický atlas Slovenska, postupoval od západu na východ (SLAVKOVSKÝ, 1976: 71). Postupným zavádzaním strojových mláčačiek sa tradičné ručné čistenie stávalo len pomocnou technikou. Využívalo sa pri malých množstvách obilia. Medzi Slovákmi v Chorvátsku a Srbsku si ho na konci 20. storočia takmer nepamätali (SLAVKOVSKÝ, 2006: 220).

Technika *viatia* obilia sa nezmenila počas celej svojej historickej existencie. Jej prvou fázou bolo vyhrabanie zvyškov slamy a kláskov z vymláteného obilia, nasledovalo cúdenie na riečici s veľkými očkami, ktorá zachytila najväčšie nečistoty. Potom sa zrno ešte raz čistilo na hustejšej riečici. Upravené zrno sa nakoniec vialo pomocou špeciálnej drevenej lopaty (*vejačky*). Táto práca, ktorú vykonávali väčšinou muži, sa

robila v stodole, ktorú otvorili z dvoch strán, aby bol prievan. V južných oblastiach Slovenska, resp. u sociálne slabších roľníkov, sa vialo na voľnom priestranstve. Nevýhodou čistenia obilia viatím vo vetre bolo, že mlatci museli čakať na potrebný vietor. Na tento fakt upozorňoval veľký znalec súvekého poľnohospodárstva na Slovensku D. G. Lichard vo svojich novinách a nabádal na kúpu strojových čističiek (LICHARD, 1873: 13).

Obdobou tohto spôsobu čistenia bolo i presýpanie zrna, maku, prípadne strukovín zo slamienky na plachtu. Tento spôsob sa uchoval na slovenskom vidieku dodnes a využívajú ho hlavne ženy pri menších objemoch plodín.

Ako dokladajú etnologické pramene, viatie obilia bolo známe v 19. storočí aj na susedných územiach, takže rozdiely medzi jednotlivými oblasťami sa prejavovali predovšetkým v období zavádzania mechanických čističiek továrenskej proveniencie.

Vyčistené obilie sa pôvodne meralo v starých mierach – *štvrtka, korec, mierka, meca*, ktorým spravidla zodpovedali drevené nádoby s rovnakým pomenovaním. Popri dutej miere sa používali aj plošné – *štvrtka pola*. Slabé informácie o tradičných historických dutých a plošných mierach v prostredí slovenských menšín naznačujú, že súčasné miery a váhy sa v skúmaných obciach používajú už dlhšie obdobie.

Kvalitatívnu zmenu v mlatobných prácach znamenalo zavedenie strojových mláčačiek do ich procesu. Prvé sa objavili na juhozápadnom Slovensku ešte pred rokom 1900. Výrazná diferenciácia jednotlivých regiónov Slovenska sa ukáže hlavne pri porovnaní so severným a severovýchodným Slovenskom, kde mlátenie strojmi prevládalo až v období prvej ČSR. Možno konštatovať, že mlátenie obilia cepmi zaniklo na Slovensku v období rokov 1890 – 1930, keď sa už všade rozšírili aspoň ručné mláčačky (SLAVKOVSKÝ, 1976: 66-68).

Tie však boli v dobovom roľníckom hospodárstve už kapitálovou investíciou, ktorú si mohli dovoliť len bohatší roľníci, resp. ako spoločnú investíciu si ju nadobudla skupina roľníkov. Zavádzanie ručných mláčačiek prinieslo so sebou rôzne nové formy jej prenájmu a zmeny v organizácii práce. Práve častá, sociálne podmienená nedostupnosť poľnohospodárskej techniky znamenala dlhšie pretrvávanie tradičných foriem agrárnej kultúry.

Takmer zároveň s ručnými mláčačkami sa na hospodárstvach bohatších roľníkov začali objavovať dokonalejšie mláčačky na zvierací pohon pre dva alebo štyri kusy dobytky – *geple (gápel, konská mašina)*. Boli osadené pevne v zemi blízko stodoly. To spôsobilo, že na rozdiel od ručných mláčačiek sa nedali požíčovať. Práca s nimi však bola produktívnejšia ako pri ručnom mlátení, ale vyžadovala si väčšie sústredenie pracovných síl. Často sa preto najímali pracovné sily z menej majetných vrstiev v obci alebo z blízkeho okolia. V južných oblastiach Slovenska, kam ešte v prvej polovici 20. storočia smerovali partie sezónnych žatevných robotníkov, ostávali títo vypomáhať aj pri spomínanej forme mlatobných prác. V tom čase sa vyvinuli v slovenskej agrárnej kultúre i nové, netradičné formy organizácie mlatobných prác a foriem jej odmeňovania.

Po jednoduchších ručných mláčačkách a geploch sa v procese mlatobných prác objavili prvé mláčačky na parný a benzínový pohon. Mohli si ich dovoliť bohatší jednotlivci alebo spoločenstvá roľníkov. Práca s nimi bola nepomerne efektívnejšia. Benzínové mláčačky sa mohli podľa potreby dotiahnuť do jednotlivých dvorov v obci, satureovali tak potrebu mlatobného náradia širokému spoločenstvu. Majitelia mláčačky vymlátili najprv sebe a potom ju za dohovorenú časť vymláteného obilia

lia sprostredkovali záujemcom. Tento kultúrohistorický proces mal v tom čase obdobu aj prostredí slovenských menšín v strednej a južnej Európe.

USKLADNENIE POĽNOHOSPODÁRSKÝCH PLODÍN

Úroda, súhrn dopestovaných plodín v hospodárskom roku, patrila v každej roľníckej civilizácii k najvyšším hodnotám. Od nej záviselo nielen materiálne zabezpečenie členov roľníckej rodiny na celý hospodársky rok, ale aj prípadné ďalšie zveľaďovanie ich hospodárstva. Je preto prirodzené, že sa spôsobu uskladňovania poľnohospodárskych produktov venovala veľká pozornosť. Jeho poslaním bolo zachovať poľnohospodárske produkty na dlhší čas, aby boli vhodné na konzumovanie ľuďmi, skrmovanie zvieratami, na budúcu sejbu a sadbu. Pretože jednotlivé plodiny predstavujú biologický materiál, pri ich skladovaní bolo potrebné nielen vytvoriť optimálne podmienky na zachovanie jeho vlastností, ale súčasne zabezpečiť úrodu pred možnou krádežou, požiarom a rôznym znehodnotením. Na uskladnenie poľnohospodárskych plodín – predovšetkým obilia a zemiakov – sa preto budovali špeciálne objekty, alebo sa na tento účel vyčleňovali v rámci roľníckej usadlosti vhodné priestory. Aj pod túto stránku tradičnej agrárnej kultúry sa podpísali prírodné, hospodárske i sociálne aspekty. Od nich závisel materiál, z ktorých sa budovali skladovacie objekty, ich veľkosť i miesto situovania v rámci hospodárskej usadlosti.

Spôsoby uskladnenia poľnohospodárskych plodín sa v agrárnej kultúre až do začiatku 20. storočia vyvíjali veľmi pomaly. V podstatnejšej miere ich ovplyvnili len nové stavebné materiály, ktoré vďaka tomu, že boli nehorľavé, umožnili presuny skladovacích priestorov do komôr, pivníc a pod strechy domov.

Uskladnenie obilia bolo poslednou fázou žatevno-mlatobných prác. Jedným z najstarších spôsobov, ktorý nachádzame na Slovensku ešte začiatkom 20. storočia, je uschovávanie v obilných jamách. Tento spôsob sa využíval v obilninárskych oblastiach (západné, juhozápadné a juhovýchodné Slovensko). Obilné jamy sa kopali na suchých, vyvýšených miestach blízko hospodárskych stavieb na dvore alebo na spoločnom priestore za dedinou, resp. v dedine, kde sa ich majitelia zoskupovali podľa ulíc a spoločných dvorov. Na ich kopanie angažovali odborníkov – *jamárov*. Steny sa vypálili a vystlali ražnou slamou. Nad uzavreté jamy sa vybudovala strieška. Takto uskladnené obilie vydržalo niekoľko rokov. Obilné jamy sa na Slovensku sporadicky uchovali až do druhej svetovej vojny (MRUŠKOVIČ, 1962: 56-69; URBANCOVÁ, 1975: 775).

Druhým, novším spôsobom uskladnenia v neprenosných zásobníkoch bolo jeho uloženie v podstrešných priestoroch domu (tzv. *výšky*) a komorách na prízemí. Obilie sa vysypalo na upravenú podlahu alebo ponechalo vo vreciach. Staršou formou boli samostatné stavebné objekty – komory a sýpky, ktoré sa stavali mimo obytných domov, aby boli chránené pred prípadným požiarom. Obilie sa v nich ukladalo buď do stabilných, alebo prenosných zásobníc (*priečin, ferslóg, strich*), ktoré boli zhotovené z rôznych materiálov. Mnohé reprezentujú rovnaký archaický spôsob uskladnenia obilia ako obilné jamy (MRUŠKOVIČ, 1974).

Takými boli napríklad *kadluby* z oblasti východného Slovenska. Vyrábali ich zo spráchnivených stromov, ktorých vnútro sa až po zdravé drevo vydlabalo a oba konce sa zadebnili. Uprostred kmeňa sa urobil otvor s dvierkami, cez ktorý sa obilie nasýpalo. Ďalšími typmi prenosných zásobníc boli nádoby z pálenej hliny a pletené zo

slamy. Mali rôzne tvary a veľkosti. Zriedkavejšie sú zásobnice z kôry stromov (*luby*), ktoré obyčajne slúžili aj ako mierky na obilie, a zásobnice pletené z prútia (*priluby*), ktoré sú charakteristické len pre východné Slovensko.

Najrozšírenejším spôsobom uchovávanía obilia v celej karpatskej oblasti bolo jeho uskladňovanie v prenosných zásobniciach, zhotovených tesármi: v *susekoch*, *škriňach* alebo *štokoch*. Tento typ zásobníc bol známy na celom území Slovenska.

Zmeny v stavebnej kultúre v období prvej polovice 20. storočia – budovanie murovaných domov a nehorľavé krytiny striech – umožnili uskladňovať obilie aj v podstrešných priestoroch, kde sa voľne vysypalo, resp. skladovalo vo vreciach.

Slovenskí kolonisti si do novej domoviny priniesli aj kultúrne informácie o tejto stránke agrárnej kultúry, a tie si v novom prírodnom a sociálnom prostredí modifikovali.

Ako dokladajú etnografické pramene, medzi najstaršie spôsoby uskladnenia obilia patrili medzi Slovákmi na Balkáne obilné jamy. Ide o veľmi starú techniku, ktorú historici poľnohospodárstva zaznamenávajú predovšetkým v južnej Európe, a to na veľkom geografickom priestore, ktorého súčasťou boli aj nížinné oblasti Slovenska. Tento typ uskladnenia obilia sa nám v prostredí slovenských menšín už nepodarilo doložiť, aj keď informácie o ňom v kultúrnej pamäti ľudí ešte existovali.

Tradičným spôsobom uskladnenia obilia, v minulosti dobre známym na Slovensku i v prostredí slovenských menšín, bolo jeho uskladňovanie v prenosných zásobniciach. Boli zhotovované z rôznych materiálov – dreva, slamy, prútia, hliny. Najrozšírenejším druhom v celej Karpatskej kotline boli drevené zásobnice zhotovené tesármi. Prenosné obilné zásobnice sa najdlhšie uchovali v inventári roľníkov zo sociálne slabších vrstiev a v regiónoch s nižšou úrovňou agrárnej kultúry.

Novším spôsobom bolo uskladnenie obilia v neprenosných zásobniciach – v ťažkých drevených truhlách umiestnených v komorách a sýpkach. Slúžili nielen na uskladnenie poľnohospodárskych plodín, ale aj šatstva, potravín i drobného náradia. Pretože ochraňovali najcennejší inventár roľníckej rodiny, tieto objekty sa z bezpečnostných dôvodov stavali izolovane od domu, podľa možnosti tak, aby boli ohňovzdorné. Aj zrubové sýpky sa preto omazali hlinou. Konštrukcia strechy bola samonosná, urobená tak, aby ju bolo možné v prípade požiaru strhnúť.

V prostredí slovenských menšín sa vyskytovali najčastejšie sýpky jednopriestorové, väčšinou vybudované z dreva. Výnimkou boli obce na Ukrajine, kde sa stavali z kameňa, prípadne z pálených alebo nepálených tehál. Hlinené sýpky v Maďarsku a Srbsku sú odrazom miestnych prírodných podmienok, v ktorých bola hlina najdostupnejším stavebným materiálom. Podobný dôvod mali Slováci aj pri výbere materiálu, ktorým pokrývali strechy sýpok. Nehorľavé strešné krytiny umožňovali uskladniť obilie aj v podstrešných priestoroch domu.

Z hľadiska vývinu agrárnej kultúry sú zaujímavé spôsoby uskladňovania zemiakov. V neúrodných, hornatých oblastiach, kde predstavovali hlavnú pestovanú plodinu, sa uskladňovali v jamách, ktoré boli umiestnené v interiéri obytných stavieb (vyhlbené v kuchyni alebo v izbe pod stolom). Tak boli chránené pred zimou i potenciálnymi zloďami. Najrozšírenejším spôsobom uskladnenia zemiakov bolo ich uloženie v jamách, hrobliach a v pivniciach. Podobne ako obilné jamy, umiestňovali sa na dvore, v blízkosti domu, resp. na spoločných vyvýšených priestranstvách na okraji dediny alebo v pivniciach budovaných pod obytnými staviskami a pod komorami.

Slovenské menšiny v strednej a južnej Európe poznali všetky tri formy. Jamy na zemiaky sa v ich tradičnej agrárnej kultúre udržiavali pomerne dlho a budovali sa väč-

šinou priamo v dome (v izbe, v komore, v pitvore, v kuchyni), ale aj na dvore alebo v záhrade. Výskyt jám na zemiaky mimo usadlosti bol ojedinelý.

Zemiaky do hroblí ukladali Slováci na Balkáne a Ukrajine. Väčšinou to bolo na dvore alebo v záhrade na vyvýšenom suchom mieste, na ktoré sa nanosila vrstva slamy. Na ňu sa uložil kopec zemiakov, niekedy sa priložilo i ovocie a zelenina. Celý kopec sa zakryl ražnou slamou a vrstvou zeme s hrúbkou 15 – 20 cm. Okolo hroble sa vykopal ešte odtokový kanál hlboký 20 – 30 cm.

Vhodným priestorom na uskladnenie zemiakov bola aj pivnica pod domom, prípadne pod sýpkou. Neomrvená kukurica sa v prostredí slovenských menších skladovala v *čardakoch* – jednoduchých konštrukciách z drevených latiek postavených na drevených klátoch alebo kameňoch. Ich poslaním bolo kukuricu chrániť pred vlhkom na vzdušnom mieste. Menšie množstvo plodiny skladovali v podstrešných priestoroch domov (SLAVKOVSKÝ, 2006: 220-222).

ZELENINÁRSTVO

Pri pestovaní obilia a okopanín sa v agrárnej kultúre na Slovensku pomerne skoro vyčlenilo ako samostatné odvetvie zeleninárstvo. Na základe paleobotanických, archeologických i historických dôkazov možno pestovanie zeleniny na našom území predpokladať už v období včasného stredoveku. Feudálne panstvá v snahe o hospodársku sebestačnosť zakladali popri ovocných i kuchynské záhrady (BERANOVÁ, 1975: 27-28). Význam pestovania zeleniny vzrastal tiež rozvojom miest s väčšou koncentráciou obyvateľstva. V stravovacom systéme nadobúdali stále väčší význam strukoviny, ktoré sa už v stredoveku presadili do osevných postupov trojpoľného systému. To malo i priaznivý dosah na kvalitu poľnohospodárskej pôdy. Rast miest a výrobných centier zvyšoval požiadavky na prísun potravín a otvoril vidieku nové možnosti odbytu poľnohospodárskych plodín, medzi ktorými mala zelenina významné miesto ako denná a relatívne lacná potrava. Je zaujímavé, že ani v týchto podmienkach sa zeleninárstvo nestalo veľkoprodukčným odvetvím a aj v prvej polovici 20. storočia sa udržalo len v malých podnikateľských formách.

Aj keď bolo v minulosti Slovensko prevažne obilninárskou krajinou, pestovanie zemiakov tu malo veľký význam. Predovšetkým v neúrodných horských oblastiach predstavovali významnú hospodársku plodinu. Techniky pestovania tejto plodiny si v agrárnej kultúre Slovákov udržali dlho tradičné spôsoby pomocou motyky. Využívanie pluhov a oborávačov pri týchto prácach sa na slovenskom vidieku v širšom meradle zaviedlo až v posledných rokoch pred združstevňovaním slovenského poľnohospodárstva (PODOLÁK, 1965: 50).

Najhlavnejšie druhy zeleniny – kapusta, mrkva, petržlen, cesnak a cibuľa – sa pestovali pre vlastnú potrebu takmer na celom Slovensku. Niektoré z nich sa vysádzali iba na záhradách, iné, napríklad kapusta, na kvalitnejších pozemkoch (*kapustníská, zelnice*). Bola to pôda vyčlenená z osevného systému, ktorá sa každoročne prednostne hnojila. Pozemky boli situované obyčajne pri potoku, aby sa mohli podľa potreby zavlažovať.

V úrodných oblastiach blízko trhových centier pestovali zeleninu na predaj. Na západnom Slovensku to bolo najmä okolie Bratislavy a južná časť Záhoria, ktoré zásobovali zeleninou hlavne Viedeň. Záhorské zeleninárky patrili v prvých desaťročiach 20. storočia ku každodennému obrazu viedenských trhov. Po rozpade Rakús-

ko-Uhorska hľadali tunajší zeleninári odbytiská na Morave i v celom slovensko-moravskom pohraničnom pásme až po Žilinu.

Záhorská zeleninárska oblasť bola charakteristická pestovaním kapusty, uhoriek a kelu, ale aj polievkovej zeleniny. Šalát, špenát, paradajky a paprika sa vo väčšom rozsahu začali pestovať až v období druhej svetovej vojny (KRISTEK, 1962).

Na území Žitného ostrova sa vytvárali jednotlivé mikrorajóny s predpokladmi na pestovanie zeleniny, ale na rozdiel od Záhoria nejde o kompaktnú oblasť. Jednotlivé centrá tu pestovali mrkvu, kapustu, cibuľu a cesnak. Na celom južnom Slovensku sa pestovala takisto paprika a melóny. Predaj zeleniny i jej produkcia stúpala v tejto oblasti najmä po zavedení súkromnej lodnej dopravy po Dunaji. Lode jednak privážali kvalitné semená, ale hlavne odvážali domácu produkciu.

Z hľadiska rozsahu produkcie zeleniny mali význam aj dve ďalšie oblasti – okolie Levíc a Lučenca. Kvalitná pôda a možnosť zavlažovania vytvárali predpoklady úspešného pestovania. Malé výmery zase nútili k intenzívnejšiemu hospodárstvu s pôdou. Podobná situácia bola na východnom Slovensku, kde mestá Košice a Prešov, ale aj spišsko-gemerské priemyselné centrá tvorili odbytové zázemie pre zeleninárske obce v povodí Torysy.

Aj v horších klimatických podmienkach severného Slovenska sa v niektorých lokalitách vytvorila tradícia pestovania vhodných druhov zeleniny, napríklad kvalitnej cibule, strukovín, mrkvy. Tendencie prechádzať na monokultúrne pestovanie zeleniny boli podmienené vhodnými trhovými podmienkami.

Pestovanie zeleniny je z hľadiska stupňa agrárnej kultúry náročnejšie ako pestovanie obilia. Napriek tomu sa až do 30. rokov 20. storočia vykonávali všetky práce ručne. Vlastníci menšej výmery ostali pri tomto spôsobe až do kolektivizácie poľnohospodárstva. Základným pracovným náradím boli motyky, rýle, hrable, na riadkovanie sa používali drevené riadkovače, na zber úrody dvojzubé rýle. Udržala sa tak technológia so znakmi motykového hospodárenia s vysokým podielom ručnej, hlavne ženskej práce.

Väčšie zásoby zeleniny na vlastnú potrebu i na odpredaj sa uskladňovali a konzervovali na zimu rôznymi spôsobmi. Mrkva, zeler, kaleráb a cvikla sa zakopávali do *broblí* – jam pokrytých kopcom hliny a slamou. Petržlen a kel sa ukladali na povrch zeme do riadkov, prikrývali sa senom alebo slamou a zahrnuli zemou. Menšie množstvá zeleniny pestovatelia ukladali do piesku v pivniciach a komorách. Cesnak a cibuľu viazali do viazaničiek a nechávali v podstrešných priestoroch dosušiť. Kapusta sa narezala a zakladala do sudov. Na Záhorí tak konzervovali aj uhorky.

Od začiatku 20. storočia zohrali v rozvoji zeleninárstva na Slovensku významnú úlohu bulharskí zeleninári, ktorí sa usadzovali v blízkosti väčších miest a priemyselných stredísk (URBANCOVÁ, 1975: 784). Ich život sa vyznačoval kultúrnymi i výrobo-organizačnými osobitosťami. Združovali sa do výrobných kolektívov a hospodárili na prenajatej pôde. Spoločne bývali, stravovali sa i pracovali. K výrobným zvláštnostiam bulharských zeleninárov patrilo napríklad rozširovanie semien nových, dovtedy málo známych teplomilných rastlín, spôsoby zavlažovania (kolesové čerpadlo poháňané konskou silou, rozvádzanie vody do hriadok voľným pretekaním) a podobne.

Zelenina, predovšetkým zemiaky a kapusta, patrili do tradičnej agrárnej a kulinárnej kultúry slovenských menšín v strednej a južnej Európe. Spôsoby ich pestovania, konzervovania a prípravy si uchovali aj v novom prostredí. Slovenskí kolonisti si veľmi rýchlo osvojili rôzne nové formy prípravy týchto plodín, ktoré obohatili

o nové druhy zeleniny – predovšetkým papriku, paradajky a baklažány. Spôsoby ich pestovania sa stali súčasťou agrárnej kultúry slovenských menšín a dôkazom schopností ich kultúrnej adaptácie.

OVOCINÁRSTVO

Archeologické i historické doklady potvrdzujú, že už v období Veľkej Moravy existovalo na našom území vyspelé ovocinárstvo (BERANOVÁ, 1980: 219-224). Písomné pramene z obdobia feudalizmu už zaznamenávajú ucelenejšie výsadby i existenciu ovocných škôlok. Osobitne veľký rozvoj zaznamenalo ovocinárstvo v období renesancie. Vďaka dobrým stykom Uhorska s Talianskom sa k nám šírili nové ovocné druhy a pestovateľské znalosti, ktoré postupne prenikali aj do ľudového prostredia. Vo viacerých stredoslovenských regiónoch dosiahlo stredoveké ovocinárstvo vysokú úroveň vďaka nemeckým kolonistom, ktorí tu uplatňovali svoje pestovateľské znalosti. Ovocinárstvo vytváralo nové zdroje zemepanských príjmov, čo sa v období osvietenstva prejavilo aj rozmachom odbornej literatúry, zakladaním nových záhrad, ovocných škôlok a vznikom ovocinárskych spolkov. Možno konštatovať, že v 19. storočí bolo ovocinárstvo na Slovensku rozvinutou súčasťou agrárnej kultúry (URBANCOVÁ, 1975: 784-785).

Stabilitu a ďalší progresívny vývin tohto odvetvia prerušila prvá svetová vojna. Škody, ktoré spôsobila, naprávala až Slovenská ovocinárska spoločnosť v dvadsiatych rokoch 20. storočia. Vďaka jej pôsobnosti prešla väčšina záhrad i malých pestovateľov takou modernizáciou, že toto obdobie môžeme považovať za medzník medzi tradičným ľudovým a novým ovocinárstvom, ktoré už bolo založené na odborných základoch pestovateľskej praxe (DRÁBIKOVÁ, 1981: 73-74).

V priebehu vývinu ovocinárstva na Slovensku sa sformovalo viacero regiónov s vyhranenou špecializáciou na pestovanie niektorých optimálnych druhov ovocia. Na Slovensku rozoznávame štyri dorábateľské oblasti, kde produkcia ovocia v minulosti vysoko presahovala rámec miestnej spotreby:

- oblasť Bratislavy, kde sa pestovali okrem bežných druhov i náročnejšie odrody južného pásma,
- oblasť stredného Považia a hornej Nitry, zahrňujúca súvislé územie od Myjavskej pahorkatiny cez Bánovskú kotlinu až po údolie hornej Nitry,
- stredoslovenská oblasť – okolie Zlatých Moraviec, Levíc, Novej Bane, Banskej Štiavnice, Krupiny a Modrého Kameňa,
- oblasť Gemera a Malohontu so strediskami v okolí Revúcej a Dobšinej.

V každej z uvedených oblastí bolo niekoľko obcí, v ktorých pestovanie ovocia bolo popri obilninárstve základným zdrojom príjmov miestneho obyvateľstva (PODOLÁK, 1965: 5).

Podstatná časť úrody ovocia sa odpredávala v čerstvom stave v mestách a priemyselných strediskách, resp. sa vozila do severnejších oblastí Slovenska, kde bola o ovocie núdza. Značná časť úrody sa konzervovala na zimu a spracúvala domáckym spôsobom. Dlhé tradície ľudového ovocinárstva vytvorili celý rad spracovateľských spôsobov, akými bolo pálenie slivovice, varenie lekváru alebo rôzne spôsoby sušenia ovocných plodov (sliviek, hrušiek, jabĺk).

Praktizovali sa viaceré spôsoby sušenia s rôznou technologickou úrovňou. Na celom území Slovenska bolo známe sušenie ovocia v chlebových peciach. Využívalo sa

teplo, ktoré v nich zotrvalo po upečení chleba. V prípade potreby sa aj osobitne kúrilo. Tieto formy sušenia ovocia boli určené len na spracovanie malých dávok pre vlastnú potrebu. Vo veľkom sa ovocie sušilo v sušiarňach. Slovenské ovocinárstvo poznalo dva základné typy sušární: starší typ predstavujú zemné sušiarne, modernjšími boli sušiarne postavané ako osobitné hospodárske budovy.

Sušenie ovocia má na Slovensku rozmanité formy a staré tradície. V minulosti malo závažný ekonomický a kultúrny význam (DRÁBIKOVÁ, 1981: 81-83). Na tieto tradície nadviazali aj príslušníci slovenských menšín, ktorí sa však v prostredí Dolnej zeme dostali do oveľa priaznivejších pôdno-klimatických podmienok. Popri tradičných druhoch ovocia, ako boli slivky, jablká či hrušky, sa v ich pestovateľských aktivitách objavujú čerešne, moruše, višne, melóny... Toto ovocie sa spracovávalo tradične – sušením na slnku, prípadne v chlebovej peci. Ovocie sa zvyklo aj zavárať. Ako ukázal zhromaždený etnografický materiál, špeciálne sušiarne ovocia sa ojedinele objavili len v oblasti severovýchodného Maďarska, Rumunska a Ukrajiny. Zatiaľ čo v prostredí slovenských menšín v južnej Európe nachádzame aj v tejto oblasti spôsobu života prvky kultúrnych inovácií, slovenské obyvateľstvo v Poľsku a na Ukrajine zachovávalo kontinuálny vývin, ktorý zodpovedal pôdno-klimatickým a hospodárskym možnostiam daného regiónu.

VINOHRADNÍCTVO

Vinohradníctvo je špecifickou súčasťou agrárnej kultúry, ktorá v sebe zahŕňa dve zložky: pestovanie viniča hroznorodého a výrobu vína – vinárstvo. Človek, krajina, pracovná činnosť a s nimi spojené kultúrne hodnoty tvoria základ etnologického záujmu o vinohradníctvo v jeho tradičných formách. Kultúrna krajina s charakteristickými prírodnými danosťami, historické podmienky, ale aj pracovná činnosť s využívaným náradím a špecifickými prejavmi stavebnej kultúry vytvárali po stáročia spolu so životným rytmom rodín vinohradníkov a ich sociálnymi vzťahmi ucelený systém kultúrnych hodnôt vinohradníckej kultúry (FROLEC, 1974: 11). Z nich sa budeme venovať predovšetkým tým, ktoré súvisia s obrábaním pôdy.

Slovensko svojimi diferencovanými prírodnými podmienkami umožňuje pestovať vinnú révu len v južnej časti svojho územia. V tejto oblasti malo vinohradníctvo ako dôležitý zdroj obživy, často ako hlavné zamestnanie obyvateľov, veľký kultúrny i hospodársko-sociálny význam. Výsledky tejto agrárnej produkcie (na rozdiel od pestovania ostatných poľnohospodárskych plodín) boli vo väčšej miere určené na trh a stávali sa už v naturálnom feudálnom hospodárstve dôležitým zdrojom peňažných príjmov (HORVÁTH, 1963: 45).

Oblasť pestovania vínnej révy bola ešte v prvej polovici 18. storočia na Slovensku oveľa väčšia ako dnes. Na západnom Slovensku viedla jej hranica severnejšie od Trenčína cez Bánovce nad Bebravou až do údolia hornej Nitry. Na strednom Slovensku sa tiahla severne od Novej Bane a Krupiny. Na východnom Slovensku siahala až do okolia Vranova a Humenného (HORVÁTH, 1963: 45-46). Súčasná severná hranica pestovania viniča sa na Slovensku tiahne v línii Skalica – Nitra – Zlaté Moravce a po krátkom prerušení na území Gemera pokračuje pri Slovenskom Novom Meste, smerom na Michalovce až po štátnu hranicu. Táto hranica tvorí súčasne aj severný okraj veľkého regiónu južnej a strednej Európy, kde sa vinohradnícka kultúra v minulosti i v súčasnosti nachádza (DRÁBIKOVÁ, 1989: 15-34).

Naše územie je najmenej jedenásť storočí kontinuálnou oblasťou s vinohradníckou kultúrou, ktorá už vo včasnom stredoveku nadviazala na antické tradície. O jej vtedajšom rozšírení a vysokej výrobnej úrovni podávajú svedectvá archeologické nálezy (vinohradnícke nože zo 7. – 8. storočia), neskôr písomné pramene (donačné listiny, privilégia z 11. – 13. storočia), toponymá a vinohradnícke motívy na obecných pečatiach a mestských erboch, ako aj pretrvávajúca terminológia. Rozsah a význam vinohradníckej produkcie vzrastal súbežne s upevňovaním feudálneho systému a prenikaním kresťanstva (BERANOVÁ, 1975: 29-32; BERANOVÁ, 1980: 224-226; KUČERA, 1974: 200-208). V priebehu stredoveku dosiahlo vinohradníctvo na Slovensku dobrú úroveň a vyvinulo sa na špecializovaný úsek poľnohospodárstva aj vďaka nemeckým kolonistom, ktorí prispeli k osobitému charakteru vinohradníckej kultúry (URBANCOVÁ, 1975: 776-778).

Popri zemepanskom majetku sa rozvíjal aj viničný majetok mešťanov a viničné hospodárenie miest. V tom čase vznikali mnohé inštitúcie a právne normy ovplyvňujúce jeho prosperitu (viničné práva, právo výčapu, vznik cechových organizácií), ktoré dlho preživali, ba niektoré sa uchovali až do 20. storočia. Vinohradníctvo však veľmi skoro vytvorilo aj zdroj peňažnej renty. Popri povinnom deviatku a desiatku z úrody bolo potrebné platiť osobitné poplatky za pestovanie viniča, mýtné poplatky za prevoz úrody z cudzieho panstva a špecifický viničný či horný poplatok a podobne. Viničné hospodárenie mešťanov napomáhalo aj rozvoj remesiel a podporilo vznik sociálnej skupiny poľnohospodárskych nádenníkov. Do konca 15. storočia vznikli s ním súvisiace právne ustanovizne – vinohradnícke cechy, samosprávne organizácie na čele s richtárom (*pereg*).

Vojny a povstania v 16. a 17. storočí zruinovali dosiahnutý stupeň vinohradníckej produkcie. Jej obnova v nasledujúcom období znamenala rekultiváciu rozsiahlych viničných plôch, ktoré v roku 1720 dosiahli na území Slovenska 57 tisíc hektárov. To je štvornásobok ich dnešnej výmery. Bol to výsledok snahy pokryť produkciou vína horného Uhorska potrebu domáceho i zahraničného trhu. Technológia však zotrvala pri starých postupoch, dotváralo sa len pracovné prostredie (pivnica, lisovňa).

Zrušenie nevoľníctva a poddanstva otvorilo síce nové možnosti vo vývine agrárnej kultúry Slovenska, ale vo vinohradníctve sa prejavilo oneskorenie pre zdĺhavé riešenie majetkoprávných vzťahov vinohradníkov k pôde, ktorá nebola súčasťou urbárskych pozemkov. Hranica výskytu vinogradov sa v 19. storočí posúvala smerom na juh. Nerentabilné severné vinice pod ekonomickým tlakom zanikali. V šesťdesiatych rokoch 19. storočia začali do vinohradníckeho podnikania mešťanov a roľníkov prenikať kapitalistické prvky hospodárenia. V tom čase vznikali na Slovensku rôzne vinohradnícke spolky a družstvá. Produkcia sa sústredila do oblastí s výnosnými vinogradmi a možnosťami odbytu (DRÁBIKOVÁ, 1960: 3-29; DRÁBIKOVÁ, 1989: 23-27).

Pozitívny vývoj vinohradníctva narušili v osemdesiatych rokoch 19. storočia rôzne choroby a škodcovia. Najrozsiahlejšie škody spôsobila fyloxéra a peronospora, postupujúca na naše územie z južných oblastí Uhorska. Okrem škôd na vinohradníckej kultúre mala tam, kde bolo vinohradníctvo hlavným zamestnaním ľudí (oblasť Malých Karpát), vážne sociálne dopady. Obyvateľstvo z týchto obcí odchádzalo v tom čase hromadne za prácou do zahraničia. Obnova zničených vinogradov bol dlhý a zložitý proces. Ich rozloha však už nikdy nedosiahla pôvodný rozsah. Na mnohých miestach sa začali pestovať nekvalitné hybridy (samorodák), ktoré boli

voči chorobám odolnejšie. Ujali sa najmä tam, kde sa víno dorábalo len pre vlastnú potrebu.

Prírodné podmienky, ale aj postavenie vinohradníctva voči ostatnej poľnohospodárskej produkcii vytvorili na území Slovenska dva základné typy vinohradníckej kultúry. Prvým bol tzv. mestský typ, ktorý sa vyskytoval v oblasti Malých Karpát, kde bolo vinohradníctvo hlavným zamestnaním. Malokarpatské vinice predstavujú súvislé pásмо od Bratislavy až po Smolenice a rozkladajú sa na svahoch hôr.

V druhom, tzv. dedinskom type, boli vinice len doplnkom k obilninárstvu. Tento typ je charakteristický pre územie južného Slovenska. Vinohrady sú tu na piesočnatých vrškoch a netvorí súvislý pás. Akýmsi variantom sú vinice roztrúsené po poli, prípadne za domom namiesto záhrady. Je to tzv. rozptýlený typ vinohradníctva. Ide o najnovší spôsob vinohradníckej produkcie, ktorý má len doplnkový charakter. Nevytvorili sa pri ňom špecifické črty vinohradníckej kultúry.

Najvýraznejší rozdiel medzi mestským a dedinským typom vinohradníctva bol vo výrobných a skladovacích priestoroch. V mestskej forme slúžila na tento účel lisovňa a pivnica. Bola pričlenená k obytnej stavbe, spojená s ňou do jedného celku. Vinohradnícky dom mal krytý vydláždený podjazd, ktorý spolu s prednou izbou slúžil aj na čapovanie vína (*viecha*). Lisovňa bola za obytnými priestormi. Dominoval v nej veľký drevený lis, pozdĺž stien stáli sudy a rôzne kade. Na povalových hradách bolo uložené náradie potrebné pri obrábaní vinohradu. Pivnica sa rozkladala pod celým obytným traktom s výnimkou maštale. Vchádzalo sa do nej z lisovne.

Pivnice sú aj v dedinskom type vinohradníctva, ale vždy mimo vinohradníkovho obydlija. Stavali sa obyčajne v blízkosti vinohradov a slúžili nielen na úschovu a úkryt vína. Boli budované do svahu alebo pod vinicami.

Pre dedinský typ vinohradníctva sú charakteristické vínne budy s pivnicami (*hajlochi, búdi, borhaz*) postavené vo vinohradoch. Ide vlastne o lisovňu postavenú nad vchodom do pivnice. Vznikali tam, kde boli vinice vzdialené od dediny. Nad lisovňu (*prešovňa*) sa niekedy pristavil obytný priestor. Vinohradnícke budy sa stavali najčastejšie z hliny alebo ich pletli z prútia a obhádzali hlinou (DRÁBIKOVÁ, 1989: 35-64).

Okrem charakteristických znakov v stavebnej kultúre patria k vinohradníctvu aj špeciálne nástroje a zariadenia. Pre túto časť agrárnej kultúry boli najdôležitejšie viničné nože, lisy, rozličné nádoby a pomôcky spojené so spracovaním hrozna.

Existenciu viničných nožov na území Slovenska dokladajú archeologické nálezy z bývalých rímskych provincií. Tento nástroj na rez letorastov a kultiváciu viničného pníka pozná európska agrárna kultúra v dvoch základných typoch: so sekerovitým výčnelkom (*securis*) na chrbte čepele (grécky pôvod) a bez výčnelku (rímsky pôvod). Oba typy sa v európskom vinohradníctve zachovali najmenej do polovice 19. storočia. Najstaršie doklady o tomto náradí na Slovensku pochádzajú zo 7. – 8. storočia (Moravský Ján). Z obdobia stredoveku sa zachoval bohatý ikonografický materiál, nachádzame ho predovšetkým na obecných pečatiach a mestských erboch.

Muzeálny a recentný materiál dokladá na Slovensku oba typy viničných nožov. Nože bez výčnelku vykazujú nápadnú zhodu s nožmi z oblasti rakúsko-maďarského pohraničia. V maďarskej etnologickej literatúre sa tento typ označuje ako nemecký pod názvom „Schnitzer“, „Wienmesser“. Predpokladá sa, že je kultúrnym prínosom nemeckého etnika. Rozmerom väčšie stredoslovenské nože s výčnelkom sú typologickou obdobou moravských nožov z oblasti južnej Moravy. Táto ich forma sa považuje za výsledok stredovekého vývinu moravského vinohradníctva, ale aj

za dôkaz kultúrnych stykov týchto dvoch regiónov, predovšetkým vďaka viničným majetkom cirkevných inštitúcií.

Predzvestou zániku viničných nožov bolo prenikanie nožníc do inventára vinohradníka. Tento proces sa začal v západnej Európe v polovici 18. storočia, v Rakúsku a Maďarsku približne o sto rokov neskôr. Na Slovensku sa začali objavovať v sedemdesiatych rokoch 19. storočia. Najprv sa rozšírili v malokarpatskej oblasti a vo východoslovenských viniciach veľkostatkárov a mešťanov (FROLEC, 1974: 34-54; DRÁBIKOVÁ, 1989: 67-77).

Podobne ako náradie súvisiace s vinohradníctvom majú nástroje súvisiace s prácou vinára starý európsky kultúrny základ. Svoj pôvod majú v staroveku. Už Rímania obohatili túto technológiu o lisy konštruované na princípe priameho alebo preneseného tlaku. Po zániku antickej civilizácie na území strednej Európy ich stihol podobný osud ako niektoré iné poľnohospodárske nástroje (napríklad brány) – slovenské obyvateľstvo ich do svojej agrárnej kultúry v tom čase nezaradilo. Historicky sú doložené až v 11. storočí v Čechách. Kontinuitu medzi antickými nástrojmi a ich neskoršími nástupcami v pestovateľských oblastiach Podunajska sa nepodarilo zistiť. Jazykovedný materiál (rozšírenie nemeckého názvu *preš*) však naznačuje, že sprostredkovateľom tohto kultúrneho odkazu antiky by mohlo byť nemecké etnikum.

Na území Slovenska potvrdzuje ikonografický materiál výskyt vretenových lisov až v druhej polovici 17. storočia a recentný materiál používanie kladových lisov od 18. storočia. Rovnaký stav bol zistený na území Maďarska. Približne storočný predstih majú doklady z východnej Moravy a Rakúska. K rozšíreniu počtu vinohradníckych lisov všetkých typov došlo na Slovensku až v 19. storočí.

Kladové lisy so závažím sa vyskytovali v malokarpatskej oblasti, kde svojou kapacitou zodpovedali potrebám produkcie určenej pre trh. Kladové lisy bez závažia boli rozšírené na väčších gazdovstvách stredného Slovenska. Nazývali ich *mordár*, *šotov*. Oproti lisom so závažím mali menšie dimenzie. Skrutkové lisy sú zaradené do skupiny kladových pre rovnaký spôsob vyvíjania tlaku. Na Slovensku ich používali v niektorých pohraničných obciach Novohradu, kam prenikli zo susedného Maďarska.

Početnejšími boli na Slovensku vretenové lisy, doložené zo západného a stredného Slovenska, v modernizovaných variantoch aj z východného Slovenska. Zodpovedali menším vinohradníckym prevádzkam na roľníckych hospodárstvách.

Technickú konštrukciu lisu dopĺňalo jeho estetické dotvorenie. Na jednotlivých lisoch je zreteľná ruka výrobcu – tesára. Horná klada, prípadne bočnice, boli spravidla zdobené reliéfnou ornamentikou, prípadne profilovaním hrán bočných stĺpov. Najbohatšiu výzdobu mali lisy zo západného Slovenska (FROLEC, 1974: 56-72; DRÁBIKOVÁ, 1989: 79-83).

Písomné i ikonografické pamiatky nasvedčujú, že vo vinohradníckych oblastiach stredoeurópskeho pásma bolo drevo výhradným materiálom pre vinohradnícke a vinárske nádoby. Svojimi vlastnosťami najlepšie zodpovedalo miestnym klimatickým podmienkam, prejavovalo dobrú odolnosť voči chemickým reakciám a v neposlednom rade umožňovalo vyhovieť individuálnym požiadavkám objednávateľov. Z hľadiska dokumentovania vývinu materiálnej kultúry má nevýhodu vo svojej relatívne krátkej životnosti. Zachovaný vinohradnícky a vinársky inventár z konca 19. a prvej polovice 20. storočia však dávajú možnosť vytvoriť si obraz aj o tejto stránke technológie pestovania vínnej révy a dorábania vína.

Aj keď tieto nádoby boli výrobkami remeselníckych majstrov, ktorí rešpektovali miestne kultúrne vzory a požiadavky vinohradníkov, pri ich porovnaní s podob-

ným inventárom susedných produkčných oblastí zisťujeme nápadnú zhodu malokarpatského regiónu s materiálom z rakúsko-maďarského pohraničného pásma a z okolia Budapešti. Na ostatnom území Slovenska mali obdobu v susedných maďarských pestovateľských zónach.

Vinohradníctvo, tak ako ostatné prejavy agrárnej kultúry, je tiež charakteristické svojím záväzným cyklom ročnej práce, ktorá má v strednej Európe spoločný kultúrny základ odvodený ešte z rímskej vinohradníckej kultúry a stredovekého vinohradníctva (FROLEC, 1974: 26). Jej základom bola príprava vhodnej pôdy na zakladanie viníc. Bola to veľmi náročná a namáhavá práca. Na Slovensku to platí predovšetkým v malokarpatskom podhorí, kde sa vinice zakladali v strmých svahoch, miestami až po samý vrch horského hrebeňa (NOVÁKOVÁ, 2009: 40). Hlboké a dôkladné prekopanie pôdy – *regalovanie* – sa robilo úzkou motykou – *klčovnícou*, *čaklou*. Bola to mužská práca, ktorá sa vykonávala formou rodinnej a susedskej výpomoci na jeseň, aby prekopaná zem cez zimu nasala vlahu, vymrzla a dobre uľahla. Len bohatší vinohradníci si na ňu najímali robotníkov – *tovarichárov*.

Po vyklčovaní bolo potrebné čakanom vybrať z pôdy kamene, ktoré sa v košoch vynášali na okraj vinohradu, kde sa z nich budovali kamenné ploty – *rúny*, prípadne drobné prístrešky. Takto upravená pôda sa nakoniec ešte prekopala motykou a bola pripravená na vysadenie viničných štepov.

Pôvodne sa vinič vysádzal odrezkami viničných prútov, ktoré mohli byť predtým zakorenené. Bola to jednoduchá práca, ale takto vysadený vinič bol málo odolný voči škodcom a chorobám. Bola to práve fyloxéra, ktorá donútila vinohradníkov štepiť najmä ušľachtilé odrody viniča do odolnejších podpníkov. Štepenie malo pôvodne rekultivačný význam, po fyloxére sa však stalo nevyhnutným spôsobom ochrany viniča. Používali sa tri spôsoby: *na zeleno* – naštepenie vrúblov do viničného pníka vo vegetačnom období, *štiepenie do hlavy* – používané pri zmene odrody alebo pri potrebe obnoviť staré viničné pne a *dolovanie* – predstavujúce veľmi archaický spôsob rozširovania výsadby viníc. Na viničnom kríku sa ponechali dlhé prúty, ktoré sa ohli a zakopali do zeme. Takto sa vytvárali nové kríky révy hlavne na miestach po vyhynutých viničných kríkoch (DRÁBIKOVÁ, 1989: 98-99; NOVÁKOVÁ, 2009: 42-43).

Práce vo vinohrade sa začínajú skoro na jar strihaním viničných kríkov, pri ktorom sa odstránili zbytočné nadzemné časti kríka a skrátili letorasty. Túto prácu bolo potrebné urobiť skôr, ako začne vinič rásť. Pôvodne sa to robilo špeciálnym vinohradníckym nožom. V prvých desaťročiach 20. storočia prechádzali vinohradníci postupne na používanie praktickejších záhradníckych nožníc (DRÁBIKOVÁ, 1989: 102; NOVÁKOVÁ, 2009: 43-44).

Z pohľadu agrárnej kultúry bolo kopanie vinohradu na jar základnou činnosťou vinohradníka. V cykle jeho ročných prác bolo potrebné *kopačku* urobiť do polovice apríla. Niekedy to stihol už na jeseň. Potom stačilo vymrznutú pôdu na jar len upraviť hrablami. Základným pracovným nástrojom boli motyky. Tam, kde bola pôda veľmi kamenistá, sa ešte dnes kope vinohrad *kramplami* (motyka s dvoma ostrými zubami). Pretože vinohrady boli väčšinou na svahoch, ponechávala sa pokopaná pôda v hrudách, ktoré spolu s kamienkami lepšie udržiavali potrebnú vlahu. Na tento účel sa pri kolovej výsadbe vinohradu urobila okolo viničného kríka aj jamka – *šajba*. Pretože jarné kopanie vinohradu bola náročná fyzická práca, najímali sa na ňu *kopáci*, *tovarichári* (NOVÁKOVÁ, 2009: 44-46).

Po ostrihaní a okopaní vinohradu nasledovalo zatkanie kolov – *štekov*. Nahradzovali sa nimi buď staré, poškodené, alebo sa vinohrad rozširoval o nové. Koly slú-

žili na vyvážovanie viniča, čo malo zabrániť polámaniu prútov vo vetre. Používala sa na to ražná slama, ale aj vodná tráva – ostrica. V medzivojnovom období začali vinohradníci uprednostňovať na viazanie viniča lyko, ktoré si kupovali v obchodoch a na trhoch. *Šteky*, ktoré si vinohradníci pripravovali obyčajne z kvalitného agátového dreva, vtlačali kultúrnej vinohradníckej krajine charakteristický vzhľad (DRÁBIKOVÁ, 1989: 105).

Na sviatok svätého Urbana (25. máj) sa už tradične začali vo vinohrade tzv. *zeleňé roboty*. Svoj názov dostali preto, že sa vykonávali v čase, keď už boli viničné révy pokryté zelenými listami. Patrí k nim ďalšie okopávanie a uväzovanie viniča a pletie (*plevačka*) – vylamovanie prebytočných výhonkov, ktoré nemali kvety a zbytočne by révu vysilovali. Poslednou fázou *zelených robôt* bolo snímanie vrškov révy. Pomocou nožníc alebo kosákom sa odrezali tie jej časti, ktoré prevyšovali koly. Odrezaná réva sa odnášala ako krmivo pre dobytok.

Tradičný a stáročiami sa nemeniaci pracovný postup *zelených robôt* obohatilo začiatkom 20. storočia striekanie vinohradov. Tvorilo chemickú ochranu proti škodcom a zhubným chorobám viničnej révy. Približne sviatkom svätej Anny (26. júl) sa skončila táto dôležitá fáza tradičných vinohradníckych prác, od ktorej závisela budúca úroda hrozna, a tým aj ekonomická prosperita vinohradníckej rodiny. Pri ich ukončení uvili ženy kyticu z poľných kvetov, do ktorej vpletali aj prúty vinnej révy a farebné stužky. Pripevňovali ju na prvý kolík vo vinici, čím symbolicky ukončovali tieto etapy prác, vyjadrovali radosť a očakávanie budúcej úrody. Bolo to akési symbolické *uzamykanie viníc* a ich *zahájenie*. Okrem strážnikov – *peregov* a majiteľov nemal do nich nikto prístup (NOVÁKOVÁ, 2009: 46-51).

Obdobie pracovného pokoja, ktoré nasledovalo, využívali vinohradníci na prípravu poslednej fázy prác vo vinohrade – oberačiek. Chystali sa potrebné pracovné nástroje, ale aj sudy a nádoby potrebné na ďalšie spracovanie hrozna. Oberačky sa začínali v októbri, stolové odrody hrozna sa zberali aj skôr. Bola to práca, ktorá si vyžadovala pomerne veľké nasadenie pracovných síl. Výpomoc príbuzných, susedov i detí bola vítaná. Väčší vinohradníci si aj na tieto práce najímali *tovarichárov*, ktorí boli vyplácaní buď naturálne (hroznom, vínom), alebo dojednanou finančnou čiastkou.

Hrozno sa odstrihovalo nožnicami alebo nožom. Pri stolových odrodách zvykla gazdiná – manželka majiteľa vinohradu vyznačiť najkrajšie hrozno, ktoré sa malo ponechať na predaj. Hrozno oberali prevažne dievčatá a ženy. Z vedier ho vysypávali do drevených *putní*, v ktorých sa vynášalo do pripravených *kadí* umiestnených na vozoch. Hrozno sa z vinohradu odvážalo na dvor hospodárskej usadlosti vinohradníka, kde sa ďalej spracúvalo, alebo priamo k obchodníkovi, ak bolo určené na predaj (NOVÁKOVÁ, 2009: 52-55).

Oberačka hrozna bola poslednou fázou práce vo vinici. Nasledoval začiatok nového pracovného cyklu vinohradníka, ktorá mala vo vinohradníckych regiónoch Slovenska stáročnú tradíciu, nadväzujúcu na európske kultúrne vzory.

Slovenskí roľníci žijúci v enklávach na území južnej Európy sa stretli s vinohradníckou kultúrou, ktorej tradície siahali až do rímskych čias. Napríklad vinohrady na pravom brehu Dunaja v chorvátskej Slavónii patria medzi najkvalitnejšie v Európe. Z tradičného vinohradníckeho náradia sa uchovalo používanie nožov pri rezaní viniča, ktoré však postupne aj tu vytlačali vinohradnícke nožnice. Podobne to bolo pri spracovaní hrozna, kde pôvodné vinohradnícke lisy nahradili mlynčekmi na hrozno. V oblastiach s intenzívnejšou vinohradníckou kultúrou (východné Slavonsko, Vojvodina, južné Maďarsko a juhovýchodné Rumunsko) existovali aj vínne

pivnice, ktoré boli situované pod domom, vo vinohrade alebo na dvore (SLAVKOVSKÝ, 2006: 221). Celkový obraz vinohradníctva bol v prípade našich rodákov spoločný s vinohradníkmi ostatných tu žijúcich etnických spoločenstiev a zodpovedal európskemu vývinu vinohradníckej kultúry.

DOPRAVA A DOPRAVNÉ PROSTRIEDKY

Pri organizovaní svojho materiálneho prostredia museli generácie roľníkov žijúcich na území Slovenska vyriešiť i problém dopravy osôb, potrebného poľnohospodárskeho náradia, rôznych druhov materiálu, ale i tovaru v existujúcej obchodnej výmene.

Doprava mala v každom štádiu civilizačného vývoja spoločnosti veľa foriem, ktoré v čase a priestore vytvárali zaujímavý obraz kultúrnej diverzity. Tú podmieňovali prírodné, hospodárske a sociálne podmienky. Kultúrna zotrvačnosť a osvedčené spôsoby dopravy spôsobili, že i v civilizačne vyspelejších spoločenstvách existovali vedľa industriálnych foriem dopravy aj tie tradičné – prenášanie bremien ľudskou silou, rôzne formy vláčivých a archaických kolesových dopravných prostriedkov.

Práca roľníka bola po stáročia nielen spôsobom adaptácie na prírodné prostredie a získavanie potrebných potravín a surovín, ale i napĺňaním vlastnej kultúrnej identity. Stáročiami nadobúdala svoje charakteristické znaky a vyhranila sa do mnohých regionálnych podôb. Im zodpovedali aj formy tradičnej dopravy. Medzi najjednoduchšie patrí doprava ľudskou silou. V tradičnej kultúre roľníckych spoločenstiev sa pri nej využívali rôzne pomôcky.

Plachta (*plachtička, plachta s trakmi, trakovica, trávnic, obrus*) bola v tradičnej kultúre bytovou, odevnou, ale i hospodárskou textíliou. Na Slovensku patrila i medzi najpoužívanejšie dopravné prostriedky. Bol to kus konopného alebo ľanového plátna s koncovými trakmi. Do plachty sa uložil náklad, ktorý sa previazal protiahlymi koncami. Ostávajúce konce sa uviazali na hrudi. Nosenie v plachte bolo charakteristické pre ženy. Využívalo sa hlavne pri poľnohospodárskych prácach – prenášanie sena, trávy, obilia, okopanín, ale i hnoja v koši na ťažko prístupné pozemky. Breme nesené v plachte nazývali *noša, batoch, tarcha, zajda, bremeno*.

V plachte sa nosili i nádoby s jedlom. Z jemnejšieho plátna, neraz i s výšivkou, boli plachty určené na obradné účely – prenášanie jedla do kostola, pri sobáši, pri návšteve krstnej matky počas šestonedelia mladej mamičky a pod.

Na prenášanie potravín slúžili menšie plachty (*plachtička, obrúsok, servítek, uzlík*). Týmto spôsobom prenášali jedlo predovšetkým ženy. Muži používali radšej kapsy – plátené, vlnené, kožené – prevesené cez rameno.

Trak (*kocor, porvaz, povraz, štranek, štrangy*) bol jednoduchou pomôckou na prenášanie bremien – krmovín, zemiakov, palivového dreva, rôznych košov a pod. Dva až tri metre dlhý povraz bol urobený z doma tkaného plátna. V staršej forme sa používalo na jeho výrobu i lyko z lipového dreva. Pri práci ho používali ženy i muži.

Ďalším spôsobom prenášania bremien ľudskou silou bolo i prenášanie tekutín. Používali sa vedrá, rôzne druhy drevených putní, gelety. Nádoby, väčšinou výrobky debnárov, sa nosili prevažne v rukách. Boli však i pomôcky – nosenie na váhach, prípadne v dvojici na drevenom drúčku. Tento spôsob sa využíval i pri nosení krmovín, keď sa na dva drúky naložilo ich únosné množstvo. Drevené nádoby určené na transport majú svoje podoby, tak ako ich dokladá etnografický materiál zo začiatku 20. sto-

ročia, historicky doložené už od stredoveku. Vyrábali ich debnári. Využívali sa hlavne vo vinohradníctve na transport hrozna, ale aj na nosenie vody, hnoja, v mestách i na prenášanie uhlia. Na dojenie a prenášanie ovčieho mlieka slúžili gelety (*diežka, gala-
ta, geletka, gelata*). Menšie *geletky* slúžili i na uskladnenie a prepravu bryndze.

K vývojovo najstarším patria vláčivé dopravné prostriedky. Najarchaickejším a konštrukčne najjednoduchším boli *smyky (vlač)* – zväzok vetví, na ktorý sa naložila kopa sena. Takto sa ručne, prípadne i pomocou záprahu, približovalo seno z menej dostupných miest.

Konštrukčne zložitejší, ale principiálne rovnaký dopravný prostriedok boli *vlačúhy (vlaký, vlače, zvlač, zvlačúhy)*. Zhotovené boli z dvoch drevených tyčí, na jednom konci spojených. Týmto koncom boli pripevnené na pluzné kolieska. Ich druhý koniec sa vliekol po zemi. Používali sa na prepravu poľnohospodárskeho náradia, prípadne i ťažkých kameňov do menej prístupných častí chotára. Ich dlhé pretrvávajúce v hospodárskom inventári roľníka súviselo s nedostatkom ornej pôdy, orali sa i vzdialené, strmšie pozemky na okrajoch chotára. Toto pomenovanie mali i sane používané na zväzanie dreva.

Tradičným bezkolesovým dopravným prostriedkom, rozšíreným nielen v horských, ale i nížinných oblastiach Slovenska, boli sane. Používali sa pri vyvážaní hnoja, doprave krmiva, ťažbe dreva, ale i stavebného materiálu, rudy, uhlia i osôb. Základným typom sú jednodielne sane pozostávajúce z dvoch *saníc*, na ktoré bol pripnutý spojovací *oplen*. Na oje, upevnené v prednej časti saní, sa pripínal postroj podľa druhu ťažných zvierat – jarmo, alebo konský chomút. Dvojdielne sane vznikli pripojením *vlačúch* k základnej časti. Využívali sa pri doprave dlhých kusov dreva, alebo pridaním bočníc na vyvážanie hnoja. Svoje hospodárske funkcie si sane udržali až do polovice 20. storočia. Preprava osôb na nich postupne ustupovala budovaním autobusovej a železničnej dopravy. Na princípe saní sa v minulosti na Spiši, Liptove a Horehroní konštruovali i prenosné bačovské koliby. Ľahké sánky ťahané človekom (*krne, krivule*) sa okrem sánkovania detí používali aj na prevoz ľahších nákladov – krmiva, dreva, ale i bielizne pri praní, na nákupy a pod.

Kolesové dopravné prostriedky, prvé vozy s drevenými kolesami sú historicky doložené už vo štvrtom tisícročí pred našim letopočtom v oblasti Stredozemného mora. Voz ťahaný ťažným zvieraťom dokladá archeologický materiál na území Slovenska od praveku. Od 12. storočia sú také vozy na dobových ikonografických i v písomných historických prameňoch. Jednoduché kolesové dopravné prostriedky – fúrik, dvojkolesová kára, ľahké vozíky ťahané ľuďmi sa na území Slovenska objavujú v ikonografickom materiáli už v období 13. – 14. storočia.

Od svojho vzniku prešiel voz mnohými zmenami a konštrukčnými zdokonaleniami, ktorými ich výrobcovia reagovali na konkrétne prírodné podmienky a dopravné príležitosti. Medzi najdôležitejšie konštrukčné zlepšenia patrilo zavedenie železných osí a kolies okutých železnými obručami. Toto technické zdokonalenie umožnilo dopravu ťažších bremien. Slovensko patrilo do širšej stredoeurópskej oblasti, kde sa vyvinuli dvojsové (štvrkolesové) vozy ako prevládajúci typ.

Jednoosové (dvojkolesové) vozy ťahané človekom alebo zvieraťom sú charakteristické viac pre stredomorskú kultúrnu oblasť. Svoje zastúpenie a využitie však mali i na našom území. Všeobecne rozšíreným bol fúrik (*táčky, tragáč*) – jednokolesový dopravný prostriedok poháňaný ľudskou silou. V snahe človeka organizovať svoje materiálne prostredie mal mnohostranné použitie: na kratšie vzdialenosti sa na ňom prevážalo kamenie, vrecia s úrodou, maštaľný hnoj, drevo a pod.

Podobne sa využívala i kára (*taliga, koľča, kordé, laptika*) – ľahký kolesový dopravný prostriedok. Rozšírená bola na celom území Slovenska v dvoch základných typoch – jednoosová a dvojosová. Jej vrchná časť sa prispôbovala charakteru prevážaného materiálu (rebriny, dosky, prútená košina). Okrem využitia v poľnohospodárstve a stavebníctve ju používali i obchodníci a remeselníci. Ťahaná bola ľudskou silou alebo záprahovými zvieratami, väčšinou kravami.

K najdôležitejším súčastiam inventára roľníka patrilo rozhodne voz. Bezprostredne súvisel s celoročným cyklom jeho hospodárskych i sociálnych aktivít (príprava pôdy, zber krmovín, transport úrody, dreva, stavebného materiálu, osôb). Svoje miesto mali i v obradovej kultúre – vozenie svadobčanov, obradné prevážanie výbavy, pri pohreboch.

Základ štvorkolesového voza, tzv. *holý voz*, tvorilo predné a zadné súkolie spojené drevenou žrdou – *rázvorou*. K oju v prednej časti voza sa upevňoval postroj pre záprahové zvieratá – *jarmica, jarmo, konský postroj*. Vrchná časť voza sa upravovala podľa charakteru prevážaného nákladu – doštený voz (*došteniak*), voz s rebrinami (*rebriniak, drabinový voz*). K vozu patrili i zariadenia na brzdenie zadnej nápravy – *šlajf, šeregle*, v horských oblastiach *pavúz* slúžiaci na upevnenie nákladu krmovín alebo obilných snopov, ale i lampáš, *lada* na odkladanie potrebného náradia a kolomaže na mazanie kolies. Drevené časti vozov si vyrábali samotní roľníci alebo ich kupovali od miestnych náturistov, kovové časti si objednávali v kováckych dielňach. Masívnejšie a špeciálne upravené boli vozy obchodníkov, plátenníkov a povozníkov (*furmanov*).

Osobitnú skupinu tvorili vozy výlučne určené pre osobnú dopravu – *brička, hintov, koč, fiaker*, ktoré však nepatrili k bežnému inventáru slovenského roľníka.

Pri kolesových dopravných prostriedkoch mal veľký význam spôsob, akým sa do nich priahal záprahový dobytok. I on bol odrazom súdobých hospodárskych, sociálnych a technologických možností. Najjednoduchším zariadením bola jarmica (*jaremkó, krpáč krpadlo, kravský chomút*). Na hospodárstva roľníkov začala prenikať až v 19. storočí. Súviselo to s modernizáciou agrárnej kultúry – zavádzaním okopánin do osevných postupov, ktoré bolo potrebné v priebehu ich vegetačného obdobia oborávať, resp. ohŕňať ľahkými oradlami. Tento kultúrohistorický vývoj platil pre všetky etnické spoločenstvá, ktoré žili v tomto období na území strednej a južnej Európy.

Niekedy sa *jarmica* využívala i pri priahaní jedného kusa dobytká do ľahkého dvojkoľosového voza (*kára*), prípadne pri spriahaní troch kusov záprahových zvierat, tzv. *prípín*, keď pred párom dobytká išlo ešte jedno záprahové zviera.

Jarmo (*jarom, jermo*) – drevený postroj na priahanie páru hovädzieho dobytká, patrilo na hospodárstvach roľníkov k základnému hospodárskemu inventáru. Používal sa pri všetkých poľnohospodárskych a povozníckych prácach. Jeho veľkosť závisela od druhu záprahových zvierat – volské jarmo bolo masívnejšie. Podobne ako jarmicu si ho vyrábali samotní roľníci. V horských oblastiach Slovenska s dostatkom vhodného dreva boli jarmá aj žiadaným výrobným artiklom miestnych stolárov a náturistov.

K dopravnému prostriedku sa jarmo pripieňovalo troma spôsobmi: na pevné oje (pri ťahaní voza, saní), na prenosné *ojce* – *ťažadlo* (pri ťahaní pluhu alebo poľnohospodárskych brán), alebo núdzovým spôsobom, pomocou povrazu, resp. reťaze. V horských oblastiach Slovenska, kde hrozilo prevrhnutie naloženého voza, sa používalo otočné zariadenie – *kocúr, mačka* – ktoré v takom prípade zabránilo prehodeniu záprahu.

Stav cestnej a železničnej siete Slovenska na konci 19. storočia významne determinoval predindustriálnu úroveň spôsobov dopravy na Slovensku. Hlavne železničné trate, ktoré sa začali budovať v sedemdesiatych rokoch 19. storočia, mali pozitívny hospodársky význam pre jednotlivé regióny krajiny, ktorými prechádzali. Znamenali však i postupný zánik tradičného zamestnania – povozníctva (*furmanstva*), na ktoré v minulosti vplývali viaceré faktory – špecializovaný rozvoj remesiel, dostatok vhodného záprahového dobytku, hospodárske a obchodné aktivity obyvateľstva a najmä chýbajúca železničná sieť. Intenzívnejší chov koní v 18. a 19. storočí podporil i rozvoj povozníctva ako samostatného zamestnania. Tam, kde sa tovar nedal prepravovať vodnou dopravou, prevážal sa povozníkmi konskou alebo volskou dopravou. Každá oblasť Slovenska mala svojich *furmanov*, ktorí ju spájali s okolitým svetom a zabezpečovali vývoz a dovoz potrebných tovarov.

Povozník (*furman*) bol vlastník záprahu, ktorý za naturálnu alebo peňažnú odmenu vykonával práce spojené s prepravou nákladu alebo hospodárskymi aktivitami roľníkov. Do konca 19. storočia sa na Slovensku vykonávali i tzv. dlhé furmanky, ktoré viedli do bližších i vzdialenejších trhových centier. Na ochranu svojich záujmov sa povozníci organizovali do spolkov. Na ich čele stáli čestní funkcionári – richtár, vicerichtár, pokladník a štyria išpáni. Náročnosť i nebezpečie práce povozníkov si vyžadovali na cestách združovanie do skupín (*húfy*, *cúgy*). Niektoré povoznícke rodiny vlastnili i 20-30 koní. V takom prípade si najímali potrebný počet sluhov (*pa-holkov*). Patrónkou povozníkov bola sv. Katarína.

S povozníctvom súvisel i charakteristický stavebný objekt – voziareň (*haláš*, *pajta*) situovaný spravidla na okraji obcí a miest. Pozostával z ubytovacej časti pre povozníkov a prístrešku pre vozy so záprahom. S rozvojom železničnej dopravy strácali tieto zariadenia postupne svoju funkciu a zanikali. Posledné z nich sa uchovali až do polovice 20. storočia v údolí Hrona, v Gemeri a na východnom Slovensku.

Doprava po vode tiež súvisela s organizovaním materiálneho prostredia. Plavba po vodných tokoch bola známa už v predhistorických obdobiach. Ešte i v tridsiatych rokoch 20. storočia bolo pltníctvo dôležitým zamestnaním obyvateľov horských oblastí Slovenska. Jeho existenciu na Slovensku dokladajú historické písomné doklady od 11. storočia.

Plť – tradičný dopravný prostriedok po vode, bola zhotovená z guľatiny, okresaných trámov, prípadne len z dosák. Typy plťí určoval charakter rieky a materiál, z ktorých boli zhotovené. Jednoduchšie, menšie typy splavoval jeden pltník, zložitejšie dvaja i viacerí pltníci. Najväčšou plťou bol *cúg* pozostávajúci z dvoch spojených plťí. Vyskytoval sa len na dolnom toku Váhu. V Komárne ho ďalším spájaním pripravili na splavovanie Dunaja. Dalo sa na ňom preplaviť až 180 metrov kubických ďalšieho nákladu. Na obsluhu bolo potrebných 7 pltníkov a 2 náhradníci. Názvom *cúg* sa v povodí Hrona označoval aj celý transport plťí. Doštené plte boli charakteristické pre rieku Poprad. Zviazané po dvoch za sebou sa nazývali *tratva*. Pre plte i pltníctvo bolo charakteristické, že sa v priebehu svojho vývinu technicky nemenili.

Rozvoj pltníctva umožňovala splavnosť slovenských riek – Oravy, Kysuce, Váhu, Hrona, Popradu a Dunajca. Na niektorých úsekoch to bolo možné celoročne, na horných tokoch obyčajne len v jarnom a jesennom období. Pltenie často pokračovalo i mimo územia Slovenska – po Dunaji a Tise. Drevom sa tak zásobovali odľadené oblasti Maďarska, Srbska a Bulharska. Pltníctvo počas svojej histórie významne prispelo k rozvoju obchodu i s ďalšími komoditami – dreveným a hlineným

riadom, textilom, šindľom, rôznymi výrobkami z dreva, syrmi, medom a voskom, ale i produkciou kamenárskych dielní (mlynské kamene, žarnovy), železiarskymi výrobkami a pod.

Zánik pltníctva, resp. jeho posunutie do polohy turistickej atrakcie, spôsobila konkurencia železníc a vodné stavby postavené na vodných tokoch v druhej polovici 20. storočia.

Čln (*lodka, čun, čaja*) bol ďalším vodným dopravným prostriedkom, ktorý sa využíval hlavne pri rybolove, ale aj pri preprave osôb a nákladov na prievozoch riek. Najstarším typom bol čln vydlabaný z jedného kusa dreva. Jeho zdokonalenie predstavovali bočné doštené nadstavce, ktoré mu umožnili hlbší ponor. Zvýšila sa tak jeho nosnosť i bezpečnosť. Čln sa po vode pohyboval pomocou vesiel alebo odrážaním dlhou palicou s okovaným hrotom (*štekla*). Na prievozoch *štekle* postupne nahradilo oceľové lano upevnené na oboch brehoch toku. Čln sa pomocou kladky po ňom posúval. Prievozy patrili jednotlivým obciam, v ktorých si prievozníci museli požiadať o licenciu.

Podobnú funkciu mala i kompa – vodný dopravný prostriedok na prevážanie osôb, zvierat a nákladov cez vodný tok. Dva člny (*hajovy*) boli spojené priečnou podlahou z dosák. Po jej boku bolo zábradlie. Kompa sa pohybovala pomocou oceľového lana a kladky upevnenej na oboch brehoch rieky. Využívali ju na riekach s hlbším prietokom vody (Váh, Hron). Do výstavby mostov a vodných diel mali i kompy dôležitú komunikačnú a ekonomickú funkciu v živote daného regiónu Slovenska.

Na plytších tokoch, hlavne na východnom Slovensku, sa na ich prekonávanie používali *chodule*. Tento transportný prostriedok na prepravu osôb bol známy v celej oblasti východných Karpát.

Slovensko bolo do polovice 20. storočia vidieckou krajinou. O jeho každodennej kultúre a spôsobe života rozhodovali predovšetkým roľníci. Ich každodenná kultúra bola odrazom prírodných, historických, ale predovšetkým hospodársko-sociálnych podmienok. Platí to predovšetkým o materiálnej kultúre, teda i tradičných formách dopravy. Veď i v predindustriálnom období museli ľudia pri organizovaní svojho materiálneho prostredia vyriešiť problém transportu nákladov a osôb (PARÍKOVÁ, 1990: 34-36; *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska* 1, 2. 1995; *Československá vlastivěda*, 1968).

3. HISTORICKÉ PREDPOKLADY CHOVU HOSPODÁRSKÝCH ZVIERAT

Archeologické nálezy materiálnej kultúry i osteologické pozostatky poskytujú obraz o štruktúre i rozsahu chovu jednotlivých druhov hospodárskych zvierat. Živočíšna produkcia podunajských Slovanov pred 10. storočím nie je doteraz presne zachytená. Získaný materiál pochádza väčšinou z výskumov na južnom a západnom Slovensku, teda z oblasti starých poľnohospodárskych kultúr. Absentuje zo severných a čiastočne i východných oblastí krajiny, pričom chov hospodárskych zvierat v období včasného stredoveku je pre rodiaču sa feudálnu, vo svojej podstate agrárnu ekonomiku veľmi dôležitý (KUČERA, 1974: 97; BERANOVÁ, 1980: 232-234).

Porovnávací materiál z okolitých území – Moravy, Čiech a Poľska však dovoľuje urobiť si predstavu o dobytkárstve u západných Slovanov už v predveľkomoravskom období (MĚŘINSKÝ, 2002: 83, 375).

Nálezy pracovných nástrojov a predmetov súvisiacich s chovom hospodárskych zvierat naznačujú, že tento bol súčasťou súvekej poľnohospodárskej výroby, ktorá závisela v podstatnej miere od množstva ťažného dobytku. Na rozdiel od ostatných západných Slovanov sa podunajskí Slovania dostali v 6. storočí do styku s pastierskym obyvateľstvom – Avarmi. Ich spolužitie nemohlo ostať bez vplyvov i na túto stránku materiálnej kultúry. Prejavilo sa to napríklad chovom koní ázijského pôvodu, väčšieho počtu rožného dobytku i oviec. Mäso z týchto druhov zvierat sa stalo

i súčasťou stravovacieho systému. Menšie zvieratá neboli vhodné pre nomádsky spôsob života a význam ich chovu rástol úmerne až s intenzitou usádzania sa obyvateľstva. Prírodné podmienky na území Slovenska však neboli vhodné na extenzívne stepné pastierstvo. Prejavilo sa to zmenou štruktúry chovu, ktorý dostal slovanské znaky, t. j. preferoval chov ošípaných, oviec a hydiny.

Podobný obraz chovu zvierat poskytovala i veľkomoravská spoločnosť. Rožný dobytok sa zabíjal na rozdiel od ošípaných v staršom veku, čo naznačuje jeho využitie na mliečnu výživu i ako ťažnej sily. V pracovnom náradí sa našli krátke kosačky na trávu, vidly na hnoj a z poľnohospodárskych plodín vika. To naznačuje, že veľkomoravskí roľníci sa snažili vyrovnať s podmienkou intenzívnejšieho chovu, t. j. zabezpečiť dostatok krmiva (seno, ovos, vika). Súveká slovanská spoločnosť sa tak vlastne už vtedy snažila riešiť základný problém živočíšnej výroby celého obdobia feudalizmu – nedostatok krmovín, ktorý bol brzdou rozvoja vtedajšieho dobytkárstva.

V posledných rokoch existencie Veľkej Moravy prenikol medzi potiských Slovanov nový etnický element – Maďari. Išlo o pastierske obyvateľstvo s nomádskym spôsobom života. Pre svoje stáda nachádzali pomerne dobré pastviská na dolných a stredných tokoch väčších riek, často v bezprostrednom susedstve Slovanov. Zúženie životného priestoru, hlavne po prehratej bitke na rieke Lech pri Augsburgu roku 955, nútil Maďarov prejsť na usadľejší spôsob života a intenzívnejšie poľnohospodárstvo. Táto premena sa však nemohla uskutočniť v krátkom čase. Tam, kde boli vhodnejšie podmienky, ostalo extenzívne pastierstvo ešte i v druhej polovici 12. storočia ich hlavným zamestnaním. To sa potom prejavilo aj v ostatných stránkach spôsobu života (KUČERA, 1974: 101-105).

Analýzy listinného a pramenného materiálu umožňujú utvoriť si obraz o chove hospodárskych zvierat na poddanskom majetku v období 10. – 12. storočia. Základom roľníckej usadlosti bol v tomto smere záprahový dobytok, predovšetkým voly. Orné náradie i stav obhospodarovanej pôdy si vyžadovali štvorzáprah volov. Tento počet sa zhoduje i s úpravou svätoštefanského zákonníka. Pramene však jasne hovoria, že existovali poddanské hospodárstva s tromi, dvoma, jedným volom, ba veľmi často i bez ťažných zvierat. Okrem volov sa na poddanskom majetku choval i kôň, a to častejšie než v okolitých krajinách strednej Európy, kravy na mliečnu výživu, v chudobnejších podmienkach i ako ťažný dobytok, ďalej ovce, ošípané, kozy, husi i sliepky.

Iná situácia bola na kráľovskom, kniežacom či cirkevnom majetku, kde chov dobytky dosahoval väčšie rozmery. Tu sa mohli i vyčleniť špecializované skupiny obyvateľstva v službách zemepána – koniari, ovčiari, pastieri sviň. Spolu s poddanským majetkom prechádzali v období 10. – 12. storočia, predovšetkým tam, kde boli staré poľnohospodárske tradície, z extenzívneho pastierstva na rentabilnejšiu dobytkársku produkciu. Len niektoré oblasti Uhorska (najmä Alföld) ostali verné pastierstvu po celé obdobie stredoveku. Až do valaskej kolonizácie nie je možné na Slovensku vyčleniť kompaktný teritoriálny celok, kde by bol chov hospodárskych zvierat hlavným zamestnaním obyvateľstva.

Význam chovu hospodárskych zvierat v období feudalizmu narastal úmerne s rozvojom poľnohospodárstva i celkovým rozvojom krajiny. Významný zásah do jeho štruktúry znamenala kolonizácia na valaskom práve, ktorá sa na území Slovenska šírila v 15. – 17. storočí. S ňou prenikal z východnejších oblastí Karpát na naše územie systém tzv. valaského chovu oviec, ktorý sa pomerne rýchlo ujímal nielen na hospodárstvach poddaných, ale aj na feudálnych veľkostatkoch. Pokiaľ sa v dove-

dajšom chove oviec využívalo iba nížinné, resp. údolné pasenie, pri valaskom chove – označovanom i ako horské salašníctvo – sa využívali vyššie položené horské pasienky a hole, ktoré sa dovtedy hospodársky nevyužívali. Tento systém chovu oviec ovplyvnil i ďalšie súčasti kultúry a spôsobu života – štruktúru poľnohospodárstva, osídlenie, stravu, umeleckú kultúru a pod. V tomto období sa začala vytvárať symbióza medzi roľníckym chovom oviec a horským salašníctvom. Postupne dochádzalo k zblížovaniu oboch systémov a jeho prispôbovaniu potrebám súvekeho poľnohospodárstva.

V období feudalizmu mal chov dobytky v horských oblastiach základný význam, lebo živočíšna produkcia tu prevýšila produkciu rastlinnú. V nížinných oblastiach bol chov viac limitovaný nedostatkom pasienkov. Hospodárske zvieratá však i tu boli významnou súčasťou inventára roľníckeho hospodárstva. Išlo predovšetkým o ťažnú silu, ktorú predstavovali hlavne voly. Ich pomer ku koňom bol ešte na začiatku 18. storočia dvojnásobný. Počty koní stúpali smerom na juh. Viac sa chovali v rovinatejších regiónoch. Na zvyšovaní počtu koní mali záujem predovšetkým zemepáni (dlhé furmanky) a štát (potreby armády). Veľký počet záprahového dobytky sa v tomto období choval často na úkor úžitkového, najmä kráv. Čo sa týka ich chovu, bola najlepšia situácia v severných oblastiach Slovenska. Napríklad na severozápadnom Slovensku chovala v prvej polovici 18. storočia jedna poddanská rodina priemerne 6-7 kusov dobytky, boli však aj prípady 15-20 kusov (HORVÁTH, 1963: 52-60).

Zaujímavé sú i paralely v organizácii chovu hospodárskych zvierat medzi historickými dokladmi z obdobia feudalizmu a etnologickými poznatkami z konca 19. a prvej polovice 20. storočia. Pasenie dobytky v spoločných stádach preferovala i feudálna vrchnosť. Už v Žilinskej knihe (1378) sa výslovne zakazuje zjednávať individuálnych pastierov a zavádzajú sa prísne sankcie proti poškodzovaniu poľnej úrody pasúcim sa dobytkom. Práve systém spoločného pasenia umožňoval lepšiu evidenciu dobytky kvôli zdaneniu a na druhej strane, pastieri museli zodpovedne chrániť i poľné porasty. Pri individuálnom pasení bolo ťažké kontrolovať i zákazy pasenia v lesoch. Tieto zásady prevzala neskôr i tereziánska regulácia, ktorá nariadila spoločné pasenie dobytky pod dozorom pastierov. Táto organizačná forma letného pasenia bola možná len tam, kde bol dostatok potrebných pasienkov. V stredovekom systéme roľníckeho chovu – ktorý bol v tom období rozšírený aj v iných krajinách strednej a západnej Európy – sa využívali na pasenie spoločných stád nížinné a údolné pasienky, lúky (po odvezení sena), ale aj strniská a úhory, ktoré vznikali pri trojpoľnom hospodárení s ornou pôdou. Horná hranica pastevných plôch nepresiahla 1 000 m nadmorskej výšky a každodenné vyhánanie spoločných stád z roľníckych usadlostí bolo charakteristickou črtou tohto spôsobu pasenia dobytky.

Valaská kolonizácia sa svojou organizáciou chovu presadila i pri pasení jalového hovädzieho dobytky, ktorý pod vplyvom karpatského salašníctva začali pastieri vyháňať na horské pasienky a hole, kde s ním ostávali celú sezónu letného pasenia. Podobne sa pásli na odľahlých pasienkoch aj voly a kone, pokiaľ neboli potrebné do záprahu.

V kotlinách stredného a severného Slovenska mal v živočíšnej výrobe dôležité miesto chov oviec. V týchto oblastiach sa v prvej polovici 18. storočia ovce chovali v podstatne väčšej miere ako dnes. Ovce sa chovali i v rovinatejších oblastiach Slovenska, ale ich počet smerom do horských oblastí stúpал. Boli tu obce, kde na jednu poddanskú rodinu pripadalo 10-12 kusov, ale boli rodiny i s 20-30 kusmi oviec.

Na Slovensku sa v tom čase chovali ovce dvojakeho druhu. Boli to na jednej strane tzv. valaské ovce, ktorých chov prevažoval na poddanských hospodárstvach a tzv.

birky, ktoré volali niekedy i moravské, prípadne české, chované hlavne na feudálnych veľkostatkoch. *Birky* sa od valaských oviec odlišovali kratšou a jemnejšou vlnou (HORVÁTH, 1963: 60-62). Chov kôz nenadobudol na Slovensku taký rozsah ako hovädzí dobytok a ovce. Vyplyva to nielen z ich menšej úžitkovosti, ale aj z časťtých zákazov chovu pre škody, ktoré kozy napáchali pri pasení na lesných porastoch (HORVÁTH, 1963: 62-63).

Väčší hospodársky význam mal pre poddaných chov ošípaných. Chovali sa 2-3 kusy na sedliackych a 1-2 kusy na želiarskych hospodárstvach, niekedy i menej. Zvýšeniu ich chovu bránil nedostatok kvalitných krmív a pastvy. Pasenie v lesoch sa poddaným od začiatku 18. storočia postupne zakazovalo. Pastva na úhoroch a nekvalitné krmenie limitovali výnosy z chovu ošípaných. Napriek tomu, ako ukazujú dobové pramene, v roku 1743 sa vyviezlo z Uhorska 36 268 ošípaných, z toho 22 674 do Rakúska a 13 566 na Moravu. Na tomto exporte sa podieľali i poddanské rodiny zo západného Slovenska, predovšetkým zo Záhoria. Ošípané sa chovali hlavne na mäso. Tzv. ježovité alebo domáce plemeno tomu i zodpovedalo. Od počiatku 18. storočia sa na feudálnych veľkostatkoch začal zavádzať chov tzv. bakonského plemena. Poddanské hospodárstva však ostali pri pôvodnom, ktoré až v 19. storočí nahradilo kvalitnejšie biele plemeno ošípaných (HORVÁTH, 1963: 63-64).

Z hydiny chovali poddaní v období feudalizmu predovšetkým sliepky a husi, ktoré tvorili i súčasť naturálnej renty zemepánovi. Sedliacka rodina však nechovala viac ako 8-10 sliepok a 3-4 husi. U želiarov klesal tento počet na polovicu. Bol to dôsledok nedostatku krmného zrna na poddanských hospodárstvach. Kačice a morky sa chovali len výnimočne, zväčša na šľachtických statkoch (HORVÁTH, 1963: 64-65).

Staré tradície mal na Slovensku chov včiel, ktorý bol rozšírený hlavne v horských oblastiach, kde nadviazal na pôvodné brtníctvo. Začiatkom 18. storočia bol intenzívny hlavne na severozápadnom Slovensku, kde nebolo takmer poddanskej domácnosti, ktorá by nedržala niekoľko klátov včiel. Intenzívny chov bol i v stredoslovenskom regióne, hlavne v okolí banských miest a v severnom Šariši. Kremnica a Rožňava boli v tom čase známe svojimi trhmi s medom. Napriek tomu treba konštatovať, že chov včiel bol v prvej polovici 18. storočia menší ako v predchádzajúcich obdobiach, ale omnoho rozšírenejší ako v 19. storočí. Odrážalo to význam medu a vosku v spôsobe života obyvateľov Slovenska (HORVÁTH, 1963: 64-65).

Obdobie kapitalizmu bolo aj na Slovensku spojené s intenzifikáciou poľnohospodárskej výroby, ktorej súčasťou bol i chov hospodárskych zvierat. Zmeny v štruktúre rastlinnej výroby (prechod na striedavý systém hospodárenia a s tým spojená strata úhorov, zmenšovanie pasienkových plôch na jednej strane, ale intenzifikácia lúčneho hospodárenia a pestovanie krmovín na strane druhej) modifikovali i tradičné spôsoby chovu hospodárskych zvierat.

Najväčšie zmeny v chove hospodárskych zvierat nastali na Slovensku v poslednej štvrtine 19. storočia a výrazne sa prejavili v zmenách stavov jednotlivých druhov hospodárskych zvierat. Agrárna kríza, ktorá v tomto období v Uhorsku vypukla, orientovala záujem veľkostatkov na živočíšnu produkciu. Intenzívny maštalný chov hovädzieho dobytku vtedy vyriešil i dopyt po mlieku a hovädzom mäse a zabezpečil i potrebné množstvá kvalitného hnoja na stále intenzívnejšie formy rastlinnej výroby. Za štvrtstoročie 1870 – 1895 vzrástol jeho stav na Slovensku o vyše 183 000 kusov. Táto tendencia bola na úkor chovu oviec, predovšetkým v južných župách Slovenska. Na prelome osemdesiatych a deväťdesiatych rokov 19. storočia prestala v Uhorsku existovať jednostranná orientácia poľnohospodárstva na obilninársku

produkciiu a stav jednotlivých druhov hospodárskych zvierat sa optimalizoval. Slovensko v tom čase kopírovalo naznačený celouhorský hospodársky vývin (HOLEC, 1991: 115-116).

Pri porovnaní súpisov z roku 1870 a 1900 badať pokles chovu koní (z 255 na 249 tisíc), zvýšenie stavov hovädzieho dobytku (z 885 tisíc na milión 57 tisíc) a ošípaných (zo 425 na 640 tisíc), ale rapidný pokles stavov oviec (z 2 miliónov 731 tisíc na 1 milión 301 tisíc).

V chove koní nastala v tomto období stagnácia, ktorú možno vysvetliť jednak rozvojom železníc, ktoré zapríčinili úpadok tradičného povozníctva, ale predovšetkým sociálnymi faktormi – malým roľníkom sa chov koní nevyplácal a pri poľnohospodárskych prácach kone nahradzovali hovädzím dobytkom. Ako ťažný dobytok nemali kone hlavnú úlohu ani na veľkostatkoch. Väčšia pozornosť ich chovu na veľkostatkoch súvisela s potrebami pre armádu, panské kočy a dostihový šport.

Najväčší úpadok však nastal v chove oviec. Tento pokles ide predovšetkým na úkor južných oblastí Slovenska, kde bol proces intenzifikácie poľnohospodárstva najväčší. Hospodárstva, ktoré chovali ovce na vlnu, nevydržali konkurenciu lacnej importovanej vlny. Na mieste pasienkov a úhorov začali pestovať obilie a technické plodiny, o ktoré bol na trhu záujem. Naproti tomu v hornatých krajoch Slovenska bol pokles v chove oviec malý. Súviselo to s tým, že horské pastviny ostali nedotknuté, lebo sa na intenzívnu poľnohospodársku produkciu nehodili, ale i preto, že ovce sa tu nechovali len na vlnu, ale i na výrobu mliečnych produktov. Zatiaľ čo v horských oblastiach bol chov oviec sústredený na roľnícke hospodárstva, v nížinách ich chovali predovšetkým veľkostatky. Úpadok chovu oviec v najproduktívnejších oblastiach krajiny možno považovať za znak zvyšovania súvekej agrárnej kultúry. Tento proces prebehol v druhej polovici 19. storočia predovšetkým na veľkostatkoch.

Ťažisko živočíšnej výroby na Slovensku v období prenikajúceho kapitalizmu bolo v chove hovädzieho dobytku, ktorý sa na hospodárstvach malých roľníkov uprednostňoval pre svoju všestrannú úžitkovosť. Rozvíjajúca sa produkcia krmovín umožňovala zavádzanie intenzívneho maštalného chovu nových vysokoúžitkových plemien orientovaných na mliečne hospodárstvo a produkciu mäsa. Aj tento proces prebiehal najprv v južných oblastiach Slovenska a v podmienkach poľnohospodárskej veľkovýroby, ktorá ako prvá zareagovala na požiadavku zásobovať mestá a rodiači sa potravinársky priemysel produktmi chovu hovädzieho dobytku.

Z trhového hľadiska mal veľký význam i odbyt ošípaných. Ich chov na Slovensku však nebol taký rozšírený ako v južnejších oblastiach Uhorska. Aj v chove ošípaných na trh mali prevahu veľkostatky disponujúce potrebným množstvom krmovín. Chov na trh a snaha o čo najväčšiu rentabilitu viedli veľkostatkárov k zavádzaniu nových amerických a anglických plemien. Na takéto inovácie pri chove hospodárskych zvierat, podobne i pri chove hydiny, nemali drobní roľníci potrebné prostriedky.

Zmeny v skladbe živočíšnej výroby v poslednej tretine 19. storočia korešpondovali s úsilím o intenzifikáciu poľnohospodárstva s jeho výlučne trhovým zameraním. Stali sa základom pre ďalšie kvalitatívne zmeny po prelome storočia. Tento ekonomicky pozitívny trend zvyšovania živočíšnej výroby už v tom čase zvýraznil prevahu veľkovýrobných foriem hospodárenia na veľkostatkoch pred samozásobiateľskými tendenciami malých roľníckych hospodárstiev (HOLEC, 1991: 115-127).

Chov hospodárskych zvierat predstavoval aj v tradičnom spôsobe života slovenských menšín v strednej a južnej Európe široký komplex javov hospodárskej, sociál-

nej i kultúrnej povahy. Ich význam ako ťažných zvierat znásobovali v roľníckych rodinách i ostatné tradičné zamestnania – predovšetkým práca v lesoch a povozníctvo. Dôležitou bola i produkcia mlieka, mäsa i koží. Pestovanie krmovín, ťažná sila dobytky, produkcia mäsa a mlieka tak tvorili v ich hospodárskom živote významnú symbiózu.

Spôsoby chovu hospodárskych zvierat na Slovensku kopírovali európske vývinové trendy, aj keď s istým časovým posunom. Predpokladá sa, že túto úroveň organizácie chovu hospodárskych zvierat si v čase svojho odchodu na Dolnú zem odnášali i slovenskí kolonisti. V nových prírodných, hospodárskych a sociálnych podmienkach spolu s postupným procesom modernizácie sa i táto stránka ich spôsobu života a kultúry stále viac zjednocovala s ostatnými tu žijúcimi etnickými spoločenstvami. Etnologický výskum zachytil len kulmináciu fázy tohto procesu, ktorá bola v roľníckom prostredí slovenských menšín výsledkom symbiózy ich kultúrneho dedičstva a inovácií zodpovedajúcich spôsobu života v ich novom domove.

4. TRADIČNÁ ORGANIZÁCIA CHOVU HOSPODÁRSKÝCH ZVIERAT

ZÍSKAVANIE KRMOVÍN

Tradičný chov hospodárskych zvierat na Slovensku bol závislý od možnosti pasenia v lete a zásob krmovín na zimné obdobie. Na pasenie dobytku sa v horských oblastiach využívali pasienky a lúky, zatiaľ čo v nížinných častiach Slovenska plnili túto úlohu predovšetkým úhory. Rozhodujúci význam však mali pasienky, ktoré koncom 19. storočia zaberali na Slovensku približne pätinu celkovej výmery poľnohospodárskej pôdy.

Z hľadiska pozemkového vlastníctva existovali dve základné formy: pasienky kolektívne a individuálne. V spoločnom vlastníctve boli pasienky obecné, urbárske a pasienkových spoločností. V týchto prípadoch boli pasienkové plochy nerozdeľné a na ich hospodárskom úžitku sa podieľali jednotliví členovia podľa veľkosti svojho podielu. Všetky práce spojené s údržbou pasienkov vykonávali členovia spoločnosti kolektívne. Druhou formou bolo ich individuálne vlastníctvo, ktoré bolo na Slovensku rozšírené najmä v oblasti rozptýleného osídlenia. Pasienky tu väčšinou boli súčasťou poľnohospodárskej pôdy, ktorá sa nachádzala v blízkosti obydla.

Samotné pasienky možno deliť na prirodzené a umelé. Prirodzenými boli pasienky rozložené nad hornou hranicou lesa (*hole*), umožňujúce sezónne pasenie

oviec, jalového hovädzieho dobytku, volov a v menšej miere i koní. Tento typ pasienkov sa nachádza vo Vysokých Tatrách, Nízkych Tatrách, vo Veľkej a Malej Fatre. Od päťdesiatych rokov 20. storočia sa postupne upúšťalo od ich vypásania a začali sa využívať pasienky v lesnom pásme (*poľany*). Lesné a údolné pasienky vznikali vyrúbaním lesa a vyklčovaním drevného porastu (PODOLÁK, 1965: 61-62; URBANCOVÁ, 1975: 797).

Lúky sa využívali na pasenie dobytku po odvezení úrody sena, otavné lúky až po kosbe otavy. Ich hlavný hospodársky význam bol v produkcii sena, ktoré tvorilo hlavný predpoklad zimného maštalného chovu.

Podľa polohy rozoznávame niekoľko druhov lúk. Najvyššie boli položené hôľne lúky, rozložené nad pásmom lesa. Boli časťou pasienkov a hnojili sa košarovaním. Seno z nich konzumovali ovce zimované v horách (Veľká Fatra, Nízke Tatry). Po zániku týchto zimovísk boli najvyššie položené horské lúky, ktoré vznikali na lesných rúbaniskách, prípadne z vykultivovaných pasienkov. Boli jednokosné a zriedkavo sa košarovali. Z hľadiska kvality trávy boli najvýznamnejšie otavné lúky, rozložené pod pásmom lesa a v údoliach. Tieto sa kosili dvakrát ročne a hnojili navázaným maštalným hnojom (často pravidelnejšie ako role), močovkou, popolom, košarovaním a v medzivojnovom období i umelým hnojivom. Funkciu lúk spĺňala i prechodne na niekoľko rokov zatrávnená orná pôda (*prieloh*).

Kosenie lúk bolo pre chovateľa dobytku tým, čím žatva pre roľníka. I tu sa prejavovali isté regionálne rozdiely v organizácii práce, používaných nástrojoch či v spôsoboch uskladnenia sena cez zimu.

V mnohých regiónoch Slovenska (Orava, Liptov, Pohronie, Gemer) sa lúky kosili kolektívne formou vzájomnej výpomoci. Kosili sa na riadky, ktoré sa roztriasli. Usušené seno sa hrabalo do malých kôp (*kopka, kopenec, petrenec, navidl'a, kozák, babiak*) a pred odvozom sa sústredilo do veľkých kôp. Z tých sa zväžalo do senníkov alebo skladovacích priestorov v obci. V oblastiach s drevenou architektúrou bola snaha uchovať zásoby sena v senníkoch alebo vo veľkých kopách mimo obydľia, aby sa tak zabránilo jeho strate pri prípadnom požiari. V karpatskej oblasti severovýchodného Slovenska sa používali špeciálne prístrešky s posuvnou strechou (*oboroh*), ktoré predstavujú veľmi archaickú formu hospodárskej stavby. V oblastiach s výskytom lúčnych zimovísk pre dobytok (*poľné stodoly* na Horehroní, *lúčne maštale* v Boci, prípadne *cholvarky* a *bačov* v oblasti Javorníkov a Kysúc) sa potrebné zásoby sena uskladňovali v podstrešných priestoroch týchto objektov.

Na spoločne vlastnených lúkach sa vykonávali práce okolo sena kolektívne. Na vzdialené lúky sa koncom júna sťahovali celé rodiny. V senníkoch a kolibkách bývali počas celej kosby, ktorá trvala niekedy vyše mesiaca. Na bližších lúkach nocovali len kosci, aby pri kosení využili rannú rosu. Úroda sa nakoniec rozdelila, zvyčajne losovaním. Rozdelené seno si zväžal každý sám na vozoch (*drabiňak, rebríňak*), v zime na saniach. Zo strmo položených lúk sa seno približovalo v plachtách, na paliciach, prípadne sa sťahovalo na haluziach (PODOLÁK, 1981: 103-139).

K tradičným krmovinám patrili až do polovice 20. storočia listy orúbaných vetiev listnatých stromov, ktoré sušili na zimné obdobie (*letnina*). Táto archaická krmovina pre ovce a kozy sa vyskytovala v celej oblasti Karpát. K jej intenzívnejšiemu využívaniu došlo na Slovensku v období valaskej kolonizácie (PODOLÁK, 1982: 51-52).

Z ostatných krmovín malo pri tradičnom chove hospodárskych zvierat väčší význam ešte pestovanie ďateliny. Pracovný postup pri jej zbere je podobný ako pri sene. Rozdiely sa prejavovali hlavne v spôsoboch sušenia. Na území Slovenska nachá-

dzame rôzne modifikácie – od sušenia na kríkoch, na rúbaných, do zeme zapichnutých vetvách až po rôzne typy drevených sušiakov (*ostrvy, ostrby, sochy, koliby*).

Pomer ornej pôdy k lúkam a pasienkom sa na Slovensku výrazne zmenil v posledných 30 rokoch 19. storočia, keď sa plocha ornej pôdy zväčšila jednak rozorávaním úhorov, ale i lúk a pasienkov. Tento proces je síce v uvedenom období celoslovenským javom, ale jeho intenzita bola v južných oblastiach krajiny vyššia. Súviselo to s rozdielnym spôsobom hospodárenia vo veľkovýrobných podmienkach veľkostatkov a malými roľníckymi hospodárstvami, čo sa potom odrazilo i v spôsoboch chovu hospodárskych zvierat (HOLEC, 1991: 118).

Aj v prostredí slovenských enkláv žijúcich mimo slovenského etnického územia, bolo seno najvýznamnejšou krmovinou. Získavalo sa z lúk, pasienkov, prípadne iných zatrávnených plôch, ktoré sa orným spôsobom neobhospodarovali. Tieto plochy sa využívali po jeho odvezení i na pasenie dobytku. Dostatok sena tvoril i tu hlavný predpoklad zimného maštalného chovu zvierat. Zatiaľ čo v horských regiónoch s menej kvalitnou pôdou sa na lúky a pasienky vyčleňovali väčšie plochy zeme, v južných oblastiach s kvalitnou poľnohospodárskou pôdou, ako hovorili v Chorvátsku, „sa neoplatilo pestovať trávu“. Sena bolo preto málo, museli ho nahrádzať ďatelinou, ktorá sa v priebehu 19. storočia zavádzala do osevných postupov tu hospodáriacich slovenských roľníkov. Intenzívnejšie hospodárenie na pôde znamenalo i koniec prielohov (prechodne zatrávnená oráčina), ktoré si sporadicky mohli na Dolnej zemi dovoliť ako formu „oddychu“ pôdy len najbohatší roľníci. Etnologická rekonštrukcia stavu lúčneho hospodárstva v prvej polovici 20. storočia však jasne naznačuje, že výmery lúk sa tu dramaticky zmenšovali v prospech ornej pôdy. V niektorých lokalitách nemali lúky vôbec a potrebné krmoviny získavali hlavne pestovaním ďateliny a lucerny.

Lúky sa kosili jeden- alebo dvakrát. Prvýkrát to bolo začiatkom leta, druhýkrát sa kosila otava začiatkom jesene. Kosilo sa na riadky, ktoré sa v oblastiach s horšími prírodnými podmienkami (Poľsko, Ukrajina), resp. v horšom počasí roztriasali. V teplejších oblastiach sa pokosená tráva sušila na riadkoch. Suché seno sa hrabalo do kôp (*petrenec, kôpka, kopica, garát, babinec, baglička, navilka*), z ktorých sa zviezlo do priestorov uskladnenia blízko obydliia. Obyčajne to bolo v podstreší chlievov a stajní. V horských oblastiach sa používali na uskladnenie sena i jednoduché prístrešia s posuvnou strechou – *oborohy*. Senníky a poľné maštale na lúkach, tak ako ich poznáme z niektorých oblastí severného Slovenska, sa v prostredí slovenských menšín nestavali.

Základným pracovným náradím pri práci na lúkach bola i tu kosa, vidly a hrable. Vidly a hrable boli pôvodne drevené. Železné vidly, ktoré sa pôvodne používali pri práci s hnojom, sa začali postupne využívať i na nosenie sena. Rovnaké pracovné náradie i postupy ako pri dorábaní sena boli aj pri pestovaní ďateliny a lucerny, ktoré mali v hospodárení slovenských roľníkov na Dolnej zemi pri zabezpečovaní krmovín rozhodujúce miesto. Najstarší informátori si pamätali, že ďatelina a lucerna boli stabilnou súčasťou osevných postupov. Siali ich obyčajne do pšenice alebo raži. Po niekoľkých rokoch (3-4 roky) využívania takto obhospodarovanej ornej pôdy ju poorali a do vyhnojenej a odpočínutej zeme sa obyčajne sadili zemiaky alebo kukurica, niekedy i obilie.

Ďatelinu a lucernu podobne ako trávu bolo najlepšie kosiť ešte za rosy, keď z nej neodpadávali lístky. Postup bol rovnaký ako pri práci na senách. Klimatické podmienky Zakarpatska si vynucovali dosušanie ďateliny i lucerny na drevených sušia-

koch – *ostrovka, ostrohovka*. Pri úrode ďateliny i dostatku sena sa kvalitnejším krmivom – ďatelinou krmili ťažné zvieratá – kone a voľy. Je zaujímavé, že na Ukrajine nazývali vysušenú ďatelinu v niektorých obciach so slovenským obyvateľstvom *šeno* (SLAVKOVSKÝ, 2006).

CHOV HOVÄDZIEHO DOBYTKA

Z hľadiska tradičnej organizácie práce, ktorá súvisí s chovom dobytká, sa hospodársky rok delí na dve hlavné obdobia: obdobie zimného maštalného chovu a letné pasenie. V spôsoboch zimného chovu dobytká prevládalo na celom území jeho ustajňovanie v dedinských maštaliach, ktoré boli budované ako súčasť hospodárskeho dvora roľníckej usadlosti. V podhorských obciach, kde sa nevytvorilo rozptýlené osídlenie, bolo zvykom chovať dobytko cez zimu v poľných maštaliach. Zimné poľné maštale sa zachovali až do polovice 20. storočia v oblasti Nízkeho Tatier. Hlavnou príčinou tohto spôsobu zimovania dobytká bolo hnojenie tamjšej pôdy a vypásanie okolitých lúk a oráčin. Počet zimovaného dobytká bol limitovaný dvoma faktormi: zásobami krmív a potrebami roľníckej domácnosti. Časový rozsah zimného chovu závisel od klimatických podmienok a druhu hospodárskych zvierat. V teplejších nížinných oblastiach trvalo toto obdobie kratšie ako v chladnejších horských oblastiach Slovenska. Všeobecne však možno povedať, že počiatok zimného obdobia začal v čase medzi dňom Michala (29. septembra) a Martina (11. novembra). Koniec zimného obdobia bol tradične na deň Juraja (24. apríla).

Odlišné spôsoby zimného chovu sa vytvorili v oblastiach, kde bol rozšírený systém budovania zimných maštali mimo obce (Horehronie, niektoré oblasti Gemera), z ktorých sa často vytvorili filiálne hospodárstva, určené predovšetkým na chov dojných kráv. V nich ostával s dobytkom i pastier, ktorý nadojené mlieko spracúval.

Spôsoby letného pasenia dobytká záviseli od pomerov vo vlastníctve pasienkov. Z hľadiska organizácie pasenia boli na Slovensku známe dve hlavné formy: kolektívne a individuálne pasenie.

Systém kolektívneho pasenia sa rozvinul predovšetkým v obciach s dostatkom pasienkových plôch a fungujúcim systémom trojpoľného hospodárenia. V takom prípade sa v obci utváralo viacej spoločných stád dobytká. Samostatné stádo tvorili hlavne kravy, ktoré sa pásli na najbližších a najkvalitnejších pasienkoch pri dedine, aby nebol problém zháňať ich na poludňajšie dojenie a na noc do dediny. V jarnom období sa kravy pásli i na lúčnych plochách a na prielohoch.

V osobitnom stáde sa pásol mladý dobytok, obyčajne na vzdialenejších, menej kvalitných pasienkových plochách (horské pasienky, hole). Ak bol nedostatok vhodných pasienkov v miestnom chotári, posielal sa mladý dobytok i do cudzích, odkiaľ sa vracal hospodárom až po skončení pastierskej sezóny.

Na pasenie dobytká v spoločných stádach sa najímali pastieri, špecializovaní na jednotlivé druhy – *kraviari, jaloviari, bičiari, voliari*. Odmena za ich prácu bola vyplácaná čiastočne v peniazoch, čiastočne v potravinách a odevných súčiastiach. Pastierom kráv sa obyčajne poskytoval aj bezplatný byt v obecnej pastierni a prenájom obecného pozemku (PODOLÁK, 1965: 61-62).

Individuálny spôsob pasenia bol rozšírený najmä v oblastiach s lazovým a kopaničiarškim osídlením a v obciach, kde bol nedostatok pasienkov. Dobytko sa pásol obyčajne na plochách, ktoré patrili jednotlivým gazdom.

V oblastiach s individuálnym pasením dobytku sa na odľahlých pasienkoch bu-
dovali sezónne používané maštale a prístrešia pre pastierov. Tieto objekty boli pri-
spôsobené predovšetkým chovu dojných kráv a potrebám spracovania mlieka. Ta-
kéto stavby boli rozšírené v oblasti Javorníkov (*bačovy*), Malej Fatry, na hornej
Orave, v dolnom Liptove (*kraviarky*), v Honte a v Gemeri (*šopy, maštale*), na hornom
Spiši (*šopy, majdany*). V týchto príbytkoch ostával pastier, ktorý cez deň pásol kravy
(niekedy spolu s ovcami), dojl, spracúval mlieko na maslo a syry. Cez noc buď ostal
pri dobytku, alebo odnášal vyrobené produkty do dediny. Starostlivosť o zvieratá
bola mužská práca (PODOLÁK, 1965: 62-63).

Pri individuálnom pasení si každá rodina vyhánala svoj dobytok sama. Niekedy
sa roľníci združovali do menších skupín a pri pasení sa striedali. V niektorých ob-
ciach sa kravy pásli aj samy, uviazané na retiazku. Vo východnej časti Nízkych Tatier
sa ešte i v prvej polovici 20. storočia uchovalo voľné pasenie hovädzieho dobytku
a koní bez dozoru pastiera. Pri tomto systéme sa mladý dobytok vyhnal na jar do le-
sa, kde sa pásol bez dozoru až do jesene (PODOLÁK, 1965: 62-63).

Hlavnou záprahovou silou pri poľných i povozníckych prácach boli na Sloven-
sku až do začiatku 20. storočia voly. Osvedčili sa pri poľných prácach v kopcovitom
a kamenistom teréne. Ich ubúdanie na roľníckych hospodárstvach bolo spôsobené
predovšetkým sociálnymi pomermi. Na malých hospodárstvach boli kravy, ktoré sa
tiež používali do záprahu, všestrannejšie využívaným dobytkom.

Kôň mal v hodnotovom rebríčku každého roľníka veľmi vysokú pozíciu, priam
statusovú hodnotu. Ich chov sa ešte v 18. storočí rozšíril predovšetkým v rovinných
oblastiach Uhorska, kde tvoril dôležitú ťažnú silu. I tu však sociálne podmienky
spôsobili, že na hospodárstvach malých roľníkov ich vytlačali kravy. Chov koní však
znamenal formovanie povozníctva ako samostatného zamestnania. Furmani sa až
do zavedenia železníc stali dôležitým faktorom pri súvekej tovarovej výmene (UR-
BANCOVÁ, 1975: 785-792).

Prírodné, sociálne a hospodárske podmienky vplývali i na formovanie spôsobu
chovu hospodárskych zvierat v jednotlivých regiónoch strednej a južnej Európy,
v ktorých žili i slovenské menšiny. Prejavovalo sa to predovšetkým vo výbere druhov
a plemien chovaných zvierat i v organizácii chovu. Hospodársky rok tradičného
chovateľa dobytku mal aj tu dve hlavné obdobia: letné pasenie a zimný maštalný
chov.

V predindustriálnom období vplývali na organizačné formy pasenia mnohé fak-
tory: vlastníctvo pôdy, predovšetkým lúk a pasienkov, oševné systémy v rastlinnej
výrobe – existencia úhorov a prielohov, resp. zaraďovanie krmovín do oševného sys-
tému, zameranie hospodárskej činnosti v jednotlivých obciach, ale i sila tradície,
ktorá sa presadzovala formou kultúrnych vzorov.

Podobne ako na Slovensku, aj v prostredí slovenských menšín boli ešte i v prvej
polovici 20. storočia rozšírené dve základné formy letného pasenia: individuálne
pasenie a pasenie zvierat v spoločných stádach, ku ktorým sa podľa jednotlivých
druhov zvierat najímali pastieri. Pri hovädzom dobytku ich nazývali *pastier, pastrín,*
čordaš, kraviar. Pre pastierov oviec boli pomenovania *ovčiar, bača, valach, čoban, juhas,*
pastier, bujtár. Pastierov ošípaných, ktoré sa tiež niekedy pásli v spoločnom stáde, vo-
lali *sviniar, kondáš, gondáš, guláš, kanas*. Pastier koní bol *koňar* alebo *čikoš*.

Pomenovanie plochy určenej na pasenie hospodárskych zvierat bolo v prostredí
slovenských menšín rôzne – *pastvisko, pašovisko, pasienok, pašňak, paša, pažiť*. Medzi
Slovákmi v Rumunsku už bolo možné počuť i neslovenské pomenovania – *telek, to-*

loka, legelov. Na pomenovanie pasienkov v lese používali pomenovanie *polana*. Ľudová terminológia naznačuje mieru udržiavania kultúrneho dedičstva v spôsobe života slovenských rodín v strednej a južnej Európe, ako i postupnú terminologickú nivelizáciu, ktorá bola výsledkom kultúrneho dialógu v živote tunajších viacetnických lokálnych spoločenstiev.

Pasienky boli spravidla obecným majetkom, ktorý spravovala obec. Nedostatok pasienkových plôch si však vyžadovalo i hľadanie iných možností organizovania letného pasenia. Napríklad medzi Slovákami v Chorvátsku sa to v minulosti riešilo zakladaním *selskeho odboru*. Roľníci tu poskytli časť svojej pôdy na vytvorenie potrebnej pasienkovej plochy. Podľa veľkosti vloženej pôdy mohli na nej pásť určené počty dobytky. Kto pôdu nevlastnil, musel za právo pásť zaplatiť a naopak, kto svoje právo pásť v plnej miere nevyužil, dostal finančnú úhradu. Zvolení funkcionári za získané peniaze udržiavali pasienok i napájadlá.

Nedostatok pasienkových plôch v nížinných oblastiach vytváral rôzne modifikácie pasenia. Dobytky sa pásol i v lese. Na tento účel sa využívali lesné čistinky – *proplanki*. Pasenie v lese bolo aktuálne hlavne v čase, keď sa nesmeli pásť na lúkach. Tu sa páslo po zbere sena, väčšinou len kone a kravy majiteľa. Ošípané a ovce sa na ne nevyháňali. Na jeseň, keď už bola pokosená i otava, mohli pásť na lúkach všetci. Pasenie v tomto období už bolo individuálne.

Ako pasienkové plochy sa sezónne využívali i strniská. Zatiaľ čo medzi Slovákami v Poľsku, Rumunsku, na Ukrajine i v Maďarsku sa tu pásol hlavne hovädzí dobytok a ovce, v južných oblastiach – Chorvátsko, Srbsko, ale i južné Maďarsko – sa na strniská vyháňali i ošípané. Pasenie koní na strniskách bolo sporadickejšie. Na poliach určených na pestovanie ozimín však táto fáza pasenia trvala krátko, lebo bolo v záujme roľníka pripraviť pôdu pod osev. Dobytky pasené na lúkach a strniskách sa vracal na obed i večer domov. Dôvodom bolo nielen dojenie kráv, ale i častý nedostatok napájadiel. Tento spôsob individuálneho pasenia sa v slovenských obciach v Chorvátsku praktizoval i v čase spoločného pasenia hovädzieho dobytky. Deti pásli kravy pred 8. hodinou ráno, ale i večer, keď sa stádo už rozdelilo po domoch. Vo všetkých slovenských obciach poznali spoločné i individuálne formy pasenia hovädzieho dobytky. Pasenie v spoločných stádach však bolo v tradičnej organizácii chovu hovädzieho dobytky prevládajúcou formou.

Dojenie kráv bolo v prostredí slovenských menšín prevažne prácou žien. Pôvodne sa na tento účel používala drevená nádoba, ktorá bola tvarovo jednotná na celom území. Uchovali sa i jej slovenské názvy – *hrotok, šechtár, šajtár, dojník, škopec, putenka*. Jej nahradenie plechovou nádobou fabrikkej výroby, ktorá prevzala pôvodné pomenovanie, sa uskutočnilo v hospodársky produktívnejších oblastiach a v obciach v blízkosti miest podstatne skôr ako v hospodársky marginalizovaných regiónoch. Na Dolnej zemi si drevenú nádobu na dojenie kráv nepamätala ani najstaršia generácia tu žijúcich Slovákov.

Veľký význam v hospodárskom živote Slovákov mal v minulosti chov oviec. Radikálna zmena v intenzite chovu nastala v strednej a južnej Európe v priebehu 19. storočia. Dovtedy boli i v nížinných oblastiach veľké stáda, ktoré sa však pre modernizačné zmeny v agrárnej kultúre (zmeny osevných postupov, pestovanie technických plodín a krmovín a s nimi súvisiace rozorávanie prielohov a pasienkov) veľmi rýchlo zmenšovali. Aj keď v tom čase sa i v celej oblasti Karpát zmenšovali stáda oviec na úkor hovädzieho dobytky, predsa len intenzita tohto procesu nebola taká veľká. Uchovanie horského systému ich chovu až do 20. storočia možno vysvetliť práve je-

ho univerzálnosťou (mlieko, výrobky z neho, mäso, vlna, kožušiny), ktorá bola pre samozásobiteľský charakter malých roľníckych hospodárstiev veľmi výhodná.

Vďaka rôznym prírodným i hospodárskym podmienkam, v ktorých slovenské menšiny žili v minulosti, sa v ich prostredí uchovali oba spôsoby chovu oviec – nížinný i horský. Zatiaľ čo pre územie Maďarska, Chorvátska, Rumunska, ale i nížinné oblasti Ukrajiny bol charakteristický nížinný spôsob chovu s malými počtami kusov oviec, v horských oblastiach (Poľsko) nachádzame znaky valaského chovu oviec. Rozdiel sa prejavil predovšetkým v organizácii pasenia. V južných, nížinných oblastiach sa ovce pásli prevažne individuálne a prikrmovali sa, zatiaľ čo pre horské regióny bolo charakteristické pasenie v spoločných stádach s väčším počtom chovaných oviec.

Najlepším dôkazom ústupu chovu oviec v nížinných oblastiach Podunajska je pomerne veľký výskyt obcí, kde sa v prvej polovici 20. storočia nechovali, prípadne sa chovali len veľmi sporadicky. V tých obciach Dolnej zeme, kde sa chov oviec uchoval, udržali sa i zodpovedajúce kultúrne aj jazykové znaky. Napríklad košarovanie ornej pôdy (*torit' zem*), spoločné pasenie oviec, spôsoby najímania pastierov i pôvodná valašská terminológia (*bača, juhas, valach, geleta, šechtár*).

Chov oviec v nížinných oblastiach postupne ustupoval, lebo tunajší väčší roľníci sa začali orientovať na produkciu bravčového mäsa, ktorého dopyt stále narastal. Pre vlastnú potrebu chovali ošípané i malé roľnícke hospodárstva v počtoch zodpovedajúcich ich hospodárskym možnostiam. Veľkochov ošípaných bol postavený na pestovaní kukurice a iných potrebných krmovín a znamenal intenzifikáciu ich chovu. V celej Európe od stredoveku až po začiatok 20. storočia však bolo známe i spoločné pasenie ošípaných, typické hlavne pre nížinné oblasti s dostatkom listnatých lesov. Tento spôsob chovu ošípaných sa udržal i na hospodárstvach slovenských roľníkov na Dolnej zemi až do polovice 20. storočia. Pestovanie kukurice však prinieslo neobyčajné zintenzívnenie chovu ošípaných, ktoré sa z pasienkov presunuli do chlievov. Tradičné plemeno *mangalica* vhodné na vypásanie ustúpilo efektívnejším druhom, ktoré boli vhodné na intenzívny chov v chlieve. V spotrebe bravčového mäsa a tuku bola Dolná zem európskou raritou. Jednou z najcharakteristickejších čŕt hospodárskeho, ale súčasne i spoločenského života dolnozemských Slovákov boli ich chýrečné *zabíjačky* (BOTÍK, 2007: 189).

Orné hospodárenie na pôde je v európskej agrárnej kultúre všeobecne známe už od 13. storočia. Roľnícke hospodárstvo je už od týchto čias priamo závislé od vlastníctva záprahu. Na teritóriu strednej a južnej Európy, kde žili i slovenské menšiny, sa využívali ako záprahové zvieratá kone, voly a kravy. Ich výber súvisel s mnohými faktormi, predovšetkým prírodnými a sociálnymi. Až do konca 19. storočia boli v tejto funkcii veľmi preferované voly, ktoré sa súvekým hospodárom osvedčili hlavne pri orbe na menej kvalitných pôdach. Okrem ich využitia na ornej pôde mali voly veľké predpoklady úspešne zvládať i prácu pri zväžaní dreva v lesoch. Chov koní a ich využívanie ako ťažnej sily na roľníckych hospodárstvach začal predovšetkým v rovinných oblastiach Uhorska už v 18. storočí. Na celom území sa rozšíril v 19. storočí. Pri ornom hospodárení sa kone využívali predovšetkým v sociálne silnejších roľníckych rodinách na kvalitnej ornej pôde s väčšími výmerami. V 20. storočí získal konský záprah pre roľníka priam statusovú hodnotu v sociálnej stratifikácii lokálneho spoločenstva. Práve kvalitná orná pôda a sociálne pomery vysvetľujú existenciu konského záprahu hlavne v rodinách slovenských menšín v Chorvátsku a Srbsku, kde bol ich pomer k ostatným formám záprahu najvyšší. Pasenie koní v spoločných

stádach bolo v prostredí slovenských menšín v strednej a južnej Európe javom skôr ojedinelým. Majiteľ si koňa pásol zväčša individuálne, obyčajne po práci, často i v noci. Dostatok krmovín však umožnil chovať kone maštálnym spôsobom, ktorý bol všeobecne preferovaným. Napriek významu koní ako ťažných zvierat v poľnohospodárstve, v povozníctve a pri prácach v lese, a tiež, že kôň bol v hodnotovom rebríčku roľníka na poprednom mieste, začal ich chov v prvej polovici 20. storočia stagnovať. Dôvodom bola nielen rozširujúca sa sieť železníc, ktorá vytlačala kone z dopravy, ale i sociálne dôvody slovenských roľníckych rodín, ktoré sa museli orientovať na chov univerzálnejšieho hovädzieho dobytku – kráv, ktoré využívali i v záprahu. To vysvetľuje i dlhé uchovanie *jarma* v inventári roľníckych hospodárstiev slovenských menšín. Okrem územia Chorvátska ho ešte i v prvej polovici 20. storočia nachádzame na celom teritóriu strednej a južnej Európy.

Pomer ornej pôdy k lúkam a pasienkom sa na prelome 19. a 20. storočia výrazne zmenil v jej prospech. Tento proces bol celouhorským javom, ktorého súčasťou sa stali i hospodárstva slovenských rodín. Chov hospodárskych zvierat strácal na svojej extenzivite a vynucoval si existenciu potrebných hospodárskych stavieb. Na význame získala predovšetkým maštal'. Na malých a stredných roľníckych hospodárstvách v nej boli ustajnené kone spolu s hovädzím dobytkom. V maštali sa bežne držali i ošípané, cez zimu i ovce, ktoré tu mali doskami oddelený priestor. Z hľadiska stavebného riešenia boli v prostredí slovenských menšín tri formy maštali': maštal' spojená s domom sa vyskytuje predovšetkým v južných oblastiach, spojenie maštale so stodolou a domom je charakteristické pre horské oblasti a existuje i typ maštale spojený so stodolou, ktorý výskumný materiál dokladá predovšetkým vo východnej časti sledovaného územia. Výskyt toho-ktorého typu je dôsledkom predovšetkým prírodných a sociálnych dôvodov.

V nížinnom chove hospodárskych zvierat, ktorý bol charakteristický pre celú oblasť Dolnej zeme, je od stredoveku organizované letné pasenie tak, aby sa dobytok s pastiermi mohol vracieť do ustajňovacích priestorov v blízkosti obydľia roľníka. Budovanie sezónnych či trvalých prístreškov a ohrád na pasienkoch tu nebolo potrebné. Základom bola maštal' a ohrady pre hospodárske zvieratá pri dome roľníka (SLAVKOVSKÝ, 2006).

SALAŠNÍCTVO

Kvalitatívny zásah do tradičnej organizácie letného pasenia oviec znamenala kolonizácia na valaskom práve. Zatiaľ čo dovtedajší chov oviec bol zameraný na produkciu vlny a mäsa, valaský chov oviec uprednostnil produkciu mlieka, aj keď využíval i ostatné formy úžitkovosti oviec. Odlišné zameranie chovu si vyžiadalo i odlišné organizačné formy letného pasenia. Pri využívaní horských pasienkov a holí nebolo možné vracieť stádo každý deň do obce, ostávalo preto spolu s pastiermi počas celej sezóny na pasienkoch, kde sa prenieslo i ťažisko mliečneho hospodárenia. Niekoľko-mesačný pobyt na odľahlých pasienkoch predstavoval jednu zo základných črt valaského chovu oviec, ktorá ho odlišovala od nížinného, pôvodne roľníckeho chovu.

Ešte v prvej polovici 20. storočia, v období pred kolektivizáciou poľnohospodárstva, bolo na Slovensku najrozšírenejšie spoločné salašníctvo. Pri tomto spôsobe sa majitelia oviec združovali do skupiny (*salaš, salašný spolok, košarni spolok*), ktorý riadil volený salašný hospodár (*salašný gazda, salašník, šoltýs, košarník*). Ten najímал ov-

čiarov, zabezpečoval spoločné pasienky, určoval poradie pri deľbe mliečnych produktov a pri hnojení pôdy košarovaním. Súčasne bol konateľom spolku pred úradmi.

Na letnej ovčej farme (*salaš, košar*) zastával najdôležitejšiu funkciu hlavný ovčiar (*bača*), ktorý obyčajne ovce nepásol, ale zodpovedal za mliečne hospodárstvo a prevádzku salaša. Pasenie oviec mali na starosti ovčiari (*valasi*), ktorí boli podľa charakteru práce diferencovaní (*dojčiar, jarčiar, jahňačiar, baraniar, honelníci*).

Z hľadiska salašného podnikania a s ním súvisiacim odmeňovaním ovčiarov boli na Slovensku známe dve základné formy: v prvej vystupoval bača ako podnikateľ, ktorý si od majiteľov prenajal ovce za dohovorené množstvo syra (približne 6-12 kg). Peniazmi utrženými z predaja zvyšného syra vyplácal ostatných pastierov a znášal réžiu salaša. Zvyšok syra na konci sezóny bola bačova mzda.

Pri druhej forme zobrať rolu podnikateľa na seba salašný spolok, resp. ním volený predseda, ktorý najímal baču i pastierov za dohovorenú mzdu, vyplácanú vo forme syra alebo oštiepkov. Všetok ostatný syr odovzdal bača spolku, kde ho predseda rozdelil majiteľom podľa počtu dojených oviec. Pri oboch spôsoboch mzdy dostávali pastieri ešte rôzne odmeny, či už naturálne alebo peňažné.

Okrem spoločného salašníctva existovala na Slovensku, predovšetkým v oblastiach s rozptýleným osídlením, i forma individuálnych salašov, kde si každý hospodár pásol svoje ovce a ostatný dobytok na vlastných, resp. prenajatých pasienkoch. Pri väčšom počte oviec si gazda najímal na pasenie stáda ovčiara a sám sa venoval spracovaniu mliečnych výrobkov. V dedinách stredného Slovenska bol rozšírený i spôsob, pri ktorom si majiteľ väčšieho stáda pribral i ovce iných gazdov, prípadne sa s nimi pri pasení striedal.

Zatiaľ čo pri nížinnom chove oviec sa zvieratá ustajňovali v maštaliach budovaných pri trvalom obydľí, valaský spôsob chovu dobytka si vyžadoval budovanie prístreškov pre pastierov a ohrád pre dobytok. V počiatočnom období rozvoja tohto spôsobu chovu oviec pozostával *salaš* iba z jednoduchého prístrešku pre pastierov a provizórnej ohrady pre ovce. S rozvojom chovu a zvyšovaním nárokov na mliečne hospodárenie sa zdokonaľovali i tieto stavebné objekty. Stavali ich na miestach, kde bol dobrý prístup dopravnými prostriedkami a súčasne dostatok pasienkových plôch, aby sa nemuseli často sťahovať. Do úvahy sa brala i blízkosť vhodného vodného zdroja, dreva na vykurovanie a pod.

Základným stavebným objektom bol prístrešok pre ovčiarov (*koliba*), ktorý súčasne slúžil i na spracovanie a uskladnenie mliečnych produktov. Najstaršie koliby boli jednopriestorové. Ako však ukazuje etnologický materiál, ich vývin prešiel do dvojpriestorovej podoby, pričom predná, vstupná časť slúžila ako obydlie a na prípravu stravy a spracovanie mliečnych produktov. Preto tu bolo umiestnené i otvorené ohnisko (*vatra*) s otáčacou kľukou na vešanie kotla. Okolo ohniska boli lôžka alebo lavice na spanie. V zadnej časti (*komárník, komora*) sa uskladňovali hotové mliečne výrobky a nádoby potrebné na ich spracovanie. Spravidla tu bola aj polica na sušenie syrov (*podšiar*). Koliba postavená z nízkeho dreveného zrubu bola zväčša neprenosná, na rozdiel od ostatných stavebných súčastí salaša. Ostatní ovčiari spávali v malých prístreškoch (*kolibka, strežiereň*) postavených vedľa košiara. Podobné jednopriestorové kolibky sa stavali i pre pastierov jalového hovädzieho dobytka (*jaloviareň, jaloviarka*) a pre pastierov koní (*koniarka*).

Na zatváranie hospodárskych zvierat slúžili rôzne ohrady (*košiar*). Vývinovo najstaršia bola ohrada z vyrúbanej kosodreviny alebo z celých ihličnatých stromov poskladaných na okraji ohradenej plochy (*zatatý košiar, zarúbaný košiar*). Neskoršie sa

stavali ohrady zo žrdí vodorovne pripevnených na koloch. Vývinovo najmladšou formou sú košiare zložené z ľahkých dielcov (*lesa, treslo, stavianec, dranga*), ktoré možno prekladať. Tento typ sa používal i pri košarovaní polí. Významnou funkčnou časťou ohrady bolo miesto na dojenie (*strunga*). Okrem uvedených objektov sa na *salaši* stavali i chlievy pre ošípané a ohrada pre teľce (*cárook*). Pri vodnom zdroji bývali postavené drevené válovy na napájanie dobytká (PODOLÁK, 1982).

MLIEČNE HOSPODÁRENIE

Do polovice 20. storočia, čiže až po kulminačnú fázu vývinu ľudovej kultúry, pretrvali na území Slovenska dva základné typy mliečného hospodárstva, podmienené spôsobom chovu hospodárskych zvierat. Prvý predstavuje archaické formy spracovania kravského mlieka, rozšírené na našom území už od počiatkov poľnohospodárstva. Tento typ mliečného hospodárstva bol známy nielen v nížinných oblastiach, ale i v osídlených horských kotlinách. V rámci neho sa konzumovalo samotné mlieko, ale aj výrobky z neho – tvaroh a maslo. Terminologický základ tohto typu mliečného hospodárstva je slovanský. Pôvod týchto kultúrnych javov však treba hľadať ešte v predslovanskom období, lebo obdobné mliečne výrobky a s nimi spojené technológie sa vyskytovali na celom európskom území.

Druhý typ mliečného hospodárstva bol rozšírený v rámci karpatského salašníctva a uchoval si mnohé archaické črty rozšírené vo všetkých krajinách juhovýchodnej Európy. Ovce sa dojili do drevených nádob (*geleta, dojelnica*). Mlieko sa v kolibe precedilo cez plátené alebo vlnené vrečko (*cedidlo, ciečka*) do drevenej nádoby (*zberačka, putera, putina*). Tam sa zrážalo – *klagalo* pomocou syridla (*klag*) vyrobeného zo žalúdkov mladých teliec, kozliat alebo jahniat (*rincka*). Zrazené mlieko sa roztrepalo palicou (*trepák, trepačka*) a syr sa vyberal do plachietky (*brudienka*), v ktorej sa nechal odkvapkať. Potom sa sušil na drevenej polici (*podšiar*), zvyčajne umiestnenej v zadnej časti koliby (*komárnik*). Z tekutiny, ktorá ostala po zobrať syra (*srvátka*) sa pripravil mliečny nápoj (*žinčica*). Z kyslej žinčice sa získavalo i ovčie maslo.

Rozvoj obchodu podmienil výrobu ďalších mliečnych výrobkov z ovčieho mlieka. Predovšetkým sa rozšírila výroba mieseného a soleného syra (*bryndza*), ale i iných výrobkov, ktoré vznikli sušením, údením alebo parením ovčieho syra. Tieto výrobky už boli charakteristické pre jednotlivé obce a regióny.

Technológia výroby ovčieho syra mala svoje analógie vo všetkých oblastiach karpatského salašníctva. Menšie odchýlky možno nájsť predovšetkým v terminológii, kde časť tradičných valaských názvov ustúpila názvom domáceho pôvodu (PODOLÁK, 1982).

Nedostatok mimoroľníckych zamestnaní vytváral v minulosti na Slovensku takú situáciu, že spomínané hospodárske aktivity boli často jediným zdrojom obživy. Je preto zákonité, že v hodnotovom rebríčku ľudí dostávalo vysoké hodnotenie vlastníctvo dobytká, pôdy alebo schopnosť hospodárenia s nimi na zodpovedajúcej agrárnokultúrnej a chovateľskej úrovni.

5. DUCHOVNÉ SÚVISLOSTI TRADIČNEJ AGRÁRNEJ KULTÚRY

Tradičný spôsob života vidieckeho obyvateľstva na Slovensku bol charakteristický svojou všestrannosťou. Potreba organizovať materiálne prostredie, v ktorom jednotlivci, rodina či celé spoločenstvo obce existovali, sa premietla nielen do materiálnych prejavov ich kultúry, ale odrazila sa aj v sociálnych inštitútoch a duchovnej kultúre.

Poľnohospodárstvo a chov hospodárskych zvierat boli hlavnými zamestnaniami obyvateľstva. Táto materiálna činnosť preto nachádzala adekvátne miesto v obradoch a zvykoch. Predovšetkým vo zvykoslovných cykloch zimného a jarného obdobia je pomerne veľká časť magických, poverových a obradných praktík venovaná zabezpečeniu hospodárskej prosperity. V predchádzajúcich storočiach boli obe zložky – materiálna i duchovná – vyvážené, pretože človek ich v tom období pokladal za rovnako dôležité. Vtedajší roľník nevedel nič o zákonitostiach prírody, no domnieval sa, že existujú spôsoby, ktorými môže procesy v nej ovplyvniť. Na dosiahnutie dobrej úrody bolo v jeho predstavách treba nielen kvalitne zvládnuť poľnohospodárske práce, ale vykonať aj rôzne úkony obradného a magického charakteru.

Závazný cyklus denných a ročných prác, ktoré predstavovali agrárnu kultúru Slovenska, a jej modernizačné zaostávanie v porovnaní s krajinami západnej Európy, udržali pomerne stabilný systém obradovosti. Ten si až do 20. storočia uchoval veľa zo svojich pôvodných foriem. Jeho stabilitu či premeny ovplyvňovala konkrét-

na funkcia obyčají, ktorá sa postupne menila v závislosti od vývinu hospodársko-sociálnych a kultúrnych podmienok. V prvej polovici 20. storočia sa na Slovensku prejavovali tieto zmeny rôznou intenzitou, čo spôsobilo vývinovú pestrosť obyčajových foriem, ktorá závisela nielen od dynamiky vývinu či retardácie konkrétnych lokálnych spoločenstiev a regiónov Slovenska, ale diferencovane sa mohla prejavovať aj v rôznom generačnom, etnickom, konfesionálnom a sociálnom prostredí (FEG-LOVÁ, 2000: 190).

Z celej problematiky duchovnej kultúry ako súhrnu zložiek kultúry, ktoré najviac uspokojujú duchovné potreby človeka, zameriame v tejto kapitole pozornosť predovšetkým na kalendárne obyčaje. Tie v minulosti tvorili komplex obradov a magických úkonov, ktoré sa vykonávali v priebehu roka. Ako alternatívny názov sa pre ne používa termín výročné obyčaje. Ich poslaním bolo zabezpečiť hospodársku prosperitu roľníckej rodiny, zdravie i ochranu pred démonickými bytosťami. Stali sa súčasťou kultúrnych tradícií, ktoré vyjadrovali hospodárske, sociálne i svetonázorové predstavy jednotlivca i celého spoločenstva. V minulosti vytvárali stabilný systém, zložený z hospodárskeho, obradového a kresťanského cyklu.

V roľníckych kultúrach celej Európy bol najdôležitejší cyklus hospodársky, bezprostredne súvisiaci s hlavným zamestnaním – poľnohospodárstvom a chovom hospodárskych zvierat. S touto činnosťou človeka bol spätý komplex poverových predstáv a úkonov, ktorý sa podriaďoval konkrétnym fázam roľníckej práce a tvoril neodmysliteľnú súčasť poverového a obyčajového systému jeho tradičnej duchovnej kultúry.

Kalendárne obyčaje, ako ich poznáme z etnografických reálií druhej polovice 19. a prvej polovice 20. storočia, keď vývin tradičnej ľudovej kultúry na Slovensku kulminoval, mali za sebou dlhý vývoj. Ako dokladá archeologický materiál, už pravekí lovci vykonávali obrady, ktoré im mali pomôcť dosiahnuť úspech pri love. Agrárna kultúra, ktorá sa na našom území vyvíjala už od neolitu, znamenala nový impulz pre rozvoj kalendárnych obyčají. Zvyky totiž majú oveľa dlhšiu trvácnosť ako podnety, ktoré ich vyvolali, ale súčasne i schopnosť meniť a aktualizovať svoj ideový zámer, čím sa ich životnosť podstatne predlžuje (HORVÁTHOVÁ, 1986: 9).

V raných fázach vývinu agrárnej kultúry, keď bol človek tesne spätý s prírodou, personifikoval prírodné živly a hľadal prostriedky, ktorými by si u nich získal priazeň a pomoc. Celá agrárna kultúra sa vtedy skladala z dvoch vrstiev – racionálnej a iracionálnej, tvoriacej jeden synkretický celok. Agrárne obyčaje boli výrazom presvedčenia, že činnosť človeka, teda to, čo nazývame agrárnou kultúrou, je vlastne narušením prírodného poriadku a vyžaduje si preto špeciálne pravidlá správania sa. V tradičnej duchovnej kultúre sa preto stretávame so špecifickou kategóriou poverových predstáv. Anglický etnograf James Georges Frazer ich označil súhrnným pojmom mágia (HORVÁTHOVÁ, 1986: 10)

Magické úkony, ktoré súvisia s agrárnou kultúrou, sú súčasťou agrárnej mágie, t. j. komplexu magických úkonov, ktorých poslaním bolo pozitívne ovplyvniť vegetáciu. V etnológii používame termín mágia na označenie činnosti a predstáv založených na predpokladanej, v skutočnosti však neexistujúcej súvislosti. Tá vychádzala z predstavy ich vnútornej spätosti na základe podobnosti alebo dotyku. Podľa toho hovoríme o mágii podobnosti, alebo homeopatickej či similárnej, alebo mágii dotyku, t. j. kontagióznjej.

Mágia podobnosti vychádzala z predstavy, že „rovnaké vyvoláva rovnaké“ (J. G. Frazer). Pritom vôbec nemuselo ísť o úplnú zhodu javov či predmetov. Stačilo, ak

objekt, prostredníctvom ktorého sa mal želaný výsledok dosiahnuť, obsahoval želanú vlastnosť v takej miere, že mohla byť pokladaná za charakteristickú. Keď napríklad išli ženy v určenom termíne pozeráť kapustu, museli mať na hlavách biele šatky, aby aj hlávky kapusty boli biele. Na základe princípu mágie podobnosti sa však využívali rôzne prostriedky. Okrem predmetov to mohlo byť imitovanie očakávaného výsledku gestami, tancom, dramatickým prejavom alebo len vyrieknutím toho, čo človek chcel dosiahnuť.

Mágia dotyku je založená na predstave, že určité vlastnosti možno preniesť z jedného objektu na druhý dotykcom. Napríklad šibanie mladým prútom malo preniesť jeho sviežosť na človeka. Kúpený dobytok poutierali vankúšom, aby bol tučný. Ako samostatnú podskupinu dotykovej mágie možno vyčleniť parciálnu mágiu. Vychádza z predpokladu, že veci, ktoré istý čas tvorili celok, ostávajú aj po rozdelení v imaginárnom spojení, a čo sa deje s jednou časťou, deje sa aj s druhou, pričom časť mohla zastupovať celok. Napríklad zrno z dožinkového venca symbolizovalo v rodine roľníka celú úrodu a tým, že ho vrátili do osiva, a teda do pôdy, mal sa výnos vysiataho poľa zopakovať.

Veľmi archaickou súčasťou duchovnej kultúry boli zariekania, ktoré si zakladajú na presvedčení o realizačnej schopnosti vypovedanej myšlienky. Človek tak môže uskutočniť svoj zámer na základe vlastnej vôle vyjadrenej slovami. Mohlo ísť o niekoľko jednoduchých slov, ale aj o stereotypné dialógy plné metafor, niekedy vo veršovanej podobe (HORVÁTHOVÁ, 1986: 110 – 111).

Až k predkresťanskému obdobiu života našich predkov sa viaže snaha získať priazeň nadprirodzených síl, božstiev a démonov obetami, ktoré boli súčasťou kultových obradov. U Slovanov boli najbežnejšími obetinami orechy, med, medovina, syr, pečivo a vajčka. K vzácnejším patrila hydina, dobytok a za najcennejšie boli považované obete ľudské. Po prijatí kresťanstva stihalo oficiálne náboženstvo predovšetkým takéto kultúry a obrady. Napriek tomu sa s ich rezíduami v duchovnej kultúre slovenského vidieka stretávame ešte v 20. storočí. Napríklad na Orave po príchode na salaš zahnal bača do hory barana, aby mu vlci neohrozovali stádo. Aj chlieb a vajčko, ktoré vkladal oráč pod prvú brázdú možno vysvetliť len ako formu obety (HORVÁTHOVÁ, 1986: 11).

Úkony agrárnej mágie sa vykonávali buď ako súčasť pracovného procesu, alebo samostatne, najmä v určitých dňoch roka, ako jeden zo základných zámerov výročných obradov. Ich pôsobnosť sa orientovala niekedy širšie – napríklad na bonitu pôdy a zabezpečenie vegetačného cyklu, alebo len na konkrétne druhy pestovaných plodín. Prvky agrárnej mágie boli súčasťou širšieho komplexu úkonov, nazývaných prosperitná mágia. Tie mali na princípoch mágie prispieť k hmotnej prosperite. Sem patrili aj rôzne zákazy, ktorých nerespektovanie by mohlo priniesť ujmu jednotlivcovi či celej skupine. Prosperitná mágia sa nespájala len s pracovnými aktivitami, ale aj s rodinnými obradmi. Výrazná bola jej väzba na výročný obyčajový cyklus v kalendárnom roku. Úkony prosperitnej mágie ostali dodnes súčasťou mnohých obyčají, majú však prevažne zábavnú funkciu. V minulosti, ako sme už uviedli, bolo ich dominantným poslaním zabezpečiť predovšetkým dostatok potravín ako základného predpokladu prežitia.

Delenie roka na štyri ročné obdobia považujeme v dnešnej dobe za úplne samozrejmé. K tomu však viedol zložitý vývoj, ku ktorému prispeli nové astronomické vedomosti ľudí, ale aj vplyv kresťanstva a empirických poznatkov. Človek v predindustriálnych spoločnostiach vďaka svojim empirickým poznatkom a poľnohospo-

dárskym prácam vnímal celoročný cyklus ako kruh, ktorý nemal presný začiatok a koniec. Lineárnu predstavu času v jeho predstavách nahradili zrozumiteľnejšie ročné obdobia. Dlhý čas ľudia poznali len dve – zimné a letné obdobie. Až určenie jarnej a jesennej rovnodennosti pomohlo postupne ustáliť štyri ročné obdobia (HORVÁTHOVÁ, 1986: 7).

Podobne zložitý vývoj malo určenie novoročia. V starších európskych roľníckych kultúrach sa začiatok ročného cyklu spájal celkom prirodzene so začiatkom poľnohospodárskych prác. Túto logiku prijali aj Rimania, ktorých kalendár si neskôr osvojila celá Európa, a roky počítali od 1. marca. Názov tohto mesiaca pochádza od boha Marsa, ktorý bol pôvodne ochrancom roľníkov. Roku 46 pred našim letopočtom bol uvedený do praxe tzv. juliánsky kalendár, v ktorom sa rok začína 1. januárom.

Kresťanská cirkev juliánsky kalendár síce prevzala, ale ako dátum Nového roku určila 6. január a v polovici 4. storočia ho presunula na 25. december. Týmto presunmi sa snažila cirkev eliminovať predkresťanské slnovratné a novoročné veselé slávnosti. Tie však boli v spôsobe života ľudí príliš zakorenené, aby ich mohli nahradiť cirkvou predpísané asketické dni, naplnené pôstom a modlitbami.

Po rôznych ďalších zmenách, ktoré sa ukázali ako nevhodné aj z pohľadu samotnej cirkvi, pápež Gregor VIII. roku 1582 presunul Nový rok znova na 1. január. Pretože jeho rozhodnutie nie všade rešpektovali, musel ho pápež Inocent XII. v roku 1691 ešte raz zopakovať. Do toho času sa rozchádzali nielen cirkevné kalendáre v jednotlivých krajinách, ale neraz cirkevný a občiansky kalendár v tej istej krajine (HORVÁHOVÁ, 1986: 8 – 9).

Tento krátky exkurz do histórie bol potrebný preto, lebo kalendár ovplyvnil výročné zvyky tým, že ich fixoval k presným dátumom. To vytvorilo predpoklad na ich stereotypizáciu, ktorá im zabezpečila relatívnu trvácnosť. Presun novoročia do prvej časti zimného obdobia organicky nadviazal na ľuďmi poznaný a rešpektovaný zimný slnovrat, zároveň ho výrazne vyzdvihol aj ako počiatok celoročného cyklu. Vo zvykoch tohto obdobia doznieva uplynulý hospodársky rok a ten sa prelína so zvykmi orientovanými na novú etapu prác, ktoré súvisia s agrárnou kultúrou. Tejto logike podriadiame aj naše sledovanie výročných zvykov spojených s prácou roľníka.

ZIMA

Zimné obdobie znamenalo v tradičnej roľníckej rodine podstatnú zmenu v charaktere práce, a tým aj celkového spôsobu života. Čas namáhavej práce v chotári sa z pohľadu agrárnej kultúry zmenil na obdobie prírodou vynúteného pracovného pokoja. Ku každodenným povinnostiam patrila len starostlivosť o dobytok a oprava či zhotovovanie nového poľnohospodárskeho náradia. Do obrazu agrárnej kultúry a spôsobu života roľníka výrazným spôsobom zasiahli geografické a klimatické podmienky. V roku 1898 úradníci ministerstva poľnohospodárstva zistili, že roľníci vo vyššie položených oblastiach krajiny vďaka vegetačnému pokoji pracovali skoro o sto pracovných dní menej ako roľníci v nížinách. Tento fakt sa musel zákonite premietnuť nielen do ekonomickej efektívnosti jednotlivých hospodárstiev, ale aj do celkového spôsobu života tradičnej roľníckej rodiny, v ktorom mala duchovná kultúra veľký význam.

Obdobie zimného slnovratu (22. december) považovali v tradičnom dedinskom prostredí za čas, v ktorom nadobúda prevahu zlo nad dobrom. Bolo to obdobie veš-

teckých dní, ktoré mali nielen prezradiť budúcnosť v osobnom živote, v hospodárskom podnikaní, ale aj obdobím, v ktorom bolo potrebné čeliť domnelému nebezpečenstvu.

Zvyky súvisiace s agrárnou kultúrou v etape zimného výročného cyklu sa začínali na Katarínu (25. november), pokračovali dňom Ondreja (30. november), Barbory (4. december), Mikuláša (6. december), Lucie (13. december) a Tomáša (21. december). V týchto dňoch sa predpokladala zvýšená aktivita nepriaznivých síl, predovšetkým stríg a zlých démonov. Preto sa tieto dni nazývali stridžie. Podľa predstáv ľudí sa strigy snažili vniknúť predovšetkým do stajní, aby odobrali kravám mlieko. Bolo preto potrebné miesta, ktorými sa mohli strigy dostať k dobytku, natrieť cesnakom alebo posvätenou kriedou označiť krížom. Nad dobytok sa rozvešali hlávky cesnaku alebo cibule a verilo sa, že mali v tomto prípade ochrannú funkciu.

Prosperitu v chove dobytká mali zabezpečiť niektoré zvyky na Ondreja. V Liptove chodili pastieri so zväzkom prútov, z ktorých si gazdiná jeden vybrala a vyšibala ním pastiera po nohách, aby bol pri pasení rezký. Prút si potom starostlivo odložila, aby ho mohla použiť na jar pri prvom vyhánaní a zabezpečiť tak dobytku zdravie. Na Barboru nesmeli ženy priať, šiť ani párať perie. Na Horehroní verili, že v takom prípade by sa dobytok vzájomne klal.

Deň Lucie bol akýmsi vyvrcholením magicko-ochranných úkonov v zimnom období. Popri individuálne realizovaných úkonoch, ktoré mali chrániť pred zlým vplyvom stríg, zohrávali pri ochrane gazdovstva významnú úlohu aj obecní pastieri. Obchádzali s veľkou trúbou dedinu a pred každým domom trúbením zahánali bosorky. Táto veľmi archaická podoba magickej ochrany chotára a gazdovstva zanikla na slovenskom vidieku už pred prvou svetovou vojnou.

Deň Lucie sa spájal aj s vierou, že v tento čas možno vo svojom okolí identifikovať škodiace strigy. Najznámejším identifikačným prostriedkom bol tzv. luciový stolček. Na severnom Slovensku ho robili gazdovia pre svoje ženy, lebo verili, že keď pri dojení sedí na ňom, nemôžu strigy kravám odobrať mlieko.

K najbohatším zvykom zimného obdobia patria zvyky medzi Vianocami a Novým rokom. V tradícii európskej roľníckej kultúry sa spájali so solárnym kultom. Kult kresťanského božstva – narodenie bohočloveka – mal nahradiť starší pohan­ský kult. V konečnom dôsledku však znamenal obohatenie dávnejšej tradície o nový motív, ktorý výrazne prispel k životnosti zvykov tohto obdobia. Táto skutočnosť sa dá vysvetliť tak, že tradičná roľnícka kultúra európskych národov rešpektovala príchod hospodárskeho roka podľa vegetačných cyklov prírody. V tomto období sa ľudia pripravovali na dôležité jar­né poľnohospodárske práce, a preto im predchádzali obrady agrárneho charakteru. Pre ľudí tohto stupňa vývinu európskej civilizácie bolo nemysliteľné začať akúkoľvek etapu životne dôležitých prác bez toho, aby sa neusilovali aj magickými úkonmi zabezpečiť jej pozitívny priebeh. Slnovrat spojený s novoročím patrila preto v duchovnej kultúre k najvýznamnejším obdobiam celého roka. V popredí záujmu roľníka však nebola len hospodárska prosperita, ale aj zdravie ľudí a ich osudy. To všetko možno v tradičnej duchovnej kultúre dešifrovať z výročných zvykov tohto obdobia.

Pôvodné oslavy slnovratu boli spojené s bohatým hodovaním, na ktorom sa podávalo hlavne mäso. Cirkev v snahe potlačiť tieto predkresťanské zvyky nariadila na 24. december pôst. Tradície hodovania však boli také silné, že mäso sa dostalo aj na tradičný štedrovečerný stôl, aj keď sa konzumovalo až po polnoci. Na Kysuciach sa dokonca verilo, že ak na štedrovečernom stole chýba mäso, uhynie hospodárovi dobytok.

Dôležitou súčasťou stravy a v mnohých regiónoch Slovenska aj predmetom obchodu bolo ovocie. Majiteľom ovocných stromov preto veľmi záležalo na dobrej úrode. Jej zabezpečeniu mali slúžiť aj rôzne magické úkony v období Vianoc. Napríklad v Honte si gazdiná urobila niekoľko malých povriesiel a postavila sa na ne, keď miesila cesto. V čase večerného zvonenia týmito povrieslami obrútila ovocné stromy, ktoré slabo rodili. Inde si gazdiná poobtierala o stromy ruky od cesta len pred východom slnka a pod stromy vysypala s rovnakým cieľom aj popol z pece, v ktorej sa pieklo vianočné pečivo. Vianočné cesto malo z hľadiska zvykoslovia skoro polyfunkčný charakter, lebo poslúžilo tak na dobrú znášku vajec, na napečenie kvalitného chleba, ako aj pri ľúbostných čaroch.

K vianočnému obdobiu patrili aj mnohé povery, ktoré súviseli s hospodárstvom. Dvor bolo potrebné zametať smerom k múru, aby sliepky nezanášali vajcia. Nesmelo sa zametať smerom k dverám, aby sa „nevymietol“ majetok. Na strednom Slovensku chodili chlapi hľadať do hory haluzovitú imelom, ktorú zakopali pod prah stajne, aby bol dobytok chránený pred strigami. Nad dvere a do kútov budov vešali v tomto čase smrekovú halúzku, o ktorej verili, že ochráni stavby pred bleskom.

V čase Vianoc kedysi ľudia pozornejšie sledovali počasie. Podľa neho usudzovali, aký rok čaká ich hospodárstvo. Tmavé alebo veštilo tmavé, teda plné sýpky a stodoly. Veľký a svetlý mesiac bol zasa predzvesťou neúrodného roka. Množstvo snehu a vietor veštili dobrú úrodu, naopak hmla bola zlým príznakom.

Štedrý večer, Božie narodenie i Nový rok symbolizovali vo vedomí ľudí začiatok novej etapy. Z hľadiska vtedajších predstáv neveštil príchod ženy v týchto dňoch nič dobré. Tento čas bol však príležitosťou pre malých chlapcov – vinšovníkov, koledníkov, ktorí príbuzným a susedom prišli vinšom podporiť ich nádej na dobrý hospodársky výsledok i osobné zdravie a šťastie. V tieto dni obchádzali domy aj pastieri, ktorí želali gazdovi i gazdinej v nastávajúcom roku dobrú úrodu, zveľadenie dobytka a hydiny, zdravie a spokojnosť v osobnom živote. Za vinšovanie dostávali koláče a trochu pálenky. Na Orave označovali vinšujúceho pastiera termínom *polazňar*, podľa toho, že si na sánkach viezol lieskové prúty – *polazne*. Na každom z nich boli priviazané tri stebľá nevymláteného ovsa. Po vinši nechal v dome vždy jeden prút, ktorým gazda ešte v ten deň pošibal dobytok, aby bol zdravý.

Vianočný stromček je v súčasnosti neodmysliteľným symbolom Vianoc. Jeho tradícia na Slovensku však siaha len do polovice 19. storočia a týka sa skôr mestského prostredia. Vianočný stromček, ktorý sa širil z nemeckých kultúrnych oblastí, u nás nadviazal na staršiu tradíciu. Tá si vyžadovala, aby v čase Vianoc bola v dome čerstvá zeleň. V niektorých obciach Slovenska sa však presadil až v 30. rokoch 20. storočia. Jedličku vešali spočiatku na strop nad stolom, až neskôr ju osadzovali do stojana a ozdobili jabĺčkami, orechmi, cukrovinkami a podobne. V niektorých obciach na Orave obrali vianočný stromček hneď po Štedrom večere a zapichli ho na hnojisko v snahe preniesť jeho vegetatívnu silu do pôdy zúrodnenej týmto hnojom.

Z hľadiska agrárnej mágie bola dôležitá aj úprava štedrovečerného stola. Pod stôl položil hospodár železné nástroje, s ktorými vykonával najdôležitejšie práce – lemeš, motyku, rýľ, sekeru a iné. Tie mali zabezpečiť nielen dobré pracovné výsledky, ale aj priniesť zdravie tým, ktorí za stolom sedeli. V horských oblastiach Slovenska zvykli pod stôl uložiť zamknutú reťaz. Predstavovala magický kruh, ktorý zabezpečoval, aby sa ovce na paši držali pospolu a boli chránené pred šelmami. Etnografický materiál dokladá rôzne úkony, ktorých ústrednou rekvizitou bola reťaz s tým istým magickým poslaním. Pri úprave štedrovečerného stola sa kládli pod ohrus

zrnká zo všetkých druhov pestovaného obilia, trochu slamy a sena. Na Orave potom z tohto obrusa vysievali na jar obilie. Umiestňovanie obilia na sviatočnom stole mohlo mať veľa rôznych podôb (v miske, slamienke, naklíčené obilie), to však nebolo podstatné. Rozhodujúca bola jeho prítomnosť.

Na štedrovečernom stole nesmela chýbať základná potravina – chlieb. Na Orave a v Gemeri odkrojili z vianočného bochníka vršok, ktorý spolu s omrvinkami zo stola dávali po Vianociach kravám, aby nestratili mlieko. Pred večerou sa všetci umyli a obliekli do čistých šiat. Biela ľanová košeľa mala hospodárovi zabezpečiť v nastávajúcom roku kvalitnú úrodu ľanu.

Etnografické pramene dokladajú veľa zvykov aj v období Vianoc. Rôzne regionálne a celoslovenské podoby nachádzajú svoje paralely v duchovnej kultúre iných európskych národov. Sú dôkazom ich spoločného základu – snahy roľníka zahnať obavy z možného neúspechu v hospodárskom podnikaní a zabezpečiť tak svojej rodine dostatok potravín v nastávajúcom roku (HORVÁTHOVÁ, 1986: 15-36).

JAR

Podľa kalendára sa jar, bez ohľadu na konkrétne klimatické podmienky, začína dňom jarnej rovnodennosti. V tradičnej duchovnej kultúre sa v tomto období skoncentrovali zvyky a obyčaje do troch základných skupín: vynášanie Moreny a prinášanie leta, úkony, ktoré mali zabezpečiť prosperitu hospodárstva pred začiatkom jarných prác, a zvyky tzv. jurského cyklu, ktoré smerovali už k letnému obdobiu a z hľadiska agrárnej kultúry mali chrániť pestované rastliny na počiatku ich vegetácie a pozitívne vplývať na ich rast.

„Roľnícky“ čas dobre poznal striedanie ročných období, najmä protipóly – zimu a leto. Zima bola v tradičných roľníckych kultúrach najhorším obdobím, preto sa ju snažili rituálnymi úkonmi skrátiť. Už zo stredoveku existujú historické doklady o tom, že po obci sa nosila figurína ženy, zriedkavejšie muža, ktorú nakoniec hodili do vody alebo spálili. Verili, že týmto spôsobom sa im podarí vyhnať z obce choroby a tie negatívne sily, ktoré zadržiavajú vegetáciu.

Zo začiatku 19. storočia existuje o tomto zvyku zápis od Jána Čaploviča: „V Trenčianskej župe, najmä v Kalnici a na jej okolí, je známa zvláštna hra. Na Kvetnú nedeľu oblečú chlapci a dievčatá kus dreva za ženu a so spevom idú k najbližšiemu potoku. Tu strhnú z figuríny šaty a drevo hodia do vody. Potom sa vrátia so spevom naspäť a miestny richtár im dá zadarmo obed. Táto maska sa volá Morena, čosi ako morová žena. Hra s ňou sa opakuje každý rok, lebo veria, že takto po celý rok zabránia prepuknúť morovým a iným nákazám u ľudí a zvierat. Tento zvyk súvisí zrejme s dávnovekými náboženskými predstavami a zvykmi.“

Obrad vynášania zimy a prinášania leta mal pomerne širokú variačnú paletu. Napríklad na väčšine územia stredného Slovenska sa skladal z dvoch rovnocenných častí, ktoré sa realizovali buď v jeden deň, alebo sa rozložili na dve po sebe idúce nedele – vynášanie Moreny zvyčajne na Smrtnú nedeľu a prinášanie leta na Kvetnú nedeľu.

Vynášanie mužskej figuríny – Dedka – bolo charakteristické pre obce Liptova, Oravy a Turca. V turčianskych obciach sa tento obrad v pomerne rozvinutej podobe uchoval ešte začiatkom 20. storočia. Večer pred Smrtnou nedeľou zhotovili dievčatá figurínu Moreny a na druhý deň ju na svitaní niesli so spevom k rieke, kde ju z mosta hodili do vody. Rovnakú cestu vykonal chlapci, ktorí niesli figurínu Dedka. Ten-

to zvyk a s ním spojené folklórne prejavy mali v minulosti na Slovensku veľa podôb. Z nich možno vyabstrahovať, že figuríny predstavovali zimu, smrť a všetko negatívne, čo zimný čas do roľníckeho prostredia prinášal. Miesta, cez ktoré figurínu preniesli, boli v ich očiach očistené. Vynesenie Moreny malo očistnú funkciu a súčasne vytváralo aj priestor pre také obrady, ktoré mali zabezpečiť prosperitu. Za funkčný posun možno považovať mladšiu verziu tohto zvyku, keď ľudia figurínu nezničili a slamu z nej si odkladali ako magický prostriedok na skvalitnenie chovu hydiny alebo ju spálili a popol z nej rozsypali po poliach v očakávaní lepšej úrody.

Kým Morena symbolizovala zimu, potom zelený konárik bol poslom budúcej vegetácie. V jarňých obradoch sa označoval termínom máj, leto, letečko, lesola a pod. Na obchôdzky s ním chodili na Kvetnú nedeľu desať- až dvanásťročné dievčatá. Nosenie leta bol zvyk charakteristický predovšetkým pre juhozápadné Slovensko a priľahlé oblasti stredného Slovenska. V tejto podobe už išlo o oslabenie významu tohto obradu. Možno predpokladať, že v roľníckom prostredí bol zvyk prinášania jari či leta známy pôvodne po celom území Slovenska, a ako naznačujú historické doklady, bol čestnou úlohou dievčat, ktoré v tom roku prijali medzi dospelé.

Z hľadiska agrárnej kultúry sú zaujímavé obradné činnosti, ktoré súvisia s jarňým obdobím. Ich pôvod treba hľadať v časoch, keď sa začiatok roka spájal so začiatkom hospodárskych prác. Je preto logické, že boli zamerané na zabezpečenie úrody, zdravia ľudí i domácich zvierat a na očistu chotára. Naznačeným cieľom obradov zodpovedali aj prostriedky – zelené prúty a vajíčka symbolizujúce plodnosť, obnovu a nepretržitosť života, oheň a voda ako magicko-očistné prostriedky, ale tiež niektoré jedlá, napríklad prívarky z mladéj zeleniny a žihľavy, ktoré mali upevniť zdravie a silu, obilninové pokrmy, ktoré mali zabezpečiť dobrú úrodu, či bravčové mäso, ktoré malo priniesť bohatstvo. Predobrazom kresťanských sviatkov spojených s Veľkou nocou boli starožidovské jarňé sviatky *pésah*. Konali sa po prvom splne Mesiaca, ktorý nasledoval po jarnej rovnodennosti.

K veľkonočným sviatkom v tradičnej duchovnej kultúre neodmysliteľne patrili zelené prútiky. Ich použitie bolo medzi európskymi národmi také vžitú, že aj katolícka cirkev koncom 7. storočia zaviedla ich svätenie. Posvätené vrbové prúty mali chrániť obydlie roľníka pred búrkou. Na Orave ich vkladali do prvej brázdy, na východnom Slovensku pridávali k prvému zasadenému zemiaku. Na Horehroní nimi obradne vyhánali dobytok, ktorý vyšiel na jar po prvý raz zo stajne.

Pokrmy konzumované na Kvetnú nedeľu mali tiež magicko-ochrannú silu. Na obed sa jedávali vyvárané cestoviny, obyčajne posypané makom, ktoré mali roľníkovi zabezpečiť dlhé klasy obilia a veľa zrn. Zo zeleniny sa používali len tie druhy, pri ktorých si želali, aby čím skôr kvitli. Preto sa nepripravovala kapusta, lebo sa obávali, že jej hlávky by boli malé a hneď by vyhánala do kvetu. Podobne sa na Kvetnú nedeľu nekonsumovalo mäso, aby nemuseli dobytok z nejakého dôvodu odpredať na výsek. Dôležité bolo aj počasie. Podľa neho sa usudzovalo, či bude úroda dobrá alebo zlá.

Jarňé novoročie bolo obdobím, keď dobytok opúšťal relatívne bezpečný priestor stajne, preto bolo potrebné zabezpečiť jeho magickú ochranu. Na Zemplíne nechali kravu prekročiť žeravé uhlíky, aby bola zdravá, a vajíčko, aby bola okrúhla. Vyhánali ju zeleným prútom, aby „neuschla“. Tri razy ju utreli mužskými nohavicami, aby bola plodná. Na Spiši dobytok vyhánali po prvý raz zase bodliakom alebo žihľavou, aby bol taký tuhý a silný ako tieto rastliny. V Honte dávali kravám chlieb s cesnakom, aby im neuškodili strigy. Prvý deň mal pásť kravy sám gazda, potom sa vraj dobre pásli po celú sezónu.

Podobné zvyky v rôznych variáciách možno uviesť z celého územia Slovenska. Ak počasie nedovolilo vyhnáť dobytok na pašu počas Zeleného štvrtka, vyviedli ho aspoň zo stajne, prípadne ho zahnali do stáda, aby mohli uvedené obrady realizovať.

V predchádzajúcich storočiach bola veľmi rozšírená predstava, že v noci zo Zeleného štvrtka na Veľký piatok sa schádzajú strigy a muži – strigôni v chotári a hľadajú príležitosť, ako ľuďom a dobytku uškodiť. Preto sa večer natierali dvere stajne kolomažou alebo cesnakom a robili sa niektoré úkony spojené s prvým výhonom dobytky, ktoré mali tiež magicko-ochrannú funkciu. Nezabudli ani na polia a lúky. Na Veľký piatok sa vraj dalo zabrániť, aby sa na nich robili krtince. Na okolí Bratislavy zapichli medzi lúky drevený hák, z ktorého zvesili veľkonočnú šunku, v Gemeri, Tekove, Novohrade a Honte bili cepmi po krtincoch, aby sa krty vysťahovali, v Liptove behali chlapi po lúkach so zvoncami, aby krty vyplašili, a pod. Na Myjave a Ponitří ľudia verili, že ich úroda obilia bude zabezpečená pred hlodavcami vtedy, ak gazda pôjde pred východom slnka nahý k potoku, naberie čo najkalnejšiu vodu a poleje ňou stodolu. Podobný účinok sa dal dosiahnuť, ak sa stodola obsypala mraveniskom. Na Veľký piatok nemal gazda piť, a to ani vodu, aby mu živly nezničili úrodu.

Biela sobota i Zelený štvrtok sa pokladali za šťastné dni na siatie a sadenie. V tieto dni sa venovala pozornosť aj tým poliam, kde bolo už zrno vysiate. Na strednom Slovensku kotúľali po poli okrúhle koláč – *mrván*. Na Ponitří taký koláč nesmeli zjesť a darovali ho Cigánke.

Veľa zvykov a obradov súvisiacich s agrárnou kultúrou sa viaže na Veľkonočnú nedeľu. Stolovanie v tento deň pripomínalo Štedrú večeru. V okolí Nitry dávali pod stôl slamu, aby im narástlo pekné obilie. Ženy si doniesli aj trávnu plachtu, aby ich hájnik neprichytil, keď pôjdu na trávu do zakázaného. Omrvinky zo stola sa dávali do siatin alebo hádzali sliepkam. Škrupiny z vajčiek a kosti z mäsa sa kladli medzi oziminy, aby boli chránené pred krupobitím.

Poslednú skupinu zvykov tohto obdobia tvoria tie, ktoré sa viazali ku dňu Jura (24. apríl). Podľa staršieho spôsobu delenia roka na zimu a leto pokladali ľudia práve tento termín za predeľ medzi oboma časťami. Nie nadarmo sa medzi ľuďmi hovorilo: „Na Jura sa zem otvára“, „Do Ďura nerastie nič, aj keby kliešťami ťahal zo zeme, a po Ďure všetko ide von, aj keby to kladivom zatľkal.“ Z tejto základnej predstavy potom vyplynul v roľníckom prostredí celý rad zákazov a úkonov, ktoré mali podporiť rast poľnohospodárskych plodín a zabezpečiť zdravie ľudí i dobytky. Od Veľkej noci do 24. apríla sa napríklad nesmelo prať piestom, aby búrka úrodu nezničila. Do Jura sa nemalo vonku šiť, lebo by sliepky neniesli. V Liptove okiadať gazdiné kravy zeleným žitom, aby dobre dojili. Niektoré ženy chodili pred svitaním stierať na cudzie lúky rosu, ktorá mala magickú moc, aby ju mohli vyžmýkať v stajni, a tak zabezpečiť dobrú dojivosť dobytky. Vo viacerých oblastiach Slovenska prebiehal „na Jura“ prvý výhon dobytky. Aj s týmto úkonom sa spájalo veľa zvykov takého charakteru, ktorý sme uviedli v súvislosti so Zeleným štvrtkom (HORVÁTHOVÁ, 1986: 137-200).

LETO

K výročným zvykom spojeným s prácou roľníka v letnom období patria úkony a predstavy, ktoré sa začínajú už v noci z 30. apríla na 1. mája. Táto noc, u nás známa ako filipovsko-jakubovská, bola považovaná za noc čarodejníč. Podľa starších predstáv sa

počas nej na krížnych cestách a rôznych vrchoch schádzajú strigy a strigôni, aby sa potom rozišli po chotári, ničili mladú zeleň a pričarovali mráz vo viniciach. Preto na okoli Javoriny v predvečer 1. mája chodili pastieri a práskali bičmi, aby vyhnali čarodejnice. Gazdovia dávali na dvere a pod strechu domu konáriky borievčia s magickou ochranou proti zlým silám. Na Kysuciach, Orave a v Šariši vešali pastieri v prvé májové ráno na rohy dobytky girlandy z kvetov, ktoré ho mali chrániť pred nástrahami čarodejníc. V prvý májový týždeň bol vítaný dážď, lebo bol predzvesťou dobrej úrody.

Na predpoveď úrody bol však dôležitejší 15. máj, deň Žofie. Pokladal sa za najvhodnejší na siatie ľanu a konopí. K semenám týchto rastlín sa pridávali vianočné omrvinky, škrupiny z veľkonočných vajec, kropili sa svätenou vodou... Na Orave sial najvyšší člen rodiny, aby aj ľan narástol dlhý. Pred prácou sa mal rozsievať napíť silnej pálenky, aby bol ľan pevný.

Svätý Urban, ktorého sviatok pripadá na 25. mája, je patrónom vinohradníkov. Vo vinohradníckych regiónoch Slovenska patrila tento deň k významným sviatkom. Početné kaplnky a sochy svätca vinohradníci ovíjali girlandami rozvinutej révy a k nohám mu kladli nádobky s vínom. Pri kaplnkách sa slúžili aj bohoslužby, po ktorých nasledovala veselica.

Ako na početných príkladoch duchovnej kultúry vidieť, májová zeleň najlepšie vyjadrovala túžbu roľníkov po prosperite ich podnikania na pôde. Početné zvyky, pri ktorých mali rozhodujúcu magickú úlohu rastliny, dostali názov *májenie*. Termín máj vo význame zeleného stromu je celoeurópsky. Používali ho dokonca aj tie národy, ktoré neprevzali rímske názvy mesiacov. Najstaršia správa o tomto zvyku pochádza z roku 1255 a dokladá, že v Aachene stávali na 1. mája, na Turíce a na Jána pred kostol, radnicu a domy popredných mešťanov stromy ako prejav úcty a žičlivosti. Už od 15. storočia bolo postavenie mája pred dom dievčaťa znakom vážneho záujmu, ktorý mohol nadobudnúť aj právny význam. V tradičných roľníckych spoločenstvách bolo stavanie májov výsadou dospelých slobodných mužov, členov mládeneckých skupín. Stávali sa pred domami dievčat, ako aj pred domami richtára, krčmára, ovenčili i mosty. Obyvatelia si v tomto čase na dvere, obloky a pod strechu vešali vetvičky, ktoré mali chrániť dom pred búrkou a krupobitím.

Turíce boli v predkresťanskom období jedným z najvýznamnejších výročných sviatkov. Ťažisko turíčnych zvykov sa viazalo k vode, zeleni, dobytku a obilii. V roľníckych kultúrach bol výsledok práce hospodára závislý predovšetkým od počasia. Nedostatok vlhky alebo jej prebytok počas dlhotrvajúcich dažďov mohol zmať celé úsilie roľníka. Ten sa preto snažil rôznymi obetami nakloniť si démonov vôd. Prokopius už v 6. storočí napísal, že Slovania nad Dunajom uctievali rieky, vodné víly a iné božstvá a prinášajú im obety. Tieto zvyky v dôsledku prísnych trestov postupne zanikali. V prvej polovici 20. storočia ich v duchovnej kultúre na Slovensku pripomína čistenie prameňov a studničiek, lebo podľa pretrvávajúcej predstavy bude chotár s nevyčistenými studničkami a prameňmi trpieť nedostatkom vlhky. Táto práca patrila tiež k povinnostiam mládeneckých skupín (HORVÁTHOVÁ, 1986: 213-214).

K turíčnym sviatkom patrili aj voľby turíčnych kráľov a s nimi spojené zábavy. Podľa Jamesa Frasera treba hľadať pôvod tohto zvyku v raných štádiách roľníckej civilizácie, keď sa každoročne vyberali fyzicky zdatní mládenci, ktorí zosobňovali silu a vitalitu zeme (HORVÁTHOVÁ, 1986: 215).

Obdobie okolo 21. júna poznáme ako letný slnovrat. Od nepamäti bolo spojené s obradmi, ktorých základným motívom bol kult slnka a ohňa. Ako dokladajú etnografické pramene, slávnosti letného slnovratu boli u Slovanov veľmi rozšírené.

E. Horváthová na základe komparácií tvrdí, že na sklonku pohanstva svojou veľkoleposťou predstihovali podobné oslavy okolitých národov.

Základnou zložkou týchto obradov bol oheň. Známe boli predovšetkým vatry, okolo ktorých ľudia spievali, tancovali, často ich aj preskakovali. Ohňu pripisovali magicko-očistnú a zdravotno-preventívnu funkciu. Druhou dôležitou zložkou slávností letného slnovratu bola voda. V niekdajšom rituálnom kúpaní všetkých účastníkov slávností má asi pôvod východoslovanský názov tohto sviatku – *kupala*. Staršie historické pramene naznačujú erotický charakter týchto hier a dávnejšie aj sexuálnu promiskuitu. E. Horváthová na základe analógií predpokladá, že išlo o magickú podporu plodnosti zeme. Obrady letného slnovratu však mali v konečnom dôsledku predovšetkým hospodárske ciele, veď slnko a počasie patrili k rozhodujúcim činiteľom úspešného podnikania roľníkov na pôde. Aj privolávanie dažďa v období letného slnovratu preto patrilo, predovšetkým u východných a južných Slovanov, k najstarším obradovým zložkám.

V kresťanskom kalendári bol 24. jún na počesť narodenia Jána Krstiteľa dňom Jána. Tento termín sa stal v obradovom cykle nášho vidieka súčasťou slnovratových zvykov. Známe sú jánske ohne, ktoré sa nazývali *Vajano* alebo *Sobotka*. Ich preskakovanie malo dávnejšie špecifický význam. Podľa ústnej tradície kedysi preskakovali mládenci vatry nahí, čo potvrdzuje ich rituálno-očistnú funkciu.

Ján Krstiteľ je patrónom pastierov. Tí preto považujú 24. jún za svoj sviatok. Okrem veľkých vatier si na salašoch pripravovali hostinu, na ktorej sa obyčajne jedla baranina uvarená v žinčici. Na kultúrne rastliny v tento deň mysleli viac roľníci. Na okolí Nitry rozložili na poli oheň, s horiacimi polenami obchádzali pole a nakoniec ich zahrabali medzi obilie, aby ho nenapadla sneh. Na Orave dávali do zeme uhlíky zo svätójánskej vatry, v Gemeri popol. Etnografický materiál dokladá veľmi veľa regionálnych podôb týchto zvykov.

Na konci leta sa stretávame v duchovnej kultúre s mnohými jednoduchými, často individuálne realizovanými obyčajovými úkonmi: na Jána sa nesmelo sadiť, okopávať, požíčovať si, prať a podobne. Spoločným menovateľom úkonov bolo zabezpečiť dobrú úrodu a prosperitu pre rodinu roľníka (HORVÁTHOVÁ, 1986: 201-228).

JESEŇ

Táto časť roka je v roľníckych kultúrach veľmi dôležitá. Je nielen vyvrcholením hospodárskeho roka roľníka, ale aj obrazom výsledku jeho práce. Zvyky tohto obdobia majú preto v celom výročnom cykle osobitný význam a sústreďujú sa predovšetkým na zber úrody. O starobylosti žatevných zvykov na našom území svedčí zápis anonymného arabského autora, ktorý podáva správu o ich existencii vo Veľkomoravskej ríši za čias vlády kráľa Svätopluka. Tieto tzv. dožinkové zvyky majú svoj predkresťanský pôvod a v priebehu storočí prešli rôznymi zmenami. Stále sa však v nich zachovalo jadro – radosť z novej úrody a snaha zabezpečiť dostatok plodín aj v ďalšom hospodárskom roku. K zvykom patrili aj drobné poverové úkony. Žnice sa napríklad opásali okolo drieku povrieslom, aby boli fyzicky zdravé, a pri viazaní snopov dávali pozor, aby povrieslo nepukalo, lebo by privolalo búrku. V Gemeri odniesol hospodár prvý snop do stodoly, obrátený stebami dopredu, aby myši nenašli klásky, keď bolo obilie vylátené, rozhodli po stodole jednu hrst pre myši, jednu pre vráctvo, pri skladaní snopov z prvého voza nikto nesmel prehovoriť, aby ich nepočuli myši, a podobne.

V úrodnejších oblastiach Slovenska bolo zvykom prvé zožaté obilie hneď vymlátiť a nechať zomlieť. Z novej múky sa pripravilo jedlo, o ktoré sa podelili so susedmi. Zmyslom tohto zvyku bola snaha zabezpečiť po celý rok toľko potravín, aby s nimi nielen vystačili, ale aby bol aj ich prebytok.

Rozsah dožinkových zvykov závisel často od toho, či žatevné práce zvládla rodina roľníka sama, alebo jej formou rodinnej a susedskej výpomoci pomáhali, resp. či hospodár mal najatých žencov. Osobité zvyky sa sformovali na veľkostatkoch, kam prichádzali sezónni poľnohospodárski robotníci. Na konci žatevných prác uvili žnice z klasov a poľných kvetov veniec, ktorý odovzdávali hospodárovi. Hotový veniec bol pokropený svätenou vodou a zavesený do komory. Obilie z neho malo magickú moc. Klásky z venca sa dávali do pierok svadobčanom, na Orave a Spiši ho zavesili na Štedrý večer nad stôl a zrno z neho dávali na celom území Slovenska do osiva. Z funkčno-genetického hľadiska má tento zvyk dvojaký pôvod. Pridávanie zrna z dožinkového venca vychádzalo z princípu parciálnej mágie. Veniec symbolizoval celú úrodu. Keď sa zrno z neho vrátilo späť do zeme, malo reprodukovať úrodu z predchádzajúceho roka.

Niektoré ďalšie dožinkové zvyky majú svoj pôvod ešte v pohanských obradoch – prvé plodiny boli vždy určené božstvám a démonom. Aj keď táto funkcia počas kresťanstva zanikla, návyk nepoužívať prvé plodiny bežným spôsobom bol už natoľko zakorenený, že ostal v tradícii duchovnej kultúry slovenského vidieka. Zotrval aj v obradnom pohostení žencov a žníc chlebom, ktorý mal byť pripravený už z novej múky (HORVÁTHOVÁ, 1986: 234).

Obetný a rituálny charakter dožinkových vencov a slávností pod vplyvom kresťanstva a civilizácie postupne ustupoval, ale dožinkové zvyky pretrvali. Boli logickým uvoľnením z pracovného vypätia tohto, pre roľníka rozhodujúceho obdobia hospodárskeho roka.

Sviatkom, ktorým sa v jesennom období završoval hospodársky cyklus roľníkovej práce, boli hody. Na Slovensku ich poznáme aj pod názvom hostina alebo pod termínom *kármeš*, *kirmeš*, prevzatým z nemeckého jazykového prostredia. Vznik tohto sviatku a s ním spojenej hostiny sa často pripisuje podnetu zo strany cirkvi, lebo sa konal vo výročný deň farského kostola, prípadne na výročie patróna, ktorému bol kostol zasvätený. Porovnávacie štúdium starších historických prameňov však naznačuje, že hody boli pôvodne hostinou rodu, keď sa výsledky kolektívnej práce na poli, pri chove hospodárskych zvierat či po love rozdeľovali medzi jednotlivé rodiny. V podmienkach individuálneho hospodárenia pretrval tento kolektívny zvyk v takej podobe, že si obec zaplatila voľa, barana, prípadne len kohúta. Zvierat bolo usmrtené verejne a mäso z neho jedli spoločne. Ide nepochybne o pozostatok dávnych obiet spojených s rituálnou hostinou.

Slovanský etnografický materiál ukazuje, že hody boli medzníkom hospodárskeho výročného cyklu, sviatkami rodu a chotárneho spoločenstva, voči ktorému pôsobili ako zjednocujúci faktor. Na hodových oslavách sa nezúčastňovali len živí, ale aj mŕtvi príslušníci rodu. V ten deň sa slúžila omša venovaná pamiatke zosnulých. Obchádzka okolo kostola a príslušného cintorína bola iste súčasťou kultu mŕtvych predkov. Zloženie jedál, medzi ktorými nechýbali orechy, med, kaša a obradné druhy pečiva, potvrdzuje, že pôvodné zvyky sa spájali s rôznymi obetami božstvám a nadprirodzeným bytostiam. Pôvodná obradná a magická funkcia týchto zvykov postupne ustupovala spoločensko-zábavnej zložke.

S tradičnou roľníckou kultúrou však súvisia aj tzv. pastierske alebo valaské ho-

dy, ktoré sa konali na Mitra (26. októbra). V ten deň, po vyrovnaní sa s majiteľmi oviec, bola spoločná hostina, pred ktorou sviatočne oblečení pastieri navštívili kostol, kde obetovali syr a oštiepky. V rôznych regionálnych podobách sa *mitrovanie* na Slovensku zachovalo až do polovice 20. storočia (HORVÁTHOVÁ, 1986: 229-243).

V tejto práci sa nemožno venovať všetkým zvykom, magickým praktikám a ich rôznym variantom, ktoré dokladajú poznatky o duchovnej kultúre na Slovensku. Boli však súčasťou roľníckej práce, v ktorej sa spájali poverečné prvky s tajuplnosťou magických slov, hospodárskou nevyhnutnosťou a dobovou agrárnou kultúrou. V duchovnej rovine bola roľnícka práca poznamenaná prítomnosťou Boha. Kresťan v roľníkovi ho prosil modlitbou o dobrú úrodu a prosperitu, pohan v ňom sa snažil magickými prostriedkami donútiť prírodu, aby konala podľa jeho predstáv a v jeho prospech.

Etnologické doklady o duchovnej kultúre roľníckej civilizácie hovoria o magických praktikách, ktoré siahajú do dávnej minulosti, ale aj o racionálnych skúsenostiach roľníka, ktoré získal pozorovaním vzájomne súvisiacich prírodných javov. Pri predpovedaní počasia pôsobili určité empirické poznatky, ktoré našli svoje vyjadrenie v pranostikách (PROFANTOVÁ, 1986). Pomerne hodnoverné boli predpovede o skorom či oneskorenom príchode zimy, o jej dĺžke a intenzite, odvodené od správania sa zvierat. Veľmi reálne bývali odhady úrody, ktoré vychádzali z mnohoheneračných skúseností a poznania vzájomných vzťahov medzi jednotlivými druhmi rastlín. Na rozdiel od rastlín, pri ktorých roľník dokázal veľa odpozorovať a vytušiť, zákonitosti živočíšneho organizmu mu zostávali dlho tajomstvom. To zároveň vysvetľuje skutočnosť, prečo zvyky v tejto oblasti boli omnoho dlhšie súčasťou jeho viery.

Prastaré zvyky sa v priebehu storočí menili, často sa posúval ich zmysel. Dávne tabu napríklad vylučovalo prítomnosť žien v agrárnych rituáloch, na druhej strane sa v európskej roľníckej kultúre presadili antické názory v prosperitnej mágii, kde sa využívala plodivá sila žien a ich spätosť s prírodou prostredníctvom menštruačného cyklu. Náznym príkladom prepleťania kresťanskej viery a poverečných predstáv je zvyk, známy po celej Európe, nechať na poli niekoľko nezožatých klasov alebo trocha ľanu. Táto obeta, ktorá mala zabezpečiť aj o rok dobrú úrodu, bola v rôznych krajinách a v rôznom čase adresovaná mýtickým bohom európskeho praveku a vegetačným démonom (Kornmutter, Holzfrau v Nemecku, sv. Ilja a Spas v Rusku, sv. Petronile v Čechách), ale takisto kresťanskému Bohu (PETRÁŇOVI, 2000: 135).

Etnologické práce zachytávajú tradičné hospodárske zvyky v európskych krajinách na sklonku ich existencie. Aj na takom malom území, akým je Slovensko, bolo zaznamenané množstvo miestnych modifikácií v názvoch i formách, ale väčšinou s rovnakou podstatou. Posledný snop pri žatve bez ohľadu na jeho názov a výzdobu bol všade symbolom konca žatevných prác i samotného hospodárskeho cyklu. Ním sa uzavrel kruh celoročného snaženia roľníka a jeho rodiny, ale zároveň sa v ňom skrýval aj počiatok nového cyklu, lebo zrna z neho vymlátene sa pridávalo do nového osiva. Posledný snop bol preto pre roľníka zárukou a symbolom nepretržitosti života. Pravidelne vykonávané hospodárske zvyky mali predovšetkým zbaviť roľníkov strachu z neúrody a hospodárskeho neúspechu. Mali zaistiť čo najväčšiu plodnosť rastlinám i dobytku (plodonosná mágia), čo najväčší úžitok v hospodárskom podnikaní (prosperitná mágia) a súčasne odvrátiť pôsobenie všetkých nečistých síl (ochranné a očistné obyčaje).

6. SOCIÁLNE SÚVISLOSTI TRADIČNEJ AGRÁRNEJ KULTÚRY

Kultúrny systém predindustriálnych spoločností sa vyznačoval veľkou stabilitou. O slovenskom vidieku to platí ešte na začiatku 20. storočia. V prostredí agrárnych sociálnych skupín (roľnícka rodina, spoločenstvo obce) existovala regulujúca normatívnosť, postavená na kultúrnych vzoroch, ktoré platili v príslušnej kultúre ako ideálny model životných aktivít jednotlivca i celých generácií. Táto normatívnosť bola akýsi návod na konanie, ktoré sa v príslušnom spoločenstve pokladalo za bežné (socializácia, enkulturácia), a súčasne bola i kritériom hodnôt. Mikrosvet dedinského spoločenstva bol sociálnym priestorom, ktorého usporiadanie orientovalo jednotlivca aj celé generácie roľníckych rodín na materiálne i nemateriálne hodnoty, v tomto mikrosvete vzácne a cenené. Najväčšiu stabilitu dosahovali vždy v malých, integrovaných spoločenstvách. Ľudia si v konkrétnych podmienkach spôsobu života vyberali takú ľudskú činnosť, jej materiálne a sociálne predpoklady, ktoré boli schopní rozvíjať. Súčasne však museli uspokojovať svoje základné potreby a záujmy v rozsahu a spôsobom v danom období historicko-kultúrneho vývinu najoptimálnejším (PRANDA, 1978: 237).

Hodnoty spôsobu života vidieckej rodiny, podmienené konkrétnym sociálnym priestorom, petrifikované tradíciou, odovzdávané a kontrolované z generácie na generáciu, tvorili v geografickom priestore základ kultúrnej rôznorodosti, akýsi pro-

tipól procesu, ktorý v súčasnosti nazývame kultúrna globalizácia. Spoločenské normy, určujúce spôsob života, boli často strnulé a nemenné; napriek premenlivosti života a rôznorodosti ľudských typov, ktoré sa im museli podriaďovať, lebo podstatu ich kultúry tvorila predovšetkým stratégia sociálnej reprodukcie.

Tu bude asi potrebné doplniť sociálny rozmer o psychologický rozmer. Vysvetlenie nám možno ponúka poľský psychológ A. Kepiński, keď tvrdí, že ak človek prijme hotovú formu aktivity, znižuje tým vlastnú neistotu, váhanie medzi alternatívnymi možnosťami. Prevzatie hotovej štruktúry zvonka uľahčuje vnútornú integráciu a dynamický poriadok sa mení na statický. Možno to – dodáva A. Kepiński – plynie zo samej prirodzenosti ľudského rozumu, ktorý sa kŕčovito drží vychodených koľají, ako keby sa bránil pred vlastným potencionálnym bohatstvom rôznorodých foriem (KEPIŇSKI, 1999: 13).

Veľký význam v tradičnom spôsobe života slovenského vidieka malo niečo, čo sa urobilo a prijalo po prvý raz, lebo potom, pokiaľ nebol na to silný dôvod, sa to robilo znova a znova. Tak vznikala tradícia – jeden zo základných fenoménov tohto spôsobu života. Bola to kategória, ktorá mala pre medzigeneračnú transmisiu kultúrnych hodnôt podstatný význam, lebo tradície tu existovali len ako uznané, osvojené a prijaté. V tradičnej spoločnosti sa človek viac orientoval na „dané“ ako na „možné“. Psychológovia už dávno označili za jednu z vonkajších prekážok ľudskej podnikavosti a kreativity kultúrno-historickú bariéru, ktorá sa prejavuje prijímaním negatívnych postojov k novým myšlienkam v celej kultúre.

Ľudské konanie sa odohráva v sociálnom priestore, ktorý má svoje imanentné pravidlá. Roľnícka rodina bola vtedy tým základným sociálnym priestorom, v ktorom sa formovali aj schémy riešenia nielen jej problémov, ale aj individuálnych problémov jej členov. Základom pritom bolo hľadanie rovnováhy vo vnútri rodiny, ale aj v jej vzťahu k širšiemu spoločenstvu obce. Rodina a spoločenstvo obce tak tvorili akýsi filter, ktorý jednotlivca lokalizoval, oddeľoval žiaduce vplyvy od nežiaducich. Predpokladom fungovania tejto schémy bolo vedomie, resp. uvedomovanie si jednotlivca – jeho ochota či potreba sociálne podriaďiť sa. Tak sa postupne presadzovalo vedomie štandardu pri riešení problémov materiálneho i sociálneho charakteru, ktoré dostalo v rodine i inštitucionálne vyjadrenie v statusoch a rolách jej jednotlivých členov (SLAVKOVSKÝ, 2002/a: 131-143). Týmto spôsobom si jednotlivé generácie tradičnej roľníckej rodiny vytvorili – povedané terminológiou P. Bourdieua – svoj vlastný „habitus“, ktorý bol výsledkom ich spoločenskej pozície v sociálnom priestore (BOURDIEU, 1998: 16, 27). Spôsob života smeroval predovšetkým k uchovaniu a rozvíjaniu rodiny a hospodárstva.

Tento sociálno-hospodársky mechanizmus mohol fungovať len vtedy, ak rodina dokázala dostatočne saturovať svoje základné životné potreby. Na plnenie takýchto sociálno-ekonomických predpokladov bola uspôsobená i organizácia rodinného života. Vyprofilované úlohy a postavenie jednotlivých členov v nej sa v podstate brali ako normy, ktoré sa vstepovali už pri výchove detí. To sa prejavilo aj v medzigeneračnom odovzdávaní kultúrnych hodnôt a z nich vyplývajúcich životných stratégií, lebo tradičné roľnícke spoločenstvo realizovalo svoje predstavy vždy v konkrétnej sociálnej situácii. Princípy, ktoré sa v tejto súvislosti vstepovali deťom a ktoré rešpektovali takisto dospelí, boli vlastne prejavom akejsi „roľníckej ideológie“ – t. j. súboru sformulovaných predstáv o usporiadaní ich spoločnosti. V tejto súvislosti sa zvykne zdôrazňovať nízky stupeň medzigeneračných rozdielov v dôsledku celkového, málo dynamického zavádzania inovácií do ich každodennej kultúry a veľký po-

díel najstaršej generácie na výchove detí, ktorý ešte viac petrifikoval existujúce, resp. dožívajúce kultúrne hodnoty.

Záväzný cyklus denných i ročných poľnohospodárskych prác vnášal do rodinného života rozmer „času“, v ktorom sa súčasnosť naplňovala vlastne opakovaním minulého. Kultúrne tradície boli prostriedkom, ktorý pri danej úrovni agrárnej kultúry (polyfunkčnosť, nízka mechanizácia, malé výmery obhospodarovanej pôdy, snaha po hospodárskej sebestačnosti) zabezpečoval nerušený chod nielen hospodárskych, ale aj sociálnych činností. Práca s pôdou a dobytkom bola samozrejmosťou, ktorú generácie obyvateľov slovenského vidieka prijímali ako podstatu života a spôsob svojej seberealizácie. Roľnícke zamestnanie otca sa stalo cieľom snažení aj jeho syna. Agrárna kultúra bola základom spôsobu života a kultúry pospolitosti, pre ktorú bola minulosť – múdrosť otcov – žriedlom poznania, istoty a sebavedomia. „Roľnícky čas“ ich nútil, aby mali vlastnú minulosť nielen ustavične na pamäti, ale aby z nej vychádzali a opierali sa o ňu v každodennom počínaní. Dokonca i vo svojich predstavách o budúcnosti. Odovzdať krajinu, hospodárstvo ďalšej generácii v stave zaručujúcej jej prežitie, bola samozrejmosť, ktorá vyplývala z koexistencie minulého so súčasným a budúcim. Rodinu roľníka tak vytvárala vzájomná súčinnosť sociálnych rolí jej členov, podmieňujúca organizáciu hospodárskeho života, deľbu práce a činností, ktoré zodpovedali tradičným normám rodiny a boli predpokladom dosahovania jej záujmových spoločných cieľov.

Tento starý kultúrny základ, smerujúci k prosperite roľníckej rodiny, nájdeme vo všetkých európskych roľníckych spoločenstvách. Mohli by sme si položiť otázku, či to, čo nazývame tradičná roľnícka kultúra, by mohlo vôbec existovať bez ochoty jednotlivca obetovať vlastnú predstavu o spôsobe a štýle života. V daných historických a sociálno-hospodárskych podmienkach však bola tradičná roľnícka kultúra na prežitie obyvateľov slovenského vidieka optimálnou formou využitia človeka, pôdy, dobytká i poľnohospodárskeho náradia a tvorila harmonické spojenie práce, spotreby a skúseností. Bol to svet, v ktorom sa stav vecí dnes hodnotil podľa toho, či sa vzdával od vecí naplánovaných na zajtra, v ktorom hlavným predpokladom dosahovania stanovených cieľov bola jednota budovaná na lojalite voči úlohám, ktoré pred nimi stáli (BAUMAN, 2002: 9).

PÔDA – KRITÉRIUM SOCIÁLNEHO STATUSU RODINY I JEDNOTLIVCA

Kritérium je rozlišovací znak, podľa ktorého zoraďujeme javy okolitého sveta do systému hodnôt. Pre jednotlivca i spoločenstvo tvorí systém orientačných bodov v predmetnej i sociálnej skutočnosti. Hodnotové orientácie sú vždy podmienené sociálnym a kultúrnym prostredím. V tradičnej ľudovej kultúre vytvárali často až kultúrne normy, podľa ktorých sa posudzovala konkrétna dôležitosť reálnych či ideálnych súčastí spôsobu života, pričom jeden a ten istý predmet mohol mať súčasne viacero hodnotových aspektov – úžitkový, morálny, sociálny, estetický a podobne.

Významnou súčasťou hodnotového systému tradičného dedinského spoločenstva bola pôda, ktorá tvorila jeho hlavný zdroj obživy. Od vzniku trvalých sídel na našom území (6. – 7. storočie) a sociálne diferencovanej spoločnosti sa stala nielen materiálnou, ale aj spoločenskou a kultúrnou hodnotou. Rozsah vlastnenej pôdy

bol kritériom sociálneho postavenia v spoločnosti, a spôsob, akým sa obhospodarovala, zase stupňom vývinu jej agrárnej kultúry.

Ako dokladajú etnografické výskumy, vysoké hodnotenie pôdy trvalo na slovenskom vidieku až do 60. rokov 20. storočia, keď sa v kvalitatívnej miere (materiálne i sociálne) presadili myšlienky družstevného poľnohospodárstva. Korene vysokého hodnotenia pôdy členmi dedinského spoločenstva však treba hľadať v dávnej minulosti, v období vzniku stabilných poľnohospodárskych sídel a súkromného vlastníctva.

V 6. – 7. storočí sa začína na území Slovenska proces vzniku dediny ako stáleho sídla, ktorého obyvatelia sa zaoberajú hlavne poľnohospodárstvom. Svoje charakteristické črty však dedina nadobudla v období feudalizmu, keď sociálne postavenie poddaného voči feudálovi, jeho viazanosť na pôdu a záväzný cyklus denných i ročných prác vtlačili pečať jeho spôsobu života i zodpovedajúcemu stavu agrárnej kultúry. V tejto podobe pretrvala feudálna dedina na území Slovenska po celé stáročia a niektoré z jej charakteristických črt si uchovala až do obdobia prvej polovice 20. storočia, keď ľudová kultúra vo svojej tradičnej podobe prežívala kulminačnú fázu.

Možno povedať, že od vzniku trvalých sídel a sociálne diferencovanej spoločnosti, ktorú predstavoval v tom čase včasnofeudálny štát, bola pôda vnútornou osou dejín vtedajšej spoločnosti. Vlastnícky vzťah k nej formoval úroveň prehlbujúcich sa sociálnych rozdielov v uhorskej spoločnosti. V tom čase sa pôda stávala nielen materiálnou, ale i spoločenskou a kultúrnou hodnotou.

Poľnohospodárstvo bolo základným zamestnaním ľudí, a tak sa tieto skutočnosti premietli i do nadstavbových zložiek – do duchovnej a sociálnej kultúry. Vysoké hodnotenie vlastníctva pôdy sa na slovenskom vidieku ešte viac upevnilo v období medzivojnovej Československej republiky. Vyplývalo to nielen zo základného spôsobu života a práce ľudí na dedine, ale aj z celkovej svetonázorovej orientácie roľníckeho obyvateľstva. Daný systém hodnôt upevňovala aj vtedy platná verejná mienka i celý hospodársko-spoločenský poriadok. Vlastnenie pôdy bolo na dedine reálnou materiálnou i spoločenskou potrebou, pretože pôda bezprostredne súvisela so základným zamestnaním dedinského človeka a plne zodpovedala záujmom a potrebám jeho sebarealizácie (PRANDA, 1978: 236).

Akú silu mala tradícia vysokého hodnotenia pôdy na slovenskom vidieku, bolo možné najlepšie vidieť v prvej etape socialistickej kolektivizácie slovenského poľnohospodárstva. Bolo to obdobie, keď sa v krátkom historickom čase museli vo vedomí dedinského človeka prehodnotiť postoje formované celé stáročia a nahradiť novou hierarchiou hodnôt, zodpovedajúcou nielen novým výrobným podmienkam v poľnohospodárstve, ale aj v celom spôsobe života slovenského vidieka.

Tento proces prebiehal územne i generačne diferencovane. Je zaujímavé, že na stratu pôdy najcitlivejšie reagovali v horských a podhorských oblastiach Slovenska, kde je pôda menej kvalitná. Podstatné však bolo, že ešte v 60. rokoch tu považovali prácu v priemysle za vedľajší príjem a hlavný zdroj svojej obživy videli v pôde. Potvrďuje to aj fakt, že veľká časť finančných príjmov získaných v mimoroľníckych zamestnaniach bola investovaná do vlastnenej pôdy (nákup umelých hnojív, poľnohospodárskeho náradia a pod.). V poľnohospodársky produktívnejších oblastiach Slovenska, kde fungovali prosperujúce JRD už v 60. rokoch, strácala pôda svoje výsadné postavenie v hodnotových orientáciách vidieckeho obyvateľstva oveľa skôr.

K strate pôdy ako základného výrobného prostriedku pristupovali jednotlivé generácie odlišne. Najcitlivejšie reagovala najstaršia generácia, ktorá v pôde videla

základný a najbezpečnejší zdroj príjmov na existenciu rodiny. Keďže táto generácia vložila do pôdy a jej obrábania priveľa potu, fyzických síl, ale aj lásky, nevedela si bez nej predstaviť ďalšiu budúcnosť (PRANDA, 1983: 36). Tento pocit v najstaršej generácii utvrdzovala i ďalšia významná okolnosť: jej príslušníci sa len veľmi ťažko, resp. vôbec nedokázali prispôsobiť novým technologickým podmienkam poľnohospodárskej veľkovýroby. So zmenami obsahu práce, t. j. s technickou i vecnou stránkou poľnohospodárskej výroby, ale aj v charaktere práce roľníckej rodiny, teda so zmenami v jej sociálno-ekonomickom postavení, sa dokázala lepšie vysporiadať mladšia generácia vidieckej populácie. Možno sa stotožniť s názorom sociológov, že to, čo tvorí dedinu, nie je množstvo ľudí, ale organizácia ich kolektívnej existencie, podmienená spôsobom života. A práve v nej mala pôda a majetkovo-právny vzťah k nej dominantné postavenie. Problém vlastníctva ako súčasti systému výrobných vzťahov je predmetom štúdia mnohých spoločenskovedných disciplín. V prípade vlastníctva pôdy ide aj o problém etnologický, lebo to podmienilo nielen vývoj samotnej agrárnej kultúry na konkrétnych stupňoch jej technologického vývinu, ale malo aj priamy vplyv na konanie ľudí a na vzťahy v dedinskom spoločenstve. Vzťah k pôde sa overoval jednotlivými generáciami v procese každodenného života. V podstate nešlo len o uspokojovanie základných životných potrieb jednotlivca a rodiny, ale aj o určenie ich postavenia v spoločenskej stratifikácii obce. Takéto hodnotenie pôdy na slovenskom vidieku podmieňovali dva základné faktory: úrodnosť pôdy, ktorú človek po stáročia využíval na primeranej agrárno-kultúrnej úrovni, a nedostatok iných, mimoroľníckych zamestnaní. Neraz bola pôda skutočne jediným zdrojom obživy obyvateľov.

Poľnohospodárstvo patrí medzi tie prejavy života našich predkov, ktoré mali pri uspokojovaní ich materiálnych potrieb rozhodujúce miesto. Každé obdobie spoločenského vývinu stavia pred ľudí nové ideály hodnôt, ktoré sa potom usilujú naplňovať. Tento dynamický proces kultúry spočíva v tom, že sa kultúrne hodnoty prispôbujú potrebám spoločnosti, v ktorej vznikajú a ktorú súčasne aj spoluvytvárajú. Je preto poslaním etnológie zachytiť toto kultúrne kontinuum v jeho historických i etnických aspektoch.

Každá vec či jav, ktorú daná spoločnosť vyzdvihne ako hodnotu a včlení do svojho hodnotového rebríčka, sa stane predmetom ľudských potrieb a záujmu. Nebolo to ináč ani s pôdou. Jej hodnota sa stala v rodine i celom dedinskom spoločenstve normou, ktorú ako kultúrnu tradíciu prevzali, udržiavali a odovzdávali jednotlivým generáciám po celé obdobia súkromnovlastníckych vzťahov.

V poľnohospodársky orientovanej dedine bol proces socializácie jednotlivca spojený predovšetkým s výrobnou-hospodárskymi podmienkami. Kultúrne tradície boli prostriedkom, ktorý mal zabezpečiť nerušený chod hospodárskych, ale aj spoločenských a kultúrnych činností spoločenstva. V hospodárskej rovine života obce sa to prejavovalo najmä podielom na spoločných prácach (rešpektovanie záväzných osevných postupov, spoločné udržiavanie lúk a pasienkov a pod.), ale aj v susedskej a príbuzenskej výpomoci. Tá bola v snahe o najnižšiu réžiu hospodárstva nevyhnutná. Nedostatok mimoroľníckych pracovných príležitostí znamenal, že roľnícke zamestnanie otca sa stalo cieľom snažení i jeho syna. Zveľaďovanie hospodárstva bolo nielen ekonomickou nevyhnutnosťou, ale doslova otázkou osobnej i rodinnej prestíže. Hodnota jednotlivca i rodiny sa merala predovšetkým veľkosťou vlastnej pôdy, schopnosťou viesť hospodárstvo a pracovným výkonom pri jednotlivých druhoch prác.

Chápanie a hodnotenie práce v poľnohospodárstve i vo vzťahu človeka k nej tvorili základný princíp systému hodnotových orientácií. Vyplývali z nevyhnutnosti vonkajšej (existenčnej) aj vnútornej (z hľadiska preberania ideálov tradície), (PRANDA, 1985: 340). Miera plnenia týchto kritérií bola základom sociálneho statusu jednotlivca. Vzťah k agrárnej kultúre teda nevznikal samočinne, ale ako zložitý proces socializácie jednotlivca v intenciách kultúrnych tradícií. Mal veľký význam nielen pri preberaní znalostí poľnohospodárskych techník, pracovných postupov a s nimi súvisiacich noriem a hodnotových postojov.

Práca v poľnohospodárstve bola samozrejmosťou, ktorú dedinský človek bral ako podstatu svojho života a cieľ vlastnej sebarealizácie. Táto skutočnosť formovala celý spôsob jeho života. Výsledky svojej hospodárskej produkcie využíval preto najmä na reprodukovanie výrobného potenciálu svojho hospodárstva v miere, ktorú mu umožnila jeho konkrétna sociálna situácia.

Nákup novej poľnohospodárskej pôdy, nástrojov či dobytká bol vždy preferovaný pred ostatnými výdavkami v rodine. Objasnenie podstaty niekdajšieho vzťahu dedinského človeka k pôde a práci v poľnohospodárstve bude možné dešifrovať len správnou interpretáciou mechanizmov odovzdávania kultúrnych tradícií v rodine a dedinskom spoločenstve, s ktorým bola rodina tesne spojená ako jeho organická súčasť, a zúčastňovala sa teda aj na plnení jeho normotvorných funkcií (FILOVÁ, 1978: 269).

Na záver možno zhrnúť: V období pred kolektivizáciou slovenského poľnohospodárstva bola pôda základným výrobným prostriedkom, ktorý určoval spôsob života i sociálne atribúty kultúry vidieka. Po stáročia sa cestou kultúrnych tradícií, odovzdávaných z generácie na generáciu, utvrdzovala v povedomí dedinského človeka jej vysoká hodnota. Tento proces podporovali i vtedajšie historické a sociálno-ekonomické podmienky, v ktorých sa spôsob života a kultúra vyvíjali. Myslenie a postoje, ku ktorým touto cestou dospeli niekdajšie generácie roľníkov, dobre vystihol český sociológ I. Bláha: „Sedlák zná jednu pravdu, jednu slávu, jeden prožitek, jeden hlad, a tím je: půda. Mít půdu, udržet zděděnou půdu, případně rozmnožit ji, to je důstojný a jediný cíl selského života“ (BLÁHA, 1925: 138).

ROĽNÍCKA RODINA – ZÁKLADNÁ VÝROBNO-KONZUMNÁ JEDNOTKA

Človek sa počas svojho života stáva členom viacerých spoločenských skupín, ktoré na rôznych úrovniach uspokojujú jeho záujmy a potreby. Medzi najdôležitejšie patrí rodina, ktorá v minulosti vytvárala, a tvorí dodnes, dôležitý medzičlánok v systéme: jednotlivec – skupina – spoločnosť. Z toho vyplýva dôležitá metodologická požiadavka: skúmať jednotlivé elementy tohto systému vo vzájomnej podmienenosti.

Pochopiť sledované javy v existujúcich súvislostiach možno len na základe interdisciplinárneho výskumu, v ktorom jednotlivé vedné disciplíny svojimi teoretickými východiskami i metodologickými postupmi znásobujú získané poznatky. Pri výskume sociálnych skupín, teda aj rodiny, je potrebné, aby etnológia spolupracovala so sociológiou, psychológiou a sociálnou psychológiou. Ich gnozeologické postupy doplní o etnokultúrne, ale aj historické aspekty, lebo každý výsledok ľudského konania nesie v sebe stopy cesty, ktorá k nemu viedla.

V plnej miere to platí o výskume roľníckej rodiny, ktorá je tiež produktom historického vývinu, odrážajú sa v nej nielen existujúce spoločenské vzťahy, ale aj pred-

chádzajúce historické procesy a s nimi spojené tradície v spoločenskom vedomí. Práve preto zásada historizmu – možnosť porovnania súčasného spôsobu života a kultúry s minulým – tvorí významný prínos etnológie pri výskume rodiny.

Nijaký etnológ nebude určite protirečiť, keď do oblasti jeho vedeckého záujmu zaradíme celú kultúru skúmaného etnického spoločenstva – materiálnu, spoločenskú i duchovnú. Pri ich štúdiu zistí, že nie jednotlivec, ale rodina je reprezentantom príslušnej kultúry, lebo len ona je okrem biologickej reprodukcie schopná i kultúrnej reprodukcie.

Kultúra sa v najširšom zmysle slova tradovala v rámci rodiny z generácie na generáciu, pričom každá z nich bola jej aktívnym nositeľom i tvorcom. So vznikom feudálnej spoločnosti sa jej sociálna štruktúra komplikuje. Z pôvodného roľníckeho jadra sa oddelenili ďalšie sociálne skupiny. To kultúru postupne diferencovalo, aj keď spoločný etnický pôvod, jazyk, istá zotrvačnosť tradícií, život na spoločnom území v spoločne organizovanom štátnom útvare pôsobili ako kultúrne zjednocujúce prvky týchto skupín.

Sociálne i kultúrne dominantnou sociálnou skupinou boli v tom čase nesporne roľníci. Tento stav na Slovensku pretrval až do prelomu 19. a 20. storočia, keď tradičný spôsob života a kultúra prevažne agrárneho obyvateľstva Slovenska dosiahli svoj vrchol. Tradičná roľnícka rodina vytvárala základy svojej kultúry v čase, keď sebestačnosť v spôsobe života bola existenčnou nevyhnutnosťou. Aj po vzniku diferencovanejších prejavov v deľbe práce ostala roľníkom z celospoločenského hľadiska najzákladnejšia oblasť – produkcia potravín a prvovýroba niektorých základných surovín. Na stabilitu ich kultúry vplývala určite i okolnosť, že v živote roľníka bolo viac konštantných prvkov ako v ktoromkoľvek inom povolání. Práve všestrannosť kultúry roľníckej rodiny zaručovala jej dlhú existenciu na širokom európskom teritóriu. Ani jedna neroľnícka kultúra nebola schopná vo vzťahu k jednotlivcovi preukázať takúto všestrannosť. Kultúra tradičnej roľníckej rodiny bola posledným štádiom uchovania rovnováhy vo všetkých oblastiach života. Ďalší kultúrny vývoj bol možný už len špecializovaním sa a rozvíjaním jedného úseku spôsobu života na úkor ostatných.

Prvou významnou sociálnou skupinou, ktorá sa postupne diferencovala od roľníkov, boli remeselníci. Ako však ukazujú historické i etnografické pramene, trvalo veľmi dlho, kým sa remeselníci dokázali celkom odpútať od pôdy. Bol to nielen dôsledok ich existenčnej závislosti od nej, ale aj vysokého stupňa hodnotenia pôdy súvekovou spoločnosťou. Stáročia sa v strednej, ale aj v západnej Európe s úsmevom hovorilo: „Keď sedliaci orú, mešťania nie sú doma.“ Pôda i sortiment výrobkov určených pre roľnícke prostredie tvorili na Slovensku puto medzi kultúrou roľníckej a remeselníckej rodiny.

Počiatok viacgeneračnej roľníckej rodiny, ako ju poznáme na Slovensku z prvej polovice 20. storočia, musíme hľadať v období rozpadu rodovej spoločnosti. V tomto období, ktoré bolo súčasne aj dobou intenzívneho doosídľovania a kultivovania poľnohospodárskej pôdy, vytváralo niekoľko rodín pochádzajúcich od jedného predka osadu, kde spoločne hospodárili, využívajúc veľkorodinou pridelenú, ale aj spoločnou prácou nadobudnutú pôdu. Na označenie miesta bývania, resp. príbuzných, ktorí toto miesto spoločne obývali, sa obyčajne používalo patronymické meno predka, prípadne jeho modifikácia. Z toho vzniklo i všeobecné vedecké označenie tejto formy rodinného spolužitia – patronymia.

Vlastníctvo pôdy bolo v patronymii spoločné, pôda sa spoločne aj obrábala. Získaná úroda sa delila rovnakým dielom medzi jednotlivé rodiny. Pôvodné delenie

podľa počtu členov – jedákov – v jednotlivých rodinách vystriedalo delenie podľa počtu pracovníkov z tej-ktorej rodiny. Jednotlivé rodiny si stavali samostatné domy. Tie boli aj s pôdou, na ktorej stáli, ich súkromným majetkom. Hospodárske stavby a poľnohospodárska pôda boli však spoločné. V ďalšej fáze vývinu uchovala patronýmia princíp spoločného vlastníctva len pri ornej pôde. Pasienky sa rozdeľovali medzi rodiny, nie však do vlastníctva, ale iba do dočasného užívania, ktoré sa periodicky menilo (FILOVÁ, 1975: 947-984).

Princíp patronómie sa začal narúšať pod vplyvom osídľovania a vývinu hospodársko-spoločenských vzťahov (príchod cudzích, nepříbuzných členov, presadzovanie súkromného vlastníctva a pod.). Tým slabli aj príbuzenské princípy patronómie, ktoré sa postupne nahradzovali novými. Podstatný princíp – spoločné vlastníctvo pôdy – pretrvávalo nie na príbuzenskom, ale na teritoriálnom a susedskom princípe. Z niekdajších príbuzných sa stali susedia. Pri výskume rodiny ako formy sociálnej skupiny treba cez poznávanie jej aktivít hľadať tie funkcie, na plnenie ktorých vznikla.

Existencia a plnenie spoločných cieľov sa považujú za jeden z najzákladnejších znakov sociálnych skupín a nevyhnutnú podmienku na to, aby sme nejakú pospolitost mohli označiť za skupinu. Analýzou funkcií sociálnej skupiny možno odhaliť jej vzťah a interakcie k ostatným skupinám, čo dáva možnosť hodnotiť jej postavenie v širších sociálnych súvislostiach – v prípade roľníckej rodiny jej postavenie v dedinskom spoločenstve. Na druhej strane možno analýzou plnenia spoločných cieľov postihnúť i funkcie, ktoré má skupina dovnútra – k svojim vlastným členom. Odhaliť tieto dvojstranné funkčné väzby znamená hodnotiť kvalitu samotnej skupiny (SLAVKOVSKÝ, 2002: 131-143).

S problematikou spoločných cieľov skupiny sa zákonite vynára otázka individuálnych cieľov jej členov a ich vzájomný vzťah. Je to vlastne problém kolektívnosti sociálnej skupiny. Stupeň stotožnenia sa jednotlivých členov so skupinovými cieľmi tvorí hlavné kritérium kvality kolektívu.

Aj vývoj kolektívnosti má svoje historické a spoločensko-hospodárske predpoklady. Napríklad v prvotnopospolnej spoločnosti bola úloha kooperácie a jej sociálneho prejavu – kolektívnosti problémom objektívnej osobnej závislosti jednotlivca od skupiny. Išlo teda o kolektivismus založený na nevyhnutnosti, bez neho by jednotlivec nemohol prežiť.

Vznikajúca deľba práce a princíp súkromného vlastníctva vymedzovali pre jednotlivca, sociálnu skupinu, ale aj pre celé sociálne triedy určité druhy činností, ktoré ľudia následne formovali do menších alebo väčších sociálnych skupín a určili priestor na ich spoločenskú slobodu i sociálny rozvoj.

O tom, že priestor spoločenskej slobody a možností sociálneho rozvoja bol niekedy veľmi úzky, svedčí aj inštitút susedstva. „Vzájomná susedská výpomoc pri práci na poli, v maštali, v spriahaní dobytky, v domácnosti boli samozrejmi, nepísanými povinnosťami jednotlivca voči obci ako celku, konkrétnejšie potom voči najbližším, pokrvne príbuzným a voči susedom. Susedstvo bolo po rodine najtypickejšou sociálnou inštitúciou dediny, neochabujúcou a nestarnúcou so zmenami výrobných vzťahov, resp. všeobecných politických pomerov“ (FILOVÁ, 1975: 947-984).

Zdá sa, že sociológ A. Štefánek to v období prvej Československej republiky videl oveľa realistickejšie: „Vzájomná pomoc sa pokladá za akúsi pôžičku, ktorá sa musí vrátiť pri najbližšej príležitosti. Právě susedstvo je možné len medzi rovnocennými roľníkmi. Přílišné rozdiely majetkové rušia súdržnost, a tým odcudzují susedov.

Najviac sú odkázaní na vzájomnú pomoc malí a strední roľníci, ktorí nemajú na- dostač paholkov a pracovných síl, a kedykoľvek si musia vzájomne vypomáhať pri práci požičiavaním náradia a pod. Chudobný a domkár, maloroľník i stredný hos- podár sú priamo prírodou prinútení k vzájomnosti“ (ŠTEFÁNEK, 1944: 59-98). V tradičnej roľníckej rodine ako v základnej bunke spoločenského života na vidie- ku pôsobil celý komplex síl, ktoré vzájomne spájali všetkých jej členov. Tieto sily, označované ako rodinné väzby, vyrástli z emocionálnych, ale predovšetkým z racio- nálnych základov. K podstatným faktorom, ktoré modifikovali spôsob a štýl rodin- ného života, patrili materiálne podmienky, v ktorých existovala roľnícka rodina. Na Slovensku bolo ich základom spoločné bývanie a hospodárenie. Individuálne vlastníctvo člena rodiny, tzv. *osobitok*, tvorilo v rodinnom spoločenstve obyčajne len veno, ktoré pochádzalo z majetku nevestinej rodiny a tvorilo základ ženského ma- jetku (materinské). Bola to tá časť rodinného majetku, ktorú delila matka medzi dcéry. Obyčajne išlo o malé kúsky pôdy alebo lúky. Tento majetok sa v nijakom prí- pade nevyrovnal dedičnému majetku rodiny – otcovizni.

Roľnícka rodina tvorila kompaktnú spoločenskú a výrobo-konzumnú jednot- ku, orientovanú na uchovanie a rozvoj hospodárstva. Polyfunkčnosť, nízka mecha- nizácia a malé výmery poľnohospodárskej pôdy viedli k tomu, že každý člen rodiny mal vymedzenú prácu, ktorá zodpovedala veku, pohlaviu a osobným možnostiam jednotlivcov.

Hospodárstvo rodiny bolo spoločným menovateľom, ktorý spájal úsilie všetkých jej členov. Práca v poľnohospodárstve a vzťah človeka k nej tvorili základný princíp hodnotových orientácií. Hodnota jednotlivca i jeho rodiny sa merala veľkosťou a prosperitou hospodárstva a pracovným výkonom pri jednotlivých druhoch prác. Ak chcel jednotlivec vystupovať v rodine či v dedinskom spoločenstve sociálne pozi- tívne, musel plniť aj tie skupinové normy, ktoré vyplývali z organizácie a spôsobu materiálneho života roľníckej rodiny. K tomu ho nútili pod hrozbou sankcií (od fy- zického trestania detí cez nízke morálne ohodnotenie až po vydedenie z rodiny či vynútený odchod zo spoločenstva obce) práve normy rodinného i dedinského ko- lektívu.

Psychológia pomenovala vonkajšie i vnútorné prekážky ľudskej tvorivosti. K tým vnútorným patria emocionálno-postojové bariéry, v ktorých je zakódovaný aj strach z kritiky. K tým vonkajším patria kultúrno-historické bariéry, ktoré sa prejavujú ne- gatívnymi postojmi k novým myšlienkam v šírke celej kultúry. V takých prípadoch bol tlak verejnej mienky i vnútorného presvedčenia silnejší ako hrozba právnymi opatreniami či inými formami donútenia, lebo súlad názorov sa v rodine i dedin- skom spoločenstve vytváral nielen v dôsledku komunikačných praktík jej členov, ale predovšetkým vďaka ich aktívnej, spoločnej a spoločensky významnej činnosti.

Rodina roľníka vytvárala vzájomnú súčinnosť sociálnych rolí jej členov, ktorú podmienila organizácia hospodárskeho života rodiny, deľba práce a činností, ktoré zodpovedali jej tradičným normám a ktoré boli predpokladom dosahovania jej spoločných záujmových cieľov.

Pochopiť fungovanie každodenného života roľníckej rodiny nemožno bez po- znania statusov a rolí jej jednotlivých členov. Z nich sa odvíjali aj tzv. mužské a žen- ské práce, ktoré sa vymedzovali nielen biologicky, ale aj spoločensky.

Postavenie ženy v tradičnej patriarchálnej rodine limitovala predovšetkým výrobo- hospodárska činnosť a biofyzické danosti ženského organizmu. Je známe, že ženský organizmus ťažšie znáša nárazovú fyzickú námahu, ale je dobre prispôso-

bený na vytrvalú záťaž. Hranica deľby hospodárskej činnosti medzi mužom a ženou bola v zásade stanovená v tomto zmysle. Napriek tomu bola žena častejšie ako muž nútená prekračovať svoju „hranicu“, a to väčšinou bez osobitného ocenenia. Tak to bolo v prípade ovdovenia, odchodov mužov za prácou mimo obce a pod. Týmto spôsobom bol v základe určený rozdiel medzi úlohami muža a ženy pri prácach na hospodárstve. Práce súvisiace s chodom domácnosti boli výlučne ženské. Existovala v nich však vnútorná diferenciácia, vyplývajúca z rozdielnych postavení gazdinej, dcéry a nevesty v organizácii rodinného života.

Ťažiskom ženskej práce bola domácnosť a výchova detí. Na poli robili ženy práce, ktoré sa pokladali za ľahšie. Muž pracoval pluhom, žena motykou, muž kosou, žena srpom alebo kosákom. Je však zaujímavé, že ťažké bremená nosili na chrbte ženy (vynášanie hnoja, nosenie dreva, detí, tovaru na trh a pod.). Práce v domácnosti sa pokladali pre mužov všeobecne za nedôstojné a vykonávali ich len vtedy, keď boli mimo domova (SLAVKOVSKÝ, 2002: 136-137).

Sociológ A. Štefánek vo svojej práci *Základy sociografie Slovenska* uvádza, že pri výbere nevesty sa na ženu pozerá „viac z hľadiska užitočnosti, ako z hľadiska krásy. Jednanie sa o veno, zaznávanie telesnej krásy nevesty, ale cenenie jej telesnej sily, pracovnej afinity k roľníckej činnosti neslobodno posudzovať ako príznak sedliackeho materializmu, ale reálneho nesentimentálneho zmýšľania roľníkovho“ (ŠTEFÁNEK, 1944: 59-98). Slovenský národohospodár prof. R. Briška videl v roku 1937 význam ženy v roľníckej rodine ešte konkrétnejšie: „Najrozhodujúcejším faktom úspechu malého zemedelca je často manželka. Je jeho pravou rukou, vedie domácnosť, pracuje na poli i doma“ (BRIŠKA, 1937: 139).

Nerovnoprávne postavenie dedinskej ženy v roľníckej rodine vyplývalo nielen z konkrétnych sociálno-hospodárskych podmienok, ale aj z dlhej tradície, odrážalo sa v pracovnom, dedičskom i celom sociálnom systéme jej existencie a bolo hlboko zafixované vo vedomí celej dedinskej spoločnosti.

Vyprofilované roly a statusy jednotlivých členov rodiny sa v podstate brali ako axiómy, ktoré sa rešpektovali už pri výchove detí. Tie od malička viedli podľa pohlavia k mužským a ženským prácam, pričom sa spoločenská nadradenosť mužských prác prejavovala už v tom, že ani chlapcovi sa „nepatrilo“ robiť práce pokladané za ženské.

Skutočné detstvo potomkov malých roľníkov a poľnohospodárskych robotníkov však bolo veľmi krátke. Výstižnú reflexiu o tom podáva J. Bodnár zo začiatku 20. storočia vo svojej monografii *Myjava*. „Po confirmácii už začína, by som povedal, samostatný život väčšiny kopaničných detí. Idú slúžiť. Chlapci za pasákov, krávkov a dievčence za pasáčky, lebo i za pestúnky a za mladšie slúžky. Doma zostalé pomáhajú pri gazdovstve a ne jeden chlapec jedenásť-dvanásťročný sám kravičky opatrí, lebo s koňmi na voze po práci je posielaný.“ Podobnú spomienku na vlastné detstvo mal i spisovateľ F. Kráľ: „Detstvo som strávil v biede a pri robote. Už ako šesťročný pásol som panské morky, potom som bol obecným husiarom a honelníkom po salašoch. Do jednotriedky cirkevnej školy chodil som v zimných mesiacoch.“

Predpoklady existencie roľníckej malovýroby v 30. rokoch 20. storočia jasne videl aj prof. R. Briška. Ich neodmysliteľnou súčasťou bola práca detí. Podľa neho môžu malí roľníci vyžiť len „za predpokladu, že pracujú za dvoch robotníkov a spotrebujú za jedného. Ich situácia oproti robotníkovi zemeľskému je lepšia v ohľade bývania a potravy, ale nie v prípade práce alebo hotových príjmov. Musia pracovať vonku od rána do pozdnej noci, za každých okolností a skoro vždy namáhavo. Vč-

šinou úspešnými sú malí zemedelci len preto, že majú vlastnú prácu a prácu rodiny zdarma a môžu mnoho vnútenej práce vyčerpať hlavne z detí“ (BRIŠKA, 1937: 137).

Prioritné postavenie muža v roľníckej rodine sa prejavilo najmä pri riadení a reprezentovaní patriarchálnej rodiny. On, gazda a vlastník, rozhodoval o všetkých dôležitých činnostiach v rodine, hospodárstve, ako aj o vzťahoch k širšiemu dedinskému spoločenstvu. A to aj napriek tomu, že žena mohla mať na to lepšie osobnostné i organizačné predpoklady. Táto skutočnosť bola nielen zakódovaná v obyčajovom práve dedinskej pospolitosti, ale aj v platných zákonných nariadeniach súvekeho spoločenského zriadenia.

Početné roľnícke rodiny, ktoré hospodárili na malých výmeroch pôdy, nemali prostriedky na nákup potrebnej, na trhu často aj dostupnej poľnohospodárskej techniky. To sa prejavovalo v potrebe nadmerného množstva živej práce a v jej nízkej produktivite. Podľa dobového agrárneho teoretika V. Brdlíka malí roľníci vynakladali na hektár pestovanej plodiny takmer dvakrát viac práce ako na veľkostatkoch, ale výrobné výsledky boli u nich polovičné. Príčiny tohto faktu vidí v nedostatočných investíciách do pôdy, v nekvalitnom osive a v rozdrobenosti pôdneho fondu. Pri existencii veľmi nízkeho stupňa agrárnej kultúry bola rozhodujúcou výrobnou silou živá energia hospodárskych zvierat a ľudí. Sociológ V. Bauch uvádza takéto údaje: „Energetickým zdrojom poľnohospodárstva roku 1930 bola hlavne živá pracovná sila, ktorá na Slovensku reprezentovala 300 tisíc a mechanická iba 64 tisíc konských síl.“ Tento sociálno-ekonomický a výrobný systém sa prejavoval vo zvláštnych vzťahoch nielen v rodine roľníka, ale aj v širšom dedinskom spoločenstve. Ich príčinu treba hľadať:

1. v zaostalosti malovýroby, ktorá sa prejavovala v nízkej akumuláčnej schopnosti maloroľníka, ale aj v nedostatočnej osobnej spotrebe, ako dôsledku bezprostrednej spojitosti hospodárstva a domácnosti;
2. v osobitných prejavoch vzťahov v rodine, ktoré sa realizovali v špecifickej deľbe práce, vo vzťahoch medzi manželmi, vlastníkmi a dedičmi a medzi dedičmi a súrodencami;
3. v symbióze výrobnej funkcie podniku s domácnosťou, ktorá sa prejavovala v prepojení práce poľnohospodárskeho podniku s domácnosťou i vo zvláštnom usporiadaní životného prostredia;
4. v osobitostiach životných podmienok vplývajúcich na proces myslenia roľníckeho ľudu (BAUCH, 1984: 42).

Majetok, kresťanská morálka, ale aj životné skúsenosti zabezpečovali v tradičnej roľníckej rodine generácii starých rodičov autoritu a vysoký status, ktorý možno v istom slova zmysle označiť za gerontokraciu (RATICA, 1990: 40). Fakt, že bez pôdy nebolo úcty, ale ani živobytia, sa veľmi markantne prejavil i vo vzťahoch vlastník – dedič a dedič – ostatní súrodenci.

Potreba zabezpečiť starobu vlastníka, prípadne jeho pracovnú neschopnosť, sa v podmienkach súkromného vlastníctva pôdy riešila obyčajne systémom výmenku. Ten sa zakladal na povinnosti potomkov poskytnúť rodičom prostriedky na obživu a bývanie po tom, ako im odovzdali majetok do užívania alebo vlastníctva. Za touto sociálnou inštitúciou sa často v tradičnej patriarchálnej roľníckej rodine skrývalo veľa zla, nenávisti, niekedy až rodinných tragédií (ŠVECOVÁ, 1997: 94-108).

Výstižnú reflexiu na túto tému nám ponúkol J. Bodnár v monografii *Myjava* a B. Slančíková-Timrava vo svojom literárnom diele *Mocnár*. J. Bodnár píše: „Rodi-

čia nevládni, starobou sklúčení, veľmi často trpké dni svojej staroby prežívajú. Stanú sa v dome svojom, synovi, dcére odovzdanom, cudzincami, povedal by som brakom nepotrebným a zavadzajúcim, koľko ráz slzou si zmáča otec ten kústik chleba, ktorý sa mu zo stola syna jeho dostáva. Všetci i bitku v mnohých pádoch pretrpieť musí, vydedený súc do pitvora, lebo pod úkol, kde v tej najkrutejšej zime spávať musí.“ Ešte tvrdšia je nevesta v spomínanom diele B. Slančíkovej-Timravy: „Už by ste raz mohli ten pysk zatvoriť. Dokiaľže budete ešte žiť? Načo ste tu? Osoh z vás nijaký, len škoda. Poberajte sa už!“ (podľa BAUCH, 1984: 52-54).

Na záver možno rezumovať: V prvých desaťročiach 20. storočia, teda v období vrcholu kontinuálneho vývinu tradičnej ľudovej kultúry, prežíval na Slovensku, hlavne v roľníckom prostredí, typ. tzv. patriarchálnej rodiny, ktorý bol vymedzený otcovskou právomocou. Základ spolužitia takejto rodiny tvoril nedielný majetok celej rodiny. Otec bol jeho správcom a zodpovedal za budúci generáciám. Otcovo prioritné postavenie súviselo s jeho úlohou zabezpečiť živobytie pre rodinu, s organizovaním hospodárskych prác, ale aj s dohľadom nad spotrebou členov rodiny. Od svojich členov vyžadoval osobitnú disciplínu a vyhranené morálne správanie, ktoré boli markantné najmä v spôsoboch ich spolunažívania. Status jednotlivých členov rodiny bol podobný ako ich status v dedinskom spoločenstve – zohľadňovali sa v ňom kritériá pohlavia, veku, ale aj podiel na zveľadovaní spoločného majetku rodiny (ŠVECOVÁ, 1977: 50-60).

Tento princíp sa veľmi markantne prejavil pri stolovaní. V tradičnej roľníckej rodine etiketa stolovania – teda súhrn zásad vzájomného správania sa jednotlivých členov pri jedení – veľmi jednoznačne vyjadřila sociálnu hierarchiu stolujúcich. Stôl a roh izby so stolom sa v roľníckom prostredí pokladal za kultové miesto v rodine. Miesto na lavici v tomto rohu bolo najčestnejšie a pri stolovaní prináležalo vždy hlave rodiny – gazdovi. Súčasne to bol ústredný bod, ktorý určoval zasadací poriadok ostatných členov rodiny. Ten podliehal predovšetkým kritériám veku, rodného stavu a pohlavia. Podľa tradičných noriem mali na lavici okolo stola právo sedieť len muži, a to v určitom poradí. Najbližšie ku gazdovi sedávali spravidla synovia, pričom najstarší sedel vpravo od gazdu a ďalej ostatní až po najmladšieho. Ak bolo synov viac, sedávali vedľa gazdu sprava i zľava, pričom zvyčajne najstarší sprava a najmladší zľava od gazdu. Až za synmi nasledovali začovia a na konci lavíc sedávali starí, zväčša už pracovne neaktívni muži.

Protipólom gazdu bola v tradičnej rodinnej hierarchii gazdiná. Jej postavenie v rodine určovala dôležitá úloha pri príprave jedla. Jedlo na stôl zväčša aj prinášala a rozdeľovala, takže sa často nestihla najesť s ostatnými. Preto zvyčajne jedávala sama pri stole alebo pri peci. Ak bolo miesto, k stolu si smeli sadnúť najstaršie ženy a tie, ktoré pracovali na gazdovstve mimo domu. Mladé nevesty, dievky a ženy, ktoré pracovali doma alebo pri dome, jedávali postojacky. Ženám pri stole boli vyhradené miesta na stranách smerujúcich do miestnosti. Tam stáli alebo si prisúvali rôzne prenosné lavice a stoličky. Zasadací poriadok bol pôvodne podmienený podielom práce na zveľadovaní hospodárstva. Preto sa v mnohých rodinách nerobil rozdiel medzi členmi rodiny a služobníctvom, najmä mužskou čeladou, ktorá smela stolať spolu s domácimi mužmi.

Historický vývin roľníckej rodiny na Slovensku podmienil špecifický vzťah predkov a potomkov k majetku rodiny. Zatiaľ čo v západných oblastiach Rakúsko-Uhorska sa už od 16. storočia uplatňovalo v dedičskom práve prvorodenectvo syna a vyplácanie ostatných detí, v Uhorsku existoval úzus reálnej a rovnej deľby len me-

dzi synov, ktorý napriek zákonom z rokov 1840 a 1848, ktoré zrovnoprávňovali v dedičskom konaní i dcéry, platil na Slovensku až do roku 1947. Vtedy bola deľba roľníckej pozostalosti zákonne obmedzená stanovením najnižšej deliteľnej výmery. Samozrejme, pri malých výmeroch poľnohospodárskej pôdy existoval problém rentabilnosti hospodárenia na nehnuteľnom majetku roľníckej rodiny i predtým. Jedným zo spôsobov jeho riešenia bolo oddialenie deľby majetku v generácii bratov, t. j. v existencii tzv. bratskej rodiny, ktorá hospodárila spoločne. V ďalšej generácii sa však obyčajne už deľba majetku uskutočnila (ŠVECOVÁ, 1977: 94-108). Takú rodinu opisuje v spomínanom diele *Mocnár* B. Slančíkova-Timrava: „... doma u Stropkov je tiež ľudu veľa, traja bratia bývajú v jednej chyži. Tri gazdiné varia, tri rodiny sú spolu. Už sa čajsi nespracú do domu.“

Trieštenie pôdneho fondu a z toho vyplývajúca nízka efektivita hospodárenia sa museli prejavíť i v osobnej spotrebe členov roľníckej rodiny. Názorne to bolo vidieť v stravovacom systéme. O strave na Kysuciach v 30. rokoch 20. storočia píše I. Hálek takto: „Raňajky, obed a večera – zemiaky a kapusta. To boli jediné dary trpasličích gazdovstiev, polí, skôr záhonov, ako sa i volali. Chleba nebolo. Boli len akési pagáče z múky, ku ktorej bola primiešaná múka kukuričná. Nebolo zväčša soli a mnohí používali na varenie soľ denaturovanú, určenú pre lichvu.“

Medzi charakteristické znaky ľudovej stravy na Slovensku patrí podmienenosť agrárnou kultúrou, jej pôdno-klimatickou, hospodárskou i sociálnou úrovňou. Tieto faktory i ohraničenosť možnosti nákupu potravinových článkov, vnášali do tradičného stravovacieho systému pomernú jednotvárnosť a často, ako nám to doložil I. Hálek na Kysuciach, i konzumný minimalizmus. Základnou časťou stravy boli jedlá rastlinného charakteru. Potrebnými surovinami na ich prípravu boli doma dopesťované obilniny, strukoviny, zemiaky a niektoré druhy zeleniny. V horských oblastiach sa rastlinná strava dopĺňala predovšetkým mliekom, v nížinných častejšie aj mäsom.

Úzka súvislosť je takisto medzi agrárnou kultúrou a spôsobom bývania roľníckej rodiny. Dom i dvor boli poznamenané jej hospodárskou činnosťou. To dávalo tradičnej roľníckej usadlosti nielen vzhľad, ale podmieňovalo celý životný režim rodiny roľníka.

Z pohľadu agrárnej kultúry je z roľníckej usadlosti dôležitý predovšetkým dvor ako komunikačné, manipulačné a pracovné priestranstvo pri dome, na ktorom staja hospodárske budovy. Dvor plnil dôležité funkcie v každodennom živote roľníckej rodiny. Bol spojením medzi obytnou a hospodárskou časťou usadlosti, využíval sa na uskladnenie poľnohospodárskych produktov, náradia, chov a ustajnenie hospodárskych zvierat. Slúžil aj ako miesto množstva hospodárskych činností, ktoré súviseli s tradičnou agrárnou kultúrou.

Vďaka svojmu hospodárskemu významu bol dvor, podobne ako poľnohospodárska pôda, významnou súčasťou majetku rodiny. V dôsledku jeho delenia vznikali z pôvodného „domového gruntu“, ktorý tereziánske urbárske regulácie stanovili na 1 200 štvorcových siah, nové, výmerou menšie, ale hospodársky a prevádzkovo samostatné dvory rozdelených rodín. Minimálna šírka rozdelených dvorov bola určená tak, aby bolo možné cez ne prejsť naloženým vozom. Nasledujúce generácie delili dvory ešte na viacero kratších úsekov. Na prelome 19. a 20. storočia sa rozloha dvorov často pohybovala na spodnej hranici, ktorá už neprípúšťala možnosť ďalšieho delenia (ŠVECOVÁ, 1977: 109-130).

Ako to vyzeralo na dvore v 30. rokoch 20. storočia na východnom Slovensku, opisuje B. Chňoupek: „Stajňa býva hneď v susedstve bytu... hnojisko takmer pod sa-

mými dverami bytu. V jednej izbe sa zdržuje a spáva neraz i 8–10-členná rodina. Okrem toho aj kvočky a husi sedia na vajciach v izbe. Cez zimu pod posteľou majú i zemiaky. Stane sa, že keď sa krava otelí v zime a v stajni je chladno, teliatko prenesú do izby, ba niekedy aj chorú kravu, alebo jahniatko, prasiatko i kozliatko...” (podľa BAUCH, 1984: 50)

Človek je nositeľom i tvorcom kultúrnych hodnôt. Vo svojom správaní je determinovaný nielen vlastnou racionalitou, ale aj celým kultúrnym systémom, v ktorom existoval – technickým, sociálnym, ale aj ideologickým kontextom. Jeho kultúru potom musíme chápať ako správanie ľudí v kultúrnom systéme, ktorý obsahuje spredmetnené i sociálne javy. K nim patrí aj vývin roľníckej rodiny. Aj tie najpresnejšie vedecké fakty o nej však môžu stať na nepevných základoch interpretácie dovtedy, pokiaľ nezodpovieme aj otázku „prečo“ a nepochopíme „hodnoty“ skúmanej sociálnej skupiny – v našom prípade tradičnej roľníckej rodiny.

LOKÁLNE SPOLOČENSTVO

Pod pojmom dedina rozumieme základnú sídelnú spoločensko-kultúrnu jednotku, ktorá vznikla v historických podmienkach, keď v spôsobe života jej obyvateľov vystriedala sídlisková spolupatričnosť príbuzenskú spolupatričnosť, t. j. keď susedské vzťahy svojím významom prevýšili príbuzenské vzťahy. Existencia susedských vzťahov má veľký význam pre fungovanie i pochopenie komplexu kultúrnych prvkov, ktoré tvorili tradičnú agrárnu kultúru. Povedané inými slovami – treba si všímať nielen vzťahy ľudí k materiálnym javom, ale aj vzťahy ľudí na pozadí týchto javov, lebo susedstvo netvorilo v tradičnom spôsobe života len jeho hospodársku stránku, ale plnilo i ďalšie funkcie: ochrannoprávnu, komunikačnú, kultúrno-zábavnú, socializačnú, sociálno-kontrolnú a pod.

Zo zložitého a historicky i kultúrne veľmi štruktúrovaného komplexu javov, ktoré charakterizujú dedinské spoločenstvo, sa budeme zaujímať predovšetkým o tie, ktoré priamo súvisia s tradičnou agrárnou kultúrou, s procesom zabezpečenia jej optimálneho fungovania v dedinskom spoločenstve v konkrétnych historických a sociálno-ekonomických podmienkach. Zaujímať nás teda budú hlavne otázky z teritoriálno-hospodárskej oblasti, t. j. chotárne spoločenstvo.

Pojem spoločenstvo v spoločenských vedách označuje relatívne malý a homogénny sociálny útvar, založený na vzájomnom poznaní svojich členov. V tradičnom spôsobe života vidieka ho charakterizuje istá uzavretosť, výrobná a spotrebiteľská sebestačnosť, deľba práce, ale aj pocit spolupatričnosti a identifikácie jeho členov. Platí to takisto pre tradičné obecné spoločenstvá, ktoré tvorili ľudia spojení bydliskom, majetkom, hospodárskymi aktivitami, ale aj občianskymi právami a povinnosťami a im vlastnou kultúrou. Dedinský spôsob života sa vyznačuje pomerne uzavretými, sebestačnými vzťahmi, voči ktorým je rodina na rozdiel od mestských spoločenstiev otvorená. Jednou zo základných podmienok tejto relatívnej uzavretosti bol malovýrobný, prevažne roľnícko-chovateľský spôsob hospodárenia, na aký poskytovala dedina takmer úplný životný priestor. Pospájaná bola nielen susedskými, kooperačnými a ďalšími vzťahmi, ktoré prispievali k jej hospodárskej i spoločenskej sebestačnosti. Vzťahy medzi jednotlivými rodinami a obcou sa vytvárali aj v dôsledku pôsobenia samosprávy, ktorá organizovala mnohé hospodárske aktivity. Rodina tak bola pod spoločenskou kontrolou a dedina zasa pod kontrolou jed-

notlivých rodín. Otvorenosť rodiny voči dedine sa prejavovala aj v životnom cykle jednotlivca. Dedina sa zúčastňovala na celom procese jeho socializácie už tým, že v tejto pospolitosti nebol jednotlivec anonymný (ŠVECOVÁ, 1997: 50-53).

Svoje charakteristické črty získavala dedina postupne v období feudalizmu. Už v dobe konsolidovania včasnofeudálneho uhorského štátu v 11. – 13. storočí boli obce začlenené do jeho správy a spoluvytvárali nielen jeho politické, ale aj kultúrne dedičstvo.

Počiatok takto chápaného obecného princípu musíme teda hľadať v období okolo 11. storočia, v čase rozpadu organizácie spoločenského života postavenej na príbuzenskom systéme (patronýmia) a prechodu k spoločenskému princípu (susedská obecina). Historická odolnosť patronymie bola vzhľadom na jej príbuzenský základ veľmi veľká a jej reziduá (napríklad množstvo rovnakých priezvisk v jednej obci, miešanie susedských a príbuzenských vzťahov v spoločenskom a hospodárskom živote obce a pod.) možno doložiť i v susedskej občine.

Susedskú občinu možno nájsť v odbornej literatúre aj pod pojmami „teritoriálna“, „dedinská“, „roľnícka obecina“ alebo „chotárne spoločenstvo“. Bola prvým sociálnym zoskupením slobodných ľudí, ktorých nespájali pokrvné zväzky, ale vzťahy výrobné, majetkové a spoločenské. Susedská obecina na rozdiel od patronymie kodifikovala individuálne obrábanie poľnohospodárskej pôdy rodinami, ktoré ju mali pridelenú zo spoločného vlastníctva susedskej občiny. Pôda občiny sa periodicky dostávala do užívania jej jednotlivým členom. Do ich súkromného vlastníctva sa postupne dostávali pracovné nástroje a usadlosť roľníckej rodiny. Nedelenou časťou susedskej občiny ostali lesy, lúky, pasienky a rybníky.

Práve vnútorný rozpor medzi súkromným majetkom (usadlosť, nástroje) a kolektívnym (pôda) vyvolal postupný zánik tejto formy organizácie spoločenstva, lebo rozdielne hospodárske výsledky individuálnych rodín znamenali i postupnú sociálnu diferencovanosť členov občiny, ktorá sa postupne menila na poddanskú dedinu. Zmena susedskej občiny na poddanskú obec bol však dlhý proces, ktorý bol podmienený nielen nízkym stupňom výrobných síl súvekej spoločnosti, ale trochu paradoxne aj feudálnou vrchnosťou, pre ktorú bola obecina svojím samosprávnym princípom celkom spoľahlivou daňovou jednotkou. Na druhej strane bola obecina spoločenskou organizáciou, ktorá vystupovala na obranu svojich členov – občinníkov – voči zemepánovi (FILOVÁ, 1975).

Reziduá susedskej občiny v tradičnej ľudovej kultúre Slovenska nachádzame ešte v etnografických dokladoch zo začiatku 20. storočia. Z nášho pohľadu je najdôležitejšie dlhé pretrvávajúce tzv. „obecného majetku“, ktorý tvorí v tomto čase akúsi historickú reminiscenciu na niekdajšiu spoločnú slobodnú držbu pôdy. Dlhé pretrvanie obecného majetku, ktorý na Slovensku volali rôzne (*obecnô, spoločnô, dedinskô, obecnisko*), možno vysvetliť dlhou existenciou dvoj- a trojpoľného hospodárstva (teda nízkou efektívnosťou poľnohospodárskej produkcie) v niektorých oblastiach Slovenska, ktoré však bolo v tom čase jedným z riešení nedostatku pastvín pri existujúcom extenzívnom chove dobytka.

Spoločný obecný majetok znamenal i spoločné povinnosti pri jeho obrábaní. K týmto prácam, ktoré sa na slovenských dedinách bežne vykonávali ešte v 30. a 40. rokoch nášho storočia, patrilo čistenie lúk, práce okolo sena, úprava poľných ciest, vysádzanie vyrúbaného lesa, kedysi aj spoločný lov rýb a zveriny. Okrem hospodárskeho významu mali tieto práce aj psychologický rozmer; udržiavali spoločné povedomie obyvateľov obce (suicentrizmus) a boli aj vítanou spoločenskou príležitosťou pre jej obyvateľov.

Medzi tradičné chotárne spoločenstvá patrili teda tie, ktoré mali spoluvlastnícky základ v obecnom majetku, t. j. urbár, komposesorát a pasienkové spoločenosti.

Urbár bol vlastne súpis pozemkového majetku a povinností jeho užívateľov, teda poddaných, v období feudalizmu. Na Slovensku bol známy už od 15. storočia. Pretože sa urbáre vypracúvali podľa jednotlivých feudálnych panstiev, vládla v nich až do 18. storočia veľká nejednotnosť. To umožňovalo jednotlivým zemepánom svojoľné zaťažovanie vlastných poddaných rôznymi povinnosťami. Práve tento nedostatok sa roku 1767 rozhodla odstrániť Mária Terézia svojou urbárskou reguláciou. Jednotkou odstupňovania povinností poddaného voči zemepánovi a kritériom jeho zaťaženia vojenskými daňami (kontribúcie) sa stali v urbári zachytené roľnícke usadlosti a ich zlomky.

Podľa jednotne upravenej urbárskej sústavy boli tri druhy urbárskeho majetku:

- urbárska usadlosť, ktorej pozemky tvorili intravilán, t. j. pôda, na ktorej stál dom, záhrada, dvor a záhumnie. Extravilán usadlosti tvorila ostatná poľnohospodárska pôda, najmä polia a lúky;
- želiarsky majetok, skladajúci sa len z intravilánu, prípadne menšieho extravilánu, ktorý nedosahoval minimálnu mieru veľkosti pôdy patriacej k urbárskej povinnosti v danej župe;
- domkársky majetok tvoril len byt a najnutnejšie vedľajšie staveniská, bez intravilánu a extravilánu.

Okrem toho mohli mať urbárnici v extraviláne ďalšiu pôdu, tzv. opustené pozemky, kopanice, poplatné vinice (vysadené na zemepanskej pôde a užívané za poplatok) a pod., ako aj rôzne užívacie práva na majetku svojho zemepána (benefície), napríklad právo používať pasienky a mať lesné úžitky v primeranej miere k urbárskej usadlosti. Na druhej strane musel poddaný hospodáriaci na celej usadlosti odpracovať na panskom ročne 52 dní so záprahom alebo 104 dní pešo.

Po smrti Jozefa II. uhorská šľachta zavrholá výsledky tereziánskej urbárskej regulácie. Snem roku 1770 ustanovil komisiu, ktorá mala pripraviť novú reguláciu.

Zrušením poddanského pomeru roku 1848 prešiel urbársky majetok čiastočne do vlastníctva poddaného. Až urbáriálny patent z roku 1853 zrušil definitívne urbársky vzťah a užívateľov pôdy vyhlásil za jej vlastníkov. Urbárske príslušenstvá (lesy, lúky, pasienky) sa stali kolektívnym vlastníctvom bývalej urbárskej obce. Zákon vtedy navrhol, aby sa organizovala ako spolok. Ten sa v tradičnom ľudovom prostredí nazýval rôzne – *urbárska spoločnosť*, *urbárska obec*, *urbariát* a pod. Takto sa cestou zákona oddelila politická obec (územnosprávna jednotka) od urbárskej obce, ktorá sa riadila vlastným štatútom, valným zhromaždením a výkonnou radou. V tejto podobe pretrval urbár na Slovensku až do polovice 20. storočia a stal sa významnou súčasťou agrárnych i sociálnych dejín slovenského vidieka.

Ďalšou formou spoločného vlastníctva pôdy, ale aj možnosťou pasenia dobytky, bol komposesorát. Bolo to majetkové spoločenstvo šľachty, ktoré tvorili najmä lesy a pasienky. Bolo založené na dobovom feudálnom uhorskom práve. V modifikovanej podobe sa táto forma chotárneho spoločenstva uchovala aj po zrušení poddanstva.

Komposesoráty vznikali dvoma hlavnými spôsobmi:

- v dôsledku pokrvnej (dedičskej) príslušnosti k spoločnému predkovi. Majetok sa rozdelil medzi jednotlivých dedičov, ale lesy, lúky a pastviny ostali v spoločnom vlastníctve. Šľachtický komposesorát spravoval obyčajne najatý správca. Dôchodky z majetku sa rozdeľovali medzi spoluvlastníkov v pomere k veľkosti vlastníctva.

keho dielu. Tento pomer sa udržiaval aj pri výške príspevku na správu komposesorátu;

- druhou formou bol drobnozemanský komposesorát, ktorý vznikol obyčajne tak, že celá urbárska dedina bola – obyčajne za zásluhy vo vojne – povýšená do zemianskeho stavu. Takýto komposesorát fungoval, podobne ako urbárska spoločnosť, na spolkovom princípe: mal výkonnú radu a riadil sa rozhodnutiami valného zhromaždenia. Od urbárskeho spoluvlastníctva sa však líšil tým, že každý člen mohol požiadať o vydelenie svojho dielu, ktoré sa udialo formou komasácie, t. j. sceľovaním pozemkov jedného majiteľa do kompaktného celku (REBRO, 1959).

Dlhé pretrvávajúce trojpoľného systému a s ním spojeného extenzívneho chovu hospodárskych zvierat spôsobilo, že aj v kulmináčnej fáze vývinu tradičnej agrárnej kultúry Slovenska sa prejavovala viditeľná snaha zvyšovať plochu oráčin na úkor lúk. Jeden z dôvodov, okrem konkrétnych hospodársko-sociálnych podmienok existencie slovenského vidieka, bolo aj uhorské dedičské právo, ktoré uznávalo rovnú a reálnu deľbu rodičovského majetku medzi synov. Od roku 1840 sa toto právo priznalo aj dcéram. To sôsobilo drobenie poľnohospodárskej pôdy, často až na neobrábateľnú veľkosť. Tieto zákony síce posilňovali na slovenskom vidieku kult pôdy, ale súčasne znevýhodňovali uhorského roľníka oproti roľníkom v západnej Európe (aj v Rakúsku a Čechách), kde sa uprednostňoval princíp jediného dediča (SLAVKOVSKÝ, 2005: 127).

Princíp samozásobiteľstva, ktorý táto organizácia poľnohospodárstva a jej zodpovedajúci spôsob života priniesli, sa prejavil chovom relatívne veľkého počtu hovädzieho dobytká, potrebného nielen na produkciu mlieka a mäsa, ale aj pre záprah. Štatistika z roku 1900 konštatuje, že vo väčšine slovenských žúp pripadalo na najmenšie hospodárstvo (od 0,1 do 5 katastrálnych holdov) viac ako jeden kus hovädzieho dobytká. Táto situácia, spolu s chovom ostatných druhov hospodárskych zvierat, udržiavala pomerne vysoké požiadavky na rozlohu potrebných pastvín.

Pasienkové plochy ovplyvňovali organizačné formy pasenia nielen svojím rozsahom a polohou, ale aj formou vlastníctva. V období feudalizmu patrili zemepánovi a za ich hospodárske využívanie platili obce predpísané dávky a poplatky. Po vydaní urbáriálneho patentu roku 1853 sa stali spoluvlastníkmi časti pasienkových plôch aj bývalí urbarialisti. Tento proces vydeľovania pasienkov sa v niektorých oblastiach Slovenska pretiahol až do konca 19. storočia. Majiteľom urbárskych pasienkov sa stala urbárska obec, ktorá aj vykonávala správu tohto spoločného majetku prostredníctvom volených funkcionárov. V niektorých dedinách existovali i tzv. obecné pasienky, ktorých užívanie regulovala zase obec. Ak urbárske či obecné pasienky nepokryli potrebu chovu hospodárskych zvierat, prenajímali si obce ďalšie pasienkové plochy od majiteľov lesných komplexov (komposesorát) (PODOLÁK, 1982).

Pozemková reforma v období prvej Československej republiky umožnila niektorým obciam výhodnú kúpu lesných plôch, na ktorých sa po vyrúbaní lesa postupne vykultivovali pasienky. Ak sa takto získané pasienky nerozparcelovali na jednotlivé podiely a zostali v spoločnom vlastníctve podielnikov, utvárali sa z nich tzv. pasienkové spoločenstvá. Aj keď mali predpoklady organizovať sa ako akciové spoločnosti, nedostatok administratívnych skúseností i úradníkov schopných zabezpečiť ich správu nútil dedinské spoločenstvo preberať staré organizačné modely typu urbárskeho spoločenstva.

Na Slovensku však nebolo zriedkavosťou, že pri nedostatku pasienkových plôch sa bez ohľadu na vlastnícky pôvod pasienku organizovala akási kooperácia pastvy. Pasienky sa rozdeľovali podľa kvality a potreby stád, pričom pasenie toho-ktorého stáda organizoval výbor z príslušných majiteľov. Obyvateľom obce, ktorí nevlastnili pasienky, povoľovali pásť za dohovorený poplatok, určený podľa počtu dobytky.

Ako z naznačeného vyplýva, počas historického vývinu sa v rámci chotárneho spoločenstva vytvorili bohato štruktúrované vzťahy, ktoré podliehali jeho normám spoločenského správania. V tradičnom dedinskom spoločenstve prispievala k ich udržiavaniu autorita zdedených hodnôt, ideálov a postojov, ktoré jednotlivcovi sprostredkovala formou socializácie predovšetkým rodina a spoločenstvo obce.

Súčasťou týchto vzťahov bolo i vyčleňovanie poľnohospodárskej pôdy z okolitej krajiny. Označenie chotárnych znakov a vyznačenie pôdy jednotlivých majiteľov malo pre spoločenstvo obce veľký význam. Kultúrna história dokladá existenciu označovania vlastného územia už v starších civilizačných obdobiach, až feudalizmus však vytvoril na to právne obradný akt, tzv. metácie. Bola to územne vymedzujúca, viditeľnými znakmi označujúca, svedkami a protokolárne potvrdzujúca obchôdzka daného územia. Najstaršie listinami dochované metácie pochádzajú u nás z dôb vlády Arpádovcov, t. j. z obdobia zakladania včasnofeudálneho štátu.

Tento spôsob obhliadky územia sa uplatňoval aj pri kontrole chotárnych hraníc. Pravidelné obchôdzky – reambulácia chotára – sa vykonávali po celé obdobie feudalizmu. Ich význam bol veľký, predovšetkým v čase absencie presných katastrálnych máp. Cyklus obchôdzok bol rôzny – od ročného až po udržanie kontinuity živých svedkov, t. j. raz za generáciu. Po zavedení katastrálnych máp strácajú obchôdzky svoj právny zmysel. Napriek tomu sa v mnohých oblastiach Slovenska udržali ešte dlho, ale už v novej, obradno-magickej funkcii. Organizovali ich spravidla mužské a mládenecké spolky na deň Ďura alebo o Veľkej noci. Pri tejto príležitosti sa navštívili posvätné miesta chotára (kríže, kaplnky). Často sa obchôdzka spájala s čistením studničiek, revíziou chotárnych ciest a kontrolou chotárnych znakov.

Chotárne znaky vytvárali hranicu medzi územiami susediacich obcí a boli chránené zákonom. Za ich údržbu i za viditeľné označovanie súkromných pozemkov zodpovedala obecná rada. Ako hraničné znaky chotára sa využívali prírodné predeľy (rieky, horské hrebene, osamotené stromy a pod.). Len na prírodne nečlenených miestach stavali ľudia stĺpy, kríže prípadne iné znaky. Vlastnícke označovanie pozemkov sa týkalo jednotlivcov i spoločného majetku. Označovali sa polia, lúky, pasienky i lesy. Do medze sa *zapúšťal kameň*, brázda zvykla mať i nadúrovňový znak, napr. v podobe dreveného stĺpika. Aj na lúkach sa používali rôzne vlastnícke znaky, napríklad sa umelo nasadzovali mraveniská.

Vlastnícky znak ako označenie majetku konkrétneho vlastníka bol dôležitým dokladom vo zvykovom práve. Okrem pôdy sa nimi označovali aj hospodárske zvieratá, ale tiež rôzne veci každodennej potreby, ktoré mohli byť odcudzené (napríklad úle, náradie, vrecia v mlyne, keramika a pod.). Časom však stratili svoju pôvodnú funkciu a stali sa súčasťou dekoratívnej výzdoby týchto predmetov. Používanie vlastníckych znakov v tej či onej podobe pretrvalo v tradičnej ľudovej kultúre až do polovice 20. storočia (ETNOGRAFICKÝ ATLAS SLOVENSKA – KOMENTÁRE, 1981).

Spôsoby, akými sa tvorila tradícia dedinského spoločenstva, možno rozdeliť z hľadiska agrárnej kultúry do dvoch základných okruhov: sociálneho a hospodárskeho. Sociálny okruh tvoria ľudia s ich príbuzenskými a susedskými vzťahmi, hospodársky okruh je výsledkom vlastníckych vzťahov k hospodárskej usadlosti, pôde, do-

bytku, ale aj vžitej organizácii práce, ktorá sa kultúrnymi vzormi odovzdávala z generácie na generáciu. Oba okruhy však v celku spôsobu života dedinského spoločenstva vystupujú ako dve stránky jedného javu.

Azda najlepším dôkazom tohto tvrdenia boli v tradičnom dedinskom spoločenstve spoločná práca a jej deľba, vzájomná pomoc, rôzne prejavy solidarity. Tie patrili medzi základné charakteristiky neformálnych sociálnych skupín vytvorených na príbuzenskom, záujmovom, v našom prípade aj na územnom a susedskom základe.

V odbornej literatúre sa pod pojmom kooperácia chápe spoločné úsilie dvoch alebo viacerých jednotlivcov na dosiahnutie spoločného cieľa, pričom úžitok z takého postupu majú všetci zúčastnení. Z etnologického hľadiska je potrebné ozrejmiť nielen jej jednotlivé formy, ale odhaliť aj príčinu spájania sa ľudí na spoločný výkon. Už tu môžeme povedať, že tradičné formy spolupráce v rámci dedinského spoločenstva mali predovšetkým hospodársky význam. Ich plnenie však treba vidieť v celom systéme hospodársko-sociálnych vzťahov lokálneho spoločenstva, lebo rôzne formy kooperácie boli nimi generované, ale súčasne ich spoluvytvárali.

Kooperatívne aktivity pôsobili vo všetkých oblastiach života dedinského spoločenstva a plnili v ňom nezastupiteľnú úlohu. Medzirodinné kooperačné aktivity plnia rôzne funkcie:

- a) hospodárska funkcia – predstavuje prvotnú a základnú funkciu medzirodinnej kooperácie. Možnosť vykonávať prácu, ktorá ináč presahovala možnosti rodiny, bola najčastejšou príčinou spájania síl viacerých rodinných hospodárstiev. Spolupráca mohla zjednodušovať, uľahčovať, zefektívňovať vykonávanú prácu, ale v mnohých prípadoch bola jediným riešením, ako ju vykonať;
- b) zabezpečovacia funkcia – predstavuje spoluzodpovednosť kooperujúcej skupiny za riešenie aktuálnej, sťaženej situácie konkrétnej rodiny. Dialo sa to na základe príbuzenských, susedských, priateľských i majetkových väzieb v lokálnom spoločenstve;
- c) spoločensko-zábavná funkcia – je pre účastníkov kooperácie často motivujúca. Kooperácia uspokojovala aj potrebu uvoľnenia a zábavy, najmä pri zdĺhavých a nenáročných prácach, vykonávaných v menej vypätom hospodárskom období, i potrebu spoločenského styku a vytvárala priestor na niektoré obyčajové prejavy;
- d) komunikačná funkcia – kooperácia vytvárala príležitosť na odovzdávanie informácií zo života dedičanov i o udalostiach v širšom okolí;
- e) integračná funkcia – účasť na spoločných prácach posilňovala pocit spolupatričnosti kooperujúcich. Identifikácia s kooperujúcou skupinou viedla k pocitu istoty a zabezpečenia. Účasť na niektorých kooperačných aktivitách (najmä nenáročného charakteru, prípadne spojených s pohostením účastníkov) tlmila možné sociálne napätia v živote dedinského spoločenstva, vyplývajúce z rozdielného sociálneho postavenia jednotlivých rodín;
- f) socializačná funkcia – pri spoločne vykonávaných prácach, na ktorých sa zúčastňovali príslušníci rôznych generácií, mala kooperačná skupina silný socializačný vplyv na vekovo mladších účastníkov. Tí nadobúdali potrebné skúsenosti, vedomosti i pracovnú zručnosť. Súčasne si osvojovali normy správania sa v pracovnej skupine. V niektorých kooperujúcich skupinách bol na tento účel vytvorený inštitút tzv. *tútorov*, *krstných rodičov*, ktorí v prípade potreby nováčikovi v skupine pomáhali. Socializačná funkcia však fungovala aj v horizontálnom smere, keď odborníci na tú-ktorú prácu pôsobili výchovne na príslušníkov vlastnej generácie, prípadne i starších.

g) funkcia prenášania tradícií – kooperačné príležitosti poskytovali priestor na odovzdávanie oveľa širšej škály tradičných prejavov (napr. folklórne tradície), pri ktorých malo dedinské spoločenstvo väčší význam ako prostredie rodiny (ŠKOVIEROVÁ, 1994).

Spôsob života tradičného dedinského spoločenstva sa na rozdiel od mestského vyznačoval uzavretými, sebestačnými vzťahmi. Bol to dôsledok malovýrobného spôsobu hospodárenia, ktorému poskytovala dedina takmer úplný životný priestor. Dedinské spoločenstvo bolo pospájané susedskými, kooperačnými i ďalšími vzťahmi, ktoré výrazne prispievali k jeho hospodárskej a spoločenskej sebestačnosti. Vytvárali sa vzťahy na báze pôsobenia samosprávy, ktorá organizovala hospodársky život obce, na báze existencie trojpoľného systému, ktorý zaväzoval k predpísanému osevnému systému, na báze organizácie pasenia spoločných čried, ale aj rôznych spoločenských pút, ktoré sociálno-hospodársky organizmus obce ešte viac zjednocovali. K egalitárnym znakom ich spôsobu života dopomáhalo rovnaké, väčšinou základné vzdelanie, snaha zabezpečiť si živobytie v intenciách kultúrnych vzorov a spôsob hospodárenia. Napriek tomu nemožno tradičnú slovenskú dedinu hodnotiť ako egalitárne spoločenstvo s jednou majetkovou vrstvou. Neboli tu však majetkové skupiny, ktoré by vytvárali vlastnú kultúru s vedomím odlišnej spoločenskej príslušnosti tak, ako to bolo v mestských komunitách. Oproti západnej Európe sa na Slovensku nevytvorila vrstva zámožných roľníkov.

Aj keď slovenskú dedinu netvorila len jedna majetková vrstva, musíme konštatovať, že spôsob dedenia pôdy vyvolával mobilitu v majetkovej štruktúre dediny. Tú ešte viac umocňovalo agrárne prostredie s nerozvinutým trhom a nedostatkom iných príležitostí mimoroľníckeho zamestnania. Tak sa stalo, že päťhektárový gazda v nížinných oblastiach Slovenska pokladal svoj život za blahobytný, na rozdiel od dvadsaťhektárového gazdu v horských oblastiach, ktorého však v čase kolektívizácie poľnohospodárstva považovali za kulaka (ŠVECOVÁ, 1997: 58-60).

Samostatným a špecifickým problémom existencie chotárneho spoločenstva mnohých obcí na Slovensku boli roztratené roľnícke sídla, ležiace na vzdialených okrajoch chotárov údolných dedín. Ich vznik súvisí s vnútorným dosídľovaním horských a podhorských oblastí Slovenska, ktoré prebiehalo v 16. – 19. storočí (HORVÁTH, 1980). Túto vnútornú kolonizáciu spôsobil nedostatok poľnohospodárskej pôdy, ktorá sa získavala kľčovaním lesného porastu. Označovali ju ako *kopanice*, *kľčoviská*, *štále* alebo *lazy*. Na západnom a strednom Slovensku tak vznikli rozsiahle oblasti kopaničiarskeho osídlenia. Kopaničná pôda bola obyčajne z dediny ťažšie prístupná. Slúžila ako vedľajšie, extenzívne využívané druhé centrum dedinského hospodárstva, ktoré malo pôvodne sezónny charakter a bolo zamerané na individuálny chov dobytky. Z týchto dôvodov vznikali na kopaničiach len dočasné sídla – potrebné hospodárske budovy (maštaľ, niekedy aj stodola) a provizórne obydlie pre členov rodiny. Pôvodne sezónne usadlosti sa neskôr stali základom trvalých sídel. Tým sa ukončil proces ich spoločenskej a hospodárskej premeny, ktorý vyriešil aj otázku preľudnenosti poddanských hospodárstiev v materských obciach. Jeho intenzitu významne podporila parcelácia veľkostatkov v 20. storočí, keď sa do vlastníctva roľníkov dostala ďalšia poľnohospodárska pôda.

Vývoj kopaničiarskeho osídlenia na Slovensku výrazne ovplyvnili zmeny vo vlastníckoprávnych vzťahoch k poľnohospodárskej pôde. K pôde na kopaničiach mali poddaní iný majetkovoprávny vzťah ako k urbárskej, iné boli aj povinnosti vyplývajúce z jej držby. Kopaničná pôda sa získavala väčšinou v dominikálnych lesoch na

základe zmluvy so zemepánom. Preto so zánikom poddanstva feudálne povinnosti kopaničiarov ako zmluvných poddaných voči zemepánovi nezanikli. V zmysle platných predpisov ju museli roľníci osobitne vyplácať. Fakt, že táto zmena vlastníckych vzťahov nebol rýchly a jednoduchý proces, veľmi názorne dokladá z oblasti Krupinskej planiny S. Švecová (ŠVECOVÁ, 1984).

Keďže roľnícka pôda nebola vždy oddelená od panskej, majetkovoprávne vyrovnanie roľníkov so zemepánmi nebolo možno uskutočniť bez regulácie chotára, t. j. komasácie. Bola to všeobecná úprava chotára spojená so scelením rozdrobenej poľnohospodárskej pôdy. Tento právny akt bol zároveň dovŕšením procesu likvidácie feudálnych právnych vzťahov k pôde, teda počiatkom kapitalistických vlastníckych vzťahov. Tým, že komasácia scelila roľnícku pôdu, pomohla zlikvidovať dovtedy fungujúci trojpoľný systém hospodárenia. V agrárnej kultúre tak otvorila cestu k intenzívnejšiemu obrábaniu pôdy, ale zároveň vytvorila predpoklady na trvalé osídlenie kopaníc.

Toto osídlenie sa udialo dvoma spôsobmi: miestnymi rodinami alebo predajom tejto pôdy prisťahovalcom zo severnejších oblastí Slovenska. V každom prípade tu vzniklo nové spoločenstvo s odlišnou kultúrou, často aj tradíciou, čo prinieslo do chotárneho spoločenstva nový prvok – delenie obyvateľov na dedinčanov a kopaničiarov.

Hlavnou charakteristikou rozptýleného osídlenia bola odlúčenosť kopaničiar-ských osád od materskej obce. Bol to predpoklad sociálnej izolácie a súčasne retardačný činiteľ, ktorý konzervoval v ich spôsobe života mnoho archaických prejavov. Tieto komunity vytvárali pod vplyvom sídelnej izolácie kompaktné, výrobné i konzumne sebestačné spoločenstvá, spojené silnými rodovými zväzkami, vedomím vzájomnej odkázanosti a spolupatričnosti so silným mechanizmom sociálnej kontroly.

Hlbokú sondu do týchto spoločenských vzťahov urobila S. Švecová na príklade Jedľových Kostolian (ŠVECOVÁ, 1975). Ako uvádza, z charakteristiky rozdielov treba eliminovať otázky hospodárenia a majetkovej úrovne, ktoré nemali vplyv na odlišnosť či hierarchizáciu dediny a *štálov*, ako tu nazývajú kopanice, lebo obe skupiny obyvateľov sa zaoberali roľníctvom a rôznymi formami doplnkových zamestnaní.

Rozdiely nachádzali sami obyvatelia v tých častiach spôsobu života, ktoré súviseli s kultúrou bývania, odievania, vzdelania i celkovej rozhradenosti ľudí. Tieto hodnoty vzhľadom na izolovanosť svojich sídel dosahovali štálenia objektívne neskôr ako obyvatelia dediny. Ich nižšiu spoločenskú úroveň však obyvatelia dediny odvodzovali aj z pôvodu štálanov, ktorých nepovažujú za starousadlíkov, ale za potomkov nižšie postavených predkov – uhliarov, zbehov, zbojníkov – aj keď, ako sa ukázalo, tieto názory boli väčšinou neopodstatnené.

Spoločenské zbližovanie kopaníc a dediny si nakoniec vynútil celkový civilizačný vývin v 20. storočí, keď prejavy jednoty a solidarity kopaničiarov postupne strácali na svojom význame, lebo tí už nemohli problémy spôsobu života, vyplývajúce z vlastnej izolovanosti, riešiť len vzájomnou pomocou. Presídľovaním kopaničiarov bližšie k dedine sa tak menia nielen ich životné podmienky, ale aj spoločenské vzťahy. Začiatkom 80. rokov 20. storočia vyslovila S. Švecová názor, že kopanicové sídla budú zaniknúť ako dôsledok novej spoločensko-ekonomickej situácie Slovenska po roku 1948, alebo budú ďalej prosperovať v aktuálnych podmienkach závislých od miery ekonomických, spoločenských a kultúrnych potrieb (ŠVECOVÁ, 1980: 5).

Rok 1989 bol novou diskontinuitou v živote obyvateľov kopaníc. Kontinuitný vývin socioekonomického správania sa tak v priebehu 20. storočia dvakrát kvalita-

tívne zmenil. To prinútilo obyvateľov kopaníc hľadať nové ekonomické stratégie aj ich nový sociálny kontext.

Na charakterizovanie spoločensko-ekonomického postavenia „tradičného roľníctva“ na Slovensku v kulmináčnej fáze jeho vývinu je možné parafrázovať Marxovu analýzu spoločenských tried (KELLER, 2009: 124-125). V prvej polovici 20. storočia vytvárali roľníci na Slovensku nielen početne rozhodujúcu sociálnu skupinu súvekej spoločnosti s rovnakým spôsobom života, s pevným miestom v historicky vzniknutej sústave spoločenskej výroby, svojím vzťahom k výrobným prostriedkom, ale i pocitom susednosti k tomuto svetu, jeho spôsobu života a z neho vyplývajúcej kultúre. K. Marx by ich charakterizoval ako „triedu o sebe“. Roľníctvo na Slovensku však nedokázalo vytvoriť „triedu pre seba“, t. j. sformulovať a presadzovať svoje spoločenské a politické preferencie. Práve táto skutočnosť sa stala rozhodujúcou pre ďalší vývin ich spoločensko-ekonomického postavenia v druhej polovici 20. storočia.

7. SOCIÁLNE, KULTÚRNE A POLITICKÉ SÚVISLOSTI ŽIVOTA VIDIECKYCH SPOLOČENSTIEV NA SLOVENSKU V DRUHEJ POLOVICI 20. STOROČIA

Vývin kultúry v čase tvorí kultúrnu históriu. Aj keď spôsob života vidieckych spoločenstiev Slovenska prejavoval v minulosti veľkú stabilitu, predsa je to – ako každá kultúra – dynamický systém, ktorý odráža tak vnútorné tendencie svojho nositeľa, ako aj vonkajšie podnety, ktorým, ak chce prežiť, sa musí prispôbiť. A práve kvalitatívne zmeny vonkajších podmienok spôsobu života na Slovensku vyvolali diskontinuitu, ktorá sa prejavila aj v hodnote medzigeneračných vzťahov.

Vedné disciplíny skúmajúce v minulosti vidiecke spoločenstvá na Slovensku sa vo svojej poznávacej činnosti sústredili najmä na prírodné, historické, regionálno-etnické, ekonomicko-sociálne a technologické súvislosti vývinu materiálnej a sociálnej kultúry obyvateľov Slovenska. Priama politická kauzalita tohto procesu ostávala, často z pochopiteľných dôvodov, na periférii ich záujmu. Je však evidentné, že so stupňom civilizačného vývinu silnie aj vplyv politických rozhodnutí na vývin poľnohospodárstva i na myslenie a správanie sa ľudí spätých s poľnohospodárskou prvotnou výrobou, lebo štát (jeho politické a mocenské elity) majú tendenciu sociálny priestor zjednocovať a fungovanie jeho poľí regulovať. Táto tendencia dosiahla na slovenskom vidieku svoj vrchol práve v druhej polovici 20. storočia a mala význam-

ný dopad na formovanie životných stratégií jednotlivcov i celých generácií spätých na Slovensku s poľnohospodárskou prvovýrobou.

KOLEKTIVIZÁCIA POĽNOHOSPODÁRSTVA

Prvá polovica 20. storočia bola zavŕšením kontinuálneho vývinu agrárnej kultúry i jej zodpovedajúceho sociálneho ekvivalentu – roľníckej rodiny a usporiadania spoločnosti obce. Spoločenské a politické zmeny po roku 1948 znamenali významnú diskontinuitu vo vývine agrárnej kultúry i v spôsobe života vidieckeho obyvateľstva. Ak chápeme princíp poľnohospodárskeho družstevníctva v intenciách názorov priekopníka tejto myšlienky na Slovensku S. Jurkoviča z polovice 19. storočia, t. j. ako spôsob zvyšovania efektívnosti poľnohospodárskej výroby a zlepšovania životných podmienok vidieckeho obyvateľstva, potom obdobie po roku 1948 bolo popretím tejto myšlienky. Kolektivizácia poľnohospodárstva, tak ako ju presadzovali vtedajšie politické elity, bola pochopená ako problém politický a ekonomický. Nerešpektovali sa otázky sociálne, kultúrne, psychologické, ktoré mohli navyše ovplyvniť myslenie a konanie dedinského človeka. Družstevné poľnohospodárstvo sa preto vnímalo ako prejav agresivity, ktorá rozbíjala tradičné modely spôsobu života. V tejto súvislosti možno pripomenúť fenomén „zbezvýznamňovania“ postojov i konania človeka, charakteristický práve pre obdobie radikálnych spoločenských zlomov (ALIJEVOVÁ, 1994).

Historik L. Lipták túto etapu vývinu slovenskej spoločnosti charakterizoval ako klasickú ukážku sovietskeho politického modelu, v ktorom sa reálne existujúca dynamika moderných zmien deformovala do predstavy o možnosti ľubovoľnej akcelerácie. Tým sa poprela jedna z elementárnych skúseností ľudských dejín, že politické zmeny sa dajú uskutočniť za dni, ekonomické za roky, ale sociálne iba za desaťročia v rozmeroch niekoľkých generácií (LIPTÁK, 1999: 276). Spoločenským dôsledkom toho boli na jednej strane slabé ekonomické výsledky roľníckych družstiev a na druhej strane – čo bolo z hľadiska celkovej stratégie poľnohospodárskej politiky ešte horšie – stratilo v tom čase slovenské poľnohospodárstvo skoro celú prirodzenú generáciu poľnohospodárov. Spoločenská i finančná neatraktivnosť práce v poľnohospodárstve viedla k snahe uplatniť sa v mimoroľníckych zamestnaniach. Narušilo sa aj dovtedajšie spolužitie dedinského spoločenstva, ktoré sa často rozdelilo na družstevníkov a gazdov, čo prinášalo problémy v susedských i rodinných vzťahoch. Nepochopenie družstevnej myšlienky a ideologizácia hospodárskych otázok vidieka mali dopad aj na formovanie životných stratégií jednotlivých generácií (SLAVKOVSKÝ, 2005).

V 70. a v 80. rokoch 20. storočia však nastúpil v slovenskom agrokomplexe celkom pozitívny trend. Bol postavený na koncentrácii výroby, kapitálu, využívaní nových technológií a na dobrej kvalifikačnej úrovni pracovníkov v poľnohospodárskej prvovýrobe. Spôsob života na slovenskom vidieku dostal v tom čase dva významné znaky modernizácie – oslabenie zdedených, rodových, od individua značne nezávislých väzieb a ich nahradenie takými, kde bola kľúčovým znakom vlastná voľba. Táto rozšírená možnosť voľby sa prejavila aj pri možnosti zmeny zamestnania. Na to nadviazal ďalší znak modernizácie – vážnosť a význam racionálneho konania. Pri stále významnej tradičnej skúsenosti nadobúda novú závažnosť vedecká organizácia výroby, vzdelanie, tvorba a sprostredkovanie informácií (LIPTÁK, 1999: 270-271). To už tra-

dičná agrárna kultúra a „múdroseŕ otcov“ nemohli v plnej miere najmladšej generácii obyvateľov vidieka spojenej s poľnohospodárskou prvovýrobou poskytnúť. Táto „jednoduchá modernizácia“, ako ju nazýva Z. Bauman, je charakteristická práve pre industriálne obdobie vývinu spoločnosti, v ktorom sa Slovensko vtedy nachádzalo.

Slovenský vidiek tak v 70. a 80. rokoch 20. storočia absolvoval najpodstatnejšiu časť svojej modernizácie. Jej obdoba v Čechách sa uskutočnila už koncom 19. a začiatkom 20. storočia. Industrializácia krajiny, rozvoj vidieka i podpora kultúry sa uskutočnili na Slovensku v období budovania tzv. reálneho socializmu. Ako napísal vo svojej eseji R. Chmel, je to historický paradox, ktorý treba nielen pomenovať, ale najmä vysvetliť (CHMEL, 2007: 29). To sú fakty, ktoré ešte aj dnes ovplyvňujú hodnotový svet staršej generácie obyvateľov vidieka. Paradoxne aj tam, kde poľnohospodárske družstvá prežili a prosperujú, ale často aj tam, kde ekonomicky upadli a ostala po nich len nostalgia za sociálnymi istotami poskytovanými v minulosti.

Modernizácia obsahu práce roľníka priniesla v tomto období aj zmeny v charaktere práce družstevných roľníkov, t. j. ich nové sociálno-ekonomické postavenie vo výrobných vzťahoch. Moderné poľnohospodárske technológie znamenali koniec roľníckej „univerzálnosti“ a podnietili vznik nových profesií, ktoré si vyžadoval stále viac sofistikovaný charakter práce v poľnohospodárstve. Prinieslo to nielen rast poľnohospodárskej produkcie, ale aj zmeny v celom spôsobe života a myslení vidieckeho obyvateľstva.

Ak ostaneme pri terminológii P. Bourdieua (BOURDIEU, 1998), potom práve v rovine „kultúrneho kapitálu“ dosiahol slovenský vidiek v 70. a 80. rokoch minulého storočia najvýznamnejší posun. Generácia detí bývalých súkromných roľníkov sa stotožnila s dovtedy len deklarovanými výhodami veľkovýrobných foriem poľnohospodárskej výroby a spolu so vzdelaním sa stali súčasťou jej hodnotových orientácií. Táto skutočnosť bola pravdepodobne rozhodujúca aj pri formovaní ich predstáv o vývoji slovenského poľnohospodárstva po roku 1989. Presunom záujmu roľníckej rodiny z „ekonomického kapitálu“ na „kultúrny kapitál“ získala najmladšia generácia vzdelanie, ktoré jej v existujúcom sociálnom priestore dávalo osvedčenie o novej kompetencii nielen vo vyštudovanom odbore, ale takisto v spoločenských vzťahoch.

V tradičnom rodinnom prostredí prevažovali pri prenose kultúrnych informácií v oblasti pracovnej aktivity priame osobné kontakty. Nový obsah práce vo veľkovýrobných podmienkach hospodárenia menil obsah a spôsob medzigeneračnej transmisie hodnot agrárnej kultúry. Tá sa obohacovala o nové poznatky vedy a techniky, ktoré mladí ľudia už nemohli dostať od generácie svojich rodičov. Vo veľkovýrobných podmienkach družstevného poľnohospodárstva prestala byť práca s pôdou len tradovaním techník a skúseností overených predchádzajúcimi generáciami a stala sa dynamickým agrotechnickým procesom, s ktorým sa dokázala dorastajúca generácia vyrovnávať lepšie ako rodičia. To zvýšilo jej prestíž v očiach generácie rodičov a starých rodičov (aj keď sa to nie vždy verejne deklarovalo), ktorí mali možnosť presvedčiť sa o účinnosti moderných technických foriem práce v poľnohospodárstve a sami si už ťažko vedeli návrat k tradičným technikám predstaviť. Táto skutočnosť spolu so stratou majetkovej závislosti od pôdy emancipovala v tom čase generáciu detí vo vzťahu k rodičom. To oslabovalo pôvodné kultúrne tradície, ktorých poslaním bolo pripraviť jednotlivca na život v konkrétnom spoločenstve a urobiť z neho logického pokračovateľa rodičovských profesionálnych záujmov.

Mení sa postavenie jednotlivých aktérov na oboch osiach sociálneho priestoru (pozri BOURDIEU, 1998: 15). Na rozdiel od hodnot spoločenského (participácia

na správe obecného spoločenstva) a ekonomického kapitálu (vlastníctvo pôdy, hospodárskych strojov, dobytky), ktoré boli v čase združstevňovania najviac vystavené tlaku spoločenských pomerov (a relatívne najľahšie bolo nimi súvekým politickým elitám manipulovať), predstavovala zmena kultúrneho kapitálu kvalitatívne rozhodujúci a pozitívny prínos pre ďalší vývin spôsobu života slovenského vidieka.

DEKOLEKTIVIZÁCIA POĽNOHOSPODÁRSTVA

Obdobie po roku 1989 bolo na Slovensku ďalším významným predelom v živote ľudí spätých s poľnohospodárskou prvovýrobou. V rokoch 1990 – 1991 sa uskutočnili rýchle transformačné kroky, čím sa dosiahol zásadný zlom pri prechode od centrálne plánovaného hospodárstva k trhovému. Boli prijaté nové zákony založené na novom pohľade na vlastníctvo – zákony o reštitúciách a mimosúdnych rehabilitáciách, zákony o pôde a o navrátení majetku cirkvám. Zákon o malej privatizácii umožnil presun majetku v hodnote niekoľkých desiatok miliárd korún zo štátneho do súkromného vlastníctva. Začiatkom roka 1991 bol schválený zákon o veľkej privatizácii, ktorého realizácia v praxi priniesla rozmach súkromného vlastníctva a vytvorila podmienky na prechod od štátneho plánovania k trhovému hospodárstvu. Privatizácia však nemala pre vtedajšie politické elity len čisto ekonomický rozmer, stala sa pre nich dôležitou politickou zárukou nezvratnosti nastúpených zmien (MIKLOŠ, 1995: 89).

Na počiatku tohto politicko-ekonomického procesu sa na slovenskom vidieku očakávalo, že vývoj v poľnohospodárstve nebude pokračovať idealizáciou predsociálistickej minulosti, ale anticipatívnou agrárnou politikou, ktorá dá tomuto výrobnému odvetviu víziu pre 21. storočie. Žiaľ, synergický efekt, ktorý sa mohol dosiahnuť zosúladením záujmov družstevníkov, fyzických osôb, ktoré mali v družstvách majetok, a vtedajších, ešte federálnych politikov, sa nepodarilo dosiahnuť.

Pokus rozbiť poľnohospodárske družstvá zo zákona, blokačný paragraf, ktorý ich vylúčil z malej privatizácie, exekučný zákon, ktorý umožňoval exekvovať základné strojové vybavenie družstiev a plemenné stáda, spolu s ideologickým akcentovaním individuálneho súkromného vlastníctva dávajú za pravdu tým, ktorí tvrdia, že vtedajšia politika sa nezamerala na vyššiu efektívnosť produkcie v poľnohospodárstve, ale na vytvorenie určitej sociálnej situácie na slovenskom vidieku.

Tak ako boli kulaci neprijateľní pre ortodoxných predstaviteľov komunistického režimu v 50. rokoch minulého storočia, stali sa pre mnohých predstaviteľov postkomunistického obdobia úspešné poľnohospodárske družstvá nežiaducim symbolom socializmu. Pokusy zamerané na rozbitie družstiev rátili s reštitučným entuziazmom bývalých súkromných roľníkov. Verili, že slovenský roľník sa vráti k individuálnemu hospodáreniu na rodinnej farme. Zabudli si však položiť otázku, k akým rodným farmám sa slovenskí roľníci mali vrátiť.

Situácia na slovenskom vidieku, predovšetkým v horských a podhorských oblastiach, bola v prvej polovici 20. storočia hospodársky i sociálne veľmi zlá. Na ilustráciu: oravský župan vo svojom hlásení z roku 1921 píše: „Rozkúskovanosť zemí ide tak ďaleko, že päť-šesť jutrový majetok je rozparcelovaný na tridsať i viac zemičiek. Tu potom nemôže byť záujem o pokrok, lebo ho na malých zemičkách ani nemožno zavádzať“ (SLAVKOVSKÝ, 1993: 441). Tento stav vygeneroval aj rôzne formy dedenia pôdy: napríklad v obci Telgárt si dedičia nerozdelili pozemky do trvalého vlastníctva, ale v 6- až 12-ročných intervaloch sa striedali v ich držbe. Tento systém

si vynútila situácia, že pozemky už nebolo možné ďalej deliť, ak na nich chceli dosiahnuť aspoň potrebnú úrodu. V dôsledku striedavej držby pôdy sa znižovala zodpovednosť za jej skvalitňovanie (SLAVKOVSKÝ, 2006: 128).

Jedným z dôvodov drobenia poľnohospodárskej pôdy, často až na neefektívnu veľkosť, bolo uhorské dedičské právo, ktoré uznávalo rovnú a reálnu deľbu rodičovského majetku medzi synmi. Poľnohospodárska pôda roztrieštená na dvanásť miliónov parciel, slabá vybavenosť hospodárstiev poľnohospodárskou technikou, rozdiel vo vzdelanostnej úrovni obyvateľstva a právnych úpravách dedenia pôdy, ktoré boli za čias Rakúsko-Uhorska na Slovensku iné ako v Čechách, ako aj horšie produkčné podmienky zapríčinili existenciu veľkého množstva malých roľníkov a domkárov, ktorí nemohli na Slovensku vytvoriť takú situáciu, akú vytvoril napríklad stredný roľnícky stav v Čechách.

Diametrálne odlišná bola situácia v Čechách aj z historického hľadiska. Vzťah k pôde, k vlastnej zemi, k jej prírode a krajine je spoločným znakom celej európskej roľníckej civilizácie. Tento vzťah sa v českej spoločnosti precitňoval ešte o niečo silnejšie. Vzťah k pôde, zemi a krajine tak nahrádzal vzťah k vlastnej politickej samostatnosti, ktorá sa uskutočnila až vznikom Československej republiky koncom roka 1918. Pozemková reforma v roku 1920 vygenerovala v Čechách silný stredný roľnícky stav. Bola to sociálna skupina, ktorá početne narástla a politicky dozrela a ktorá bola schopná zaistiť v Čechách pokračovanie vývoja európskej rurálnej komunity, ovplyvňovať vývoj krajiny i ľudí v nej (LAPKA – GOTTlieb, 2000: 37, 47).

K paradoxom našich novodobých dejín patrí skutočnosť, že historicky máme len minimálnu skúsenosť so súkromným majetkom. Chýba nám skúsenosť, ktorú získali naši historickejší susedia. Tí mali svoju národnú šľachtu, aristokraciu a bohaté meštianstvo (CHMEL, 2007: 29-30). Družstevné vlastníctvo v poľnohospodárstve bolo po desaťročia svojej existencie vlastne jedinou historickou skúsenosťou obyvateľov slovenského vidieka v narábaní s veľkým majetkom.

Politické elity na Slovensku si po roku 1989 neuvedomili ani dve ďalšie významné okolnosti:

1. že návrat k hospodáreniu na farmách západoeurópskeho typu nie je v našich podmienkach možný, lebo takýto typ organizácie poľnohospodárskej výroby tu nebol ani v predsocialistickom období. Reštituované výmery poľnohospodárskej pôdy to ekonomicky neumožňovali, nedostatok finančného kapitálu, vysoké úrokové sadzby a legislatívna neschopnosť ponovembrových vlád vyriešiť otázky vlastníctva pôdneho fondu boli ďalšími limitmi v podnikaní tohto druhu;
2. ľudia, ktorí mohli byť v tomto podnikaní úspešní, často synovia bývalých súkromných roľníkov, už dávno svojím vzdelaním, skúsenosťami a ambíciami prerástli dimenzie malej rodinnej farmy. Práve vtedajšími spoločenskými pomermi spôsobovaný únik príslušníkov podnikateľsky orientovanej elity z poľnohospodárstva možno považovať za jednu z najväčších strát v agrárnom sektore.

Aj tu sa poprela už citovaná elementárna skúsenosť ľudských dejín, že politické zmeny sa dajú uskutočniť za niekoľko dní, ekonomické za roky a sociálne za desaťročia. Ťažko si preto predstaviť mieru „reštitučného entuziazmu“, ktorý by masovo vyvolával chuť u obyvateľov vidieka hospodáriť na rodinných hospodárstvach s výmerami niekoľkých hektárov pôdy. Videli sme však pri našich výskumoch sociálnu núdzu, ktorá ich k tomu prinútila. Žiaľ, stalo sa skutočnosťou, že sociológovia v niektorých regiónoch Slovenska už avizujú rôzne formy chudoby, ktorá môže prerásť až do dedičnej biedy (BUCHTA, 1995).

Obdobie po roku 1990 zmenilo obraz slovenského poľnohospodárstva. Namiesť niekdajších 600 roľníckych družstiev a niekoľkých desiatok štátnych majetkov nám vyhodnotenie Štrukturálneho cenzu fariem ukázalo, že na Slovensku máme vyše 7 000 poľnohospodárskych fariem, ale takmer 64 000 domácností spĺňalo podmienky európskeho štatútu farmy. Kto sú tí ľudia? Ako spájajú svoje osobné predstavy s prácou v poľnohospodárstve? Väčšina z nich pred sčítaním určite nevedela, že stačí chovať dve ošípané alebo päťdesiat sliepok, aby bola v EÚ považovaná za farmárov. Ani v štatistike si netreba myliť „sociálny pud sebazáchovy“, vyplývajúci z pocitu sociálnej degradácie nezamestnaného robotníka, so snahou byť farmárom na jednom hektári poľnohospodárskej pôdy. Malé rodinné farmy, fungujúce na samozásobiteľskom princípe, sú v súčasnosti na Slovensku ochotní prevádzkovať len ľudia v dôchodkovom veku, nezamestnaní, prípadne kovorolníci s nízkymi príjmami. Takýto status roľníka v 21. storočí je pre vývin slovenského vidieka nielen ekonomicky neproduktívny, ale aj sociálne dehonestujúci.

Sociálny systém vidieckej komunity na Slovensku bol ešte na začiatku 20. storočia prevažne súhrnom roľníckych rodín (hospodárstiev), medzi ktorými prebiehali rôzne výmeny. Tie boli kombináciou komunitného a trhového modelu. Tento princíp si slovenský vidiek uchoval i v období družstevného poľnohospodárstva (susedská a príbuzenská pomoc, záhumienky, výpomoc družstiev pri individuálnych ekonomických aktivitách ich členov) a jeho pozitíva oceňujú staršie generácie obyvateľov aj dnes.

Zatiaľ čo kombinácia komunitného a trhového modelu bola v tradičnom roľníckom prostredí veľmi vyvážená, dnešná moderná spoločnosť je organizovaná na toku objednaných a zaplatených služieb. Potrebuje autonómne subjekty, pre ktoré nie je dôležité, či sú integrované v nejakej sieti sociálnych väzieb, alebo existujú izolovane (KELLER, 2003: 151). Spoločnosť svojim aktérom slobodne umožňuje voliť si životné stratégie a realizovať ich. Výsledkom sú jednotlivci emancipovaní od sociálnych tlakov natoľko, že už nepociťujú potrebu prispievať k fungovaniu sociálna. Štát svojimi individualizovanými sociálnymi právami umožňuje každej fyzickej i právnickej osobe byť nezávislým od rodinných či komunitných väzieb (BECK, 2004).

Tak ako sa menili podmienky poľnohospodárskej výroby, menili sa aj pozície poľnohospodárskych podnikov v spôsobe života generácií na slovenskom vidieku. Poľnohospodárske družstvá mali v období socializmu významné postavenie nielen v ekonomickej oblasti, ale aj v sociálnych a kultúrnych kontextoch lokálneho spôsobu života. Boli to faktory, ktoré ovplyvňovali hodnotový svet všetkých generácií. Taká agrofílantropia sa však v súčasnosti na slovenskom vidieku prejavuje minimálne.

Každá spoločnosť má svoje hodnoty, ktoré sú podmienené existujúcimi kultúrnymi, hospodársko-sociálnymi, ale aj politickými súvislosťami. Tie spolu vytvárajú systém hodnôt, ktorý v konečnom dôsledku určuje motivácie a aktivity jednotlivcov i celých generácií. Tak to bolo aj po roku 1989. V období rokov 1990 – 2000 klesala úroveň slovenského poľnohospodárstva. Ako ukázali aj naše výskumy socioekonomických premien slovenského vidieka (DANGLOVÁ a kol., 2005), v tomto období sa zvyšovali plochy neosiatej pôdy, vyklčovalo sa veľa sádov a viníc, znížili sa stavy dobytky a parametre úžitkovosti zvierat. Úmerne tomu klesal i záujem nastupujúcej generácie obyvateľov vidieka spájať svoje predstavy o profesionálnom živote s prácou v poľnohospodárstve.

Po roku 1989 sa veľa hovorilo i písalo – a celkom oprávnené – o tom, ako sa kolektivizáciou poľnohospodárstva stávali roľníci zamestnancami, ktorí strácali vlastnícky i realizačný vzťah k pôde i k hospodárskym zvieratám. Už menej sa poukazovalo na fakt, že vo veľkých štátnych a družstevných podnikoch sa museli ľudia

naučiť hospodáriť na výmerách, aké si priemerný západoeurópsky farmár nevie ani predstaviť. Nie je preto náhoda, že sa v súčasnosti objavujú na Slovensku manažéri, ktorí vo veľkovýrobných družstevných, ale aj v súkromných poľnohospodárskych podnikoch dokážu úspešne konkurovať v podmienkach spoločnej poľnohospodárskej politiky EÚ. Tie sú aj dnes chrbtovou kosťou slovenského poľnohospodárstva. Malé, podkapitalizované rodinné farmy s charakteristickým životným štýlom nezodpovedajú kritériám súčasného civilizačného vývoja, a nie sú preto ani náplňou životných stratégií mladých ľudí. Namiesto podnikania na pôde odchádzajú za prácou do miest či zahraničia. Vidiek na Slovensku sa odchodom mladých vyľudňuje a starne. Možno iba súhlasiť s varovaním ekológa, že pôda, ktorú nemá kto obrábať, stráca druhovú bohatosť ustálenú za stáročia, počas ktorých ju človek využíval. To, čo dnes zarastá krovinami, možno bude potrebné v neďalekej budúcnosti klčovať a rekultivovať na poľnohospodársku pôdu.

Dve zásadné spoločenské diskontinuity (1948, 1989) znamenali v kultúrnej histórii Slovenska prevrstvenie hodnôt a noriem. Striedanie politických, mocenských i intelektuálnych elít často znamenalo paralelnú existenciu dvoch hodnotových systémov – oficiálnej ideológie a hodnotového sveta konkrétného spoločenstva. Makrosociálne zmeny však nepôsobia s okamžitou platnosťou. V prechodnom období nastáva konflikt hodnôt. Ten následne vystrieda nová kontinuita (RATICA, 1991: 4), lebo len ona môže zabezpečiť stabilitu daného sociokultúrneho systému. Pritom si každá generácia z existujúcich hodnôt vyberá len tie, ktoré sú pre ňu aktuálne. Niektoré – B. Beneš ich nazval „etnografické“ (BENEŠ, 2000: 78) – dosahujú prekvapujúcu stabilitu a nemennosť. Sú formulované ako základné životné pravidlá. Na druhej strane kultúrne javy, ktoré majú ekonomický či technologický charakter, sú viac náchylné k inováciám. Osobitne keď sa na ich formovaní podieľali i mimorodinné a mimolokálne skupiny – napr. zamestnanecké či vzdelávacie inštitúcie.

Obe diskontinuity vývinu slovenského vidieka v druhej polovici 20. storočia ukázali, že generácie obyvateľov spätých s poľnohospodárskou prvovýrobou neboli pripravené na radikálnu zmenu, ktorú im politici nastražili. Obe diskontinuity znamenali „rozkolísanie“ ich hodnotového systému a boli spojené s procesom „zbežvýznamňovania“ celých spoločenských a generačných vrstiev, ktorým zobrali zmysel a význam ich predtým prežitých životov. Takto sa znehodnocovali spoločenské ciele, ku ktorým smerovali ich individuálne životné snaženia. Ekonomické reformy spojené s oboma diskontinuitami často pripravili postihnuté generácie aj o celoživotné úspory a majetok. Priniesli preto veľa ľudských sklamaní a tragédií, ktorých dôsledkom bola rezignácia, často prechádzajúca až do celospoločenskej apatie. Jednotlivci i celé sociálne skupiny sa ocitli v novom sociálnom priestore, kde sa predchádzajúce hodnoty ukázali ako prekonané, irelevantné, skrátka „bezvýznamné“ (ALIJEVOVÁ, 1994: 207-211). Hľadanie novej kontinuity tradícií a s ním spojený vzostup sociálnej signifikantnosti novej generácie bol zložitý a dlhotrvajúci proces.

8. ETNICITA A CIVILIZAČNÉ TRENDY V MATERIÁLNEJ KULTÚRE

Tradičná ľudová kultúra, pokiaľ jej to historické a sociálno-hospodárske podmienky vývinu dovoľovali, sa vyznačovala veľkou stabilitou svojho kultúrneho systému. Kultúrne vzory a istú normatívnosť v spôsobe života tradičných vidieckych komunít v ich kontinuitnom vývine však často narušovali rôzne historické či kultúrne fenomény, ktoré obyčajne urýchlňovali vývoj; buď prispievali k rozmanitosti ľudskej kultúry v danom regióne, alebo ju unifikovali. K tým prvým patria napríklad enklávy príslušníkov slovenského etnika v priestore tzv. Dolnej zeme, k tým druhým civilizačné trendy v materiálnej kultúre.

Proces kultúrnej adaptácie slovenských kolonistov na nové životné podmienky Dolnej zeme nebol kultúrnou deštrukciou. Odohrával sa v otvorenom kultúrnom systéme a na racionálnom základe. Prenos kultúrnych informácií bol selektívny, schopný prispôbiť sa potrebám a zvládnuť svoje materiálne prostredie. V tomto procese stále viac strácala predovšetkým materiálna kultúra Slovákov svoje miesto v ich kultúrnej identifikácii ako etnického spoločenstva. Výsledkom kultúrneho dialógu, do ktorého vstúpili dolnozemskí Slováci s majoritným spoločenstvom a ostatnými etnickými menšinami, bola spoločná materiálna kultúra, v ktorej si etnický potenciál často uchovala len terminológia. Priaznivé hospodárske a spoločenské pomery na Dolnej zemi pomohli slovenským kolonistom veľmi rýchlo pre-

konať rozdiely medzi ich pôvodnou materiálnou kultúrou a tou, ktorú bolo potrebné budovať na organizovanie ich nového životného prostredia.

O význame vplyvu civilizačných trendov v materiálnej kultúre sa môžeme presvedčiť na príklade slovenských vysťahovalcov na území Maďarska, Rumunska a bývalej Juhoslávie v porovnaní s vysťahovalcami do krajín západnej Európy a zámoria. Z pohľadu spôsobu života a kultúry slovenských emigrantov prvej a druhej skupiny je podstatný rozdiel v tom, že príslušníci slovenských enkláv v oblasti Dolnej zeme ostali verní tradičnému roľníckemu spôsobu života, kým západoeurópske a zámoorské vysťahovalectvo smerovalo za prácou do mimoroľníckych zamestnaní. Trh práce so svojimi profesijnými požiadavkami a s ním spojená pracovná fluktuácia spôsobili rozpad väčších enkláv na malé diaspóry a jednotlivé rodiny, v ktorých pomerne rýchlo zanikali prvky tradičného spôsobu života. Už v prvej generácii sa začal proces ich akulturácie, a to predovšetkým v rovine materiálnej kultúry.

Dolnozemskí Slováci sa prispôbobi novým pomerom. Pri stavbe svojich usadlostí namiesto archaických stavebných techník a materiálov začali používať surovú a pálenú tehlu, namiesto slamou pokrývali strechy pálenou škridlou a priestorové členenie obytného domu i usporiadanie hospodárskych stavieb prispôbobi svojmu dolnozemskému okoliu. Zmeny nastali takisto v tradičnom odevu, ktorý sa už začiatkom 20. storočia výrazne pomeštil. Pomeštenie neznamenal len nové druhy priemyselne vyrábaných materiálov na jeho ušitie, ale najmä zmeny v strihoch, predovšetkým čo sa týka vrchného odevu. Podobne pozitívne možno hodnotiť zmeny v strave dolnozemských Slovákov. Lepšie hospodárske podmienky im umožnili využívať viac a rôznorodejších potravín. Jedlo bolo preto nielen výdatnejšie, ale aj pestršie. V stravovaní sa naučili používať nové potraviny (kukurica, paradajky, paprika, mäsové výrobky). Spolu s tým prenikali aj do ich agrárnej kultúry a ľudovej terminológie. V stravovacom spektre im však ostalo veľa tradičných jedál, pochádzajúcich z kultúrneho dedičstva, ktoré si slovenské gazdinky priniesli so sebou zo Slovenska (BENŽA, 2002; STOLIČNÁ, 2002).

V každodennom styku tu Slováci boli s príslušníkmi maďarského, srbského, rumunského, bulharského a ďalších etník. „Ich styk bol vzájomne naliehavý, z hľadiska existenčného uplatnenia nevyhnutný a rentabilný. Požiadavky nového prostredia sa nepochybne dostávali i do rozporu so spôsobmi výroby a spoločenskými zvyklosťami, ktoré sa tradovali v starej vlasti. Mnohé z nich mali v novom prostredí len hodnotu tradície“ (ŠTOLC, 1971: 67).

Tento proces vzájomného ovplyvňovania vo sférach materiálneho, sociálneho a duchovného života slovenských vysťahovalcov vníma J. Botík ako akulturáciu, dokonca transkulturáciu, keďže často mohol byť i viacsmerný (BOTÍK, 2007: 187). Z kvalitatívnej línie adaptácia – akulturácia – asimilácia je pre vývin agrárnej kultúry Slovákov v tomto multikultúrnom prostredí vhodnejší termín adaptácia. Prispôbenie sa etnického spoločenstva zmeneným podmienkam spôsobu života bez toho, aby sa zmenila jeho kultúrna a etnická podstata, chápeme ako schopnosť kultúrnej adaptácie (príkladom kvalitatívne vyššieho stupňa tohto procesu – akulturácie – môže byť prevzatie agrárnej kultúry Slovanov Maďarmi v období arpádovského Uhorska). Sám J. Botík na inom mieste píše, že dolnozemskí Slováci sa ako celok vyznačovali viacerými spoločnými črtami, ktoré najlepšie vystihuje označenie *sedliacky svet* (BOTÍK, 2007: 179; pozri i SIRÁCKY, 1975: 179). Súvisí to so skutočnosťou, že slovenskí vysťahovalci smerujúci na Dolnú zem sa groupovali výlučne z radov roľníckeho obyvateľstva. Ich hlavným zamestnaním a základným zdrojom

obživy ostalo aj v novom prostredí poľnohospodárstvo. Z agrárnej kultúry si uchovali všetky prvky, ktoré boli kompatibilné s ich novým hospodárením.

Výsledky etnokultúrneho vývinu Slovákov v inoetnickom prostredí boli závislé predovšetkým od spôsobu života. Poľnohospodárstvo a chov hospodárskych zvierat patrili medzi tie prejavy ich tradičnej kultúry, ktoré mali v minulosti pri uspokojovaní potrieb rodín slovenských menšín rozhodujúce miesto. Nedostatok mimoroľníckych zamestnaní a samozásobiteľský princíp organizácie ich hospodárskeho života spôsobili, že všetko, čo súviselo s vlastníctvom pôdy, hospodárskych zvierat i schopnosťou racionálne viesť hospodárstvo a domácnosť, malo v ich hodnotovom rebríčku vysoké hodnotenie. Vedomosti, ktoré predstavovala ich tradičná kultúra, boli dôležitou devízou v spôsobe života.

V prostredí agrárnych sociálnych skupín (roľnícka rodina, spoločenstvo obce) tieto hodnoty kultúry petrifikovala tradícia, odovzdávali a kontrolovali sa z generácie na generáciu a tvorili v geografickom priestore nielen základ kultúrnej rôznorodosti, ale aj vnútornej stability týchto sociálnych skupín.

Tento sociálno-hospodársky mechanizmus mohol fungovať len vtedy, ak rodina dokázala dostatočne saturovať svoje základné životné potreby. Na plnenie takýchto sociálno-ekonomických predpokladov bola usposobená i organizácia rodinného života. V nej sa vyprofilované úlohy a postavenie jednotlivých členov v podstate brali ako normy, ktoré sa vstepovali už pri výchove detí. To sa prejavilo aj v medzigeneračnom odovzdávaní kultúrnych hodnôt a z nich vyplývajúcich životných stratégií, lebo aj tradičné roľnícke spoločenstvo realizovalo svoje predstavy vždy v konkrétnej sociálnej situácii. Princípy, ktoré sa v tejto súvislosti vstepovali deťom a ktoré rešpektovali aj dospelí, boli vlastne prejavom akejsi „roľníckej ideológie“ – t. j. súboru sformulovaných predstáv o usporiadaní ich spoločnosti.

Sú to tie kvalitatívne atribúty *sedliackeho sveta*, ktoré slovenským roľníkom na Dolnej zemi ostali. Zaradenie novej plodiny do oševného postupu a prijatie nového tvaru už poznaného poľnohospodárskeho náradia, ktoré viac vyhovovalo miestnym pôdno-klimatickým podmienkam, boli len kvantitatívnymi zmenami – schopnosťou adaptovať sa na nové výrobné podmienky. Okrem toho si musíme uvedomiť, že slovenskí kolonisti neprichádzali do oblastí s vysokým stupňom agrárnej kultúry. Ako ukazujú historické doklady, najrozšírenejším spôsobom hospodárenia v čase ich príchodu tu bolo extenzívne pastierstvo (GOMBOŠ, 2008: 11).

Agrárna kultúra na Dolnej zemi, tak ako ju zachytávajú etnografické pramene z konca 19. a prvej polovice 20. storočia, je spoločnou agrárnou kultúrou všetkých etnických spoločenstiev. Má synkretický charakter. Nachádzame v nej prvky tradičných kultúr jednotlivých etnických spoločenstiev, ale aj modernizačných inovácií, ktoré zodpovedali civilizačnému vývinu a hospodársko-sociálnym podmienkam jednotlivých oblastí Dolnej zeme.

Tradícia, ako kvalitatívna kategória kultúrnych hodnôt koncentrovaných v kolektívnom vedomí ľudí a odkazovaných z generácie na generáciu, je nevyhnutnou podmienkou existencie každého etnického spoločenstva. Napriek tomu sa v prostredí slovenských minorít veľmi rýchlo zabúdali informácie o javoch kultúry, ktoré prestávajú plniť svoju reálnu funkciu v každodennom živote. Aby nevystupovala tradícia v sociálnom organizme ako konzervatívna sila, vyberá si z nej nastupujúca generácia tie kultúrne javy, ktoré v spôsobe života zodpovedajú jej predstavám.

Každé obdobie spoločenského vývinu stavia pred ľudí nové ideály hodnôt, ktoré sa potom usilujú plniť (PRANDA, 1978). Tento dynamický proces kultúry spočíva

v tom, že sa kultúrne hodnoty prispôsobujú potrebám a možnostiam spoločnosti, v ktorej vznikajú a ktorú súčasne spoluvytvárajú. Kultúrne hodnoty sa menia a rastú vo svojej zložitosti a sofistikovanosti inováciami. Tie sú dvojakého druhu: buď vznikajú vo vnútri kultúry, alebo prichádzajú zvonku ako kultúrne výpožičky. Všeobecne sú inovácie, ktoré vznikli vo vnútri kultúry, pokladané za hlavné činitele rastu kultúry, zatiaľ čo kultúrne výpožičky len za druhotný zdroj jej rastu. V skutočnosti sú oba druhy inovácií pre rozvoj kultúry rovnako dôležité (POSPÍŠIL, 1997).

Kultúrna diverzita je dôkazom schopnosti ľudskej civilizácie adaptovať sa na konkrétne životné podmienky. Pre udržateľnosť života je taká dôležitá ako diverzita prírodná. Vďaka historickým, prírodným a hospodársko-sociálnym podmienkam sa však kultúry rôznych národov poprepájali vzájomnými vplyvmi a vykazujú veľa zhodných prejavov. Napriek tomu, že kultúrne hodnoty tradičných roľníckych spoločenstiev, odovzdávané z generácie na generáciu, tvorili v minulosti základ kultúrnej diverzity, prebiehalo aj kultúrne zbližovanie s inými etnickými spoločenstvami. To bola situácia dolnozemských Slovákov, ktorí si v multietnickom prostredí Dolnej zeme museli na kultúrnom základe privezenom zo Slovenska vytvoriť taký životný model, ktorý im dával reálne šance prežiť v nových podmienkach.

Slováci na Dolnej zemi dosiahli vo svojej histórii vysoký stupeň kultúrnej gramotnosti – schopnosti existovať v danom materiálnom a sociálnom priestore. Svoje kultúrne kompetencie získané ešte v pôvodnom prostredí na Slovensku dokázali efektívne aplikovať v praxi aj v multietnickom a multikultúrnom prostredí Dolnej zeme. Efektívne sa tu zapájali do všetkých potrebných aktivít, ktoré viedli k materiálnej, sociálnej i duchovnej saturácii potrieb jednotlivcov i celých sociálnych skupín. Sama kultúra však nikdy nevystačí len so svojou minulosťou, musí sa obnovovať stále novou kreativitou. Kultúrne dedičstvo je len jej predpokladom. Až kreativita zabezpečuje adaptáciu tejto formy kultúrnej identity na nové materiálne a sociálne podmienky.

Agrárne kultúry etnických spoločenstiev žijúcich na Dolnej zemi dokázali vytvoriť synergický efekt – agrárnu kultúru, ktorá bola porovnateľná s úrovňou agrárnych kultúr európskych krajín. Aj agrárna kultúra má vo svojej podstate schopnosť vyberať si informácie z okolitého prostredia. A práve ona strácala v kontaktoch zónach rôznych kultúr medzi prvými svoje etnické špecifiká a stávala sa výslednicou konkrétnych prírodných, historických a hospodársko-sociálnych podmienok.

Príkladom môže byť tradičná ľudová kultúra horských oblastí Slovenska, ktoré v minulosti tvorili nielen geografickú, ale aj kultúrnu zónu, ktorá zasahovala od severnej Moravy cez južné Poľsko, Ukrajinu až na Balkánsky polostrov. Rovnaké prírodné, historické podmienky a malý hospodársky potenciál tohto územia sa prejavili regresívne aj vo vývine materiálnej kultúry a vyžadovali si rovnaké postupy pri jej organizovaní. Toto územie tvorilo v minulosti civilizačnú perifériu Európy, čo sa odrazilo v spôsobe života tu žijúcich obyvateľov. V tomto procese kultúrneho zbližovania či spoločného kultúrneho vývinu si najväčší potenciál uchovala terminológia. Je to prípad južných oblastí Slovenska, ktoré boli spolu s Rakúskom, Maďarskom, Moravou, Srbskom a Chorvátskom súčasťou panónsko-potiskej kultúrnej oblasti, od praveku formovanej ako prechodná zóna. V nej jednotlivé etnické kultúry absorbovali rôzne elementy, vzájomne sa obohacovali a rozvíjali (FROLEC, 1992).

Prírodné, historické a hospodársko-sociálne podmienky sformovali v minulosti na území strednej Európy a Balkánu výrazné kultúrne regióny, ktorých obyvatelia

po stáročia preukazovali svoju kultúrnu gramotnosť – schopnosť existovať v danom materiálnom a sociálnom prostredí. Ich spôsob života bol súčasne prejavom kultúrnej diverzity, ktorá bola pre udržateľnosť života taká dôležitá ako diverzita prírodná. Etnické spoločenstvá i sociálne skupiny, ktoré v tomto priestore po sebe i vedľa seba po stáročia žili, tak vytvárali početné kultúrne väzby, ktoré na jednej strane vykazovali kultúrnu rozmanitosť, na druhej strane strácali, hlavne v kontaktoch zónach, svoje špecifiká a stávali sa výslednicou konkrétnych prírodných, historických a hospodársko-sociálnych podmienok. Platí to predovšetkým o ich materiálnej kultúre. Tomuto prirodzenému kultúrnemu vývinu dopomáhali i ďalšie faktory – napríklad existencia spoločných trhových centier, pracovná a obchodná migrácia či spoločný civilizačný vývoj a jemu zodpovedajúce unifikačné tendencie v spôsobe života, v kultúre a pod. Tento proces v 20. storočí výrazne akceleroval a úmerne tomu strácala tradičná kultúra i miesto v kultúrnej identifikácii týchto spoločenstiev. Vzory kultúrneho a sociálneho správania sa stali civilizačným vývojom zložitejšie a vyžadujú si sofistikovanejšie gnozeologické postupy. Na lokálnej úrovni, kde sú ľudia schopní reálne rozlišovať detaily a veľmi presne poznajú spôsob života, môže súčasná etnológia svojimi poznávacími postupmi pomôcť pochopiť problém ich identity. Je to o to zložitejšie, že identita nie je niečo konštantné. Vyvíja sa a do popredia vystupuje v styku jednotlivca alebo skupiny s inou skupinou.

Na druhej strane, každodenný život v etnicky zmiešaných regiónoch dokazuje, že tradičná kultúra ako istý druh kolektívnej identity ľudí má aj v súčasnosti svoj význam. V priebehu histórie sa stala jedným z faktorov podmieňujúcich sociálno-priestorovú identitu ľudí v tom-ktorom sídle či regióne. Identifikácia s priestorom nadobudla okrem racionálnej i stránku emocionálnu (svet symbolov, predstáv a hodnôt). Ich spoločným menovateľom je „priestor“. Ten sa týmto spôsobom stáva sociokultúrnym fenoménom. Problematika identity človeka (ľudí) s priestorom (geografickým i sociálnym) sa tak stala v multitenickom a multikultúrnom prostredí súčasnej Európy dôležitou témou i pre spoločenské vedy, etnológiu nevynímajúc. Chopili sa jej však i politické vedy, rôzne nevládne organizácie, decízna sféra i konkrétna politická prax. Nielen národná identita a medzietnické vzťahy, ale i identita rôznych sociálnych skupín a jednotlivcov sa stali vážnym problémom nielen v európskom kultúrnom okruhu, ale i v jeho ekonomických vzťahoch, politike, možnostiach migrácie obyvateľstva.

Možno súhlasiť s názorom, že najväčším kolektívnym dielom Európy je kultúra. Poľnohospodárstvo tvorí jej veľmi významnú časť. I na tejto stránke kultúrneho dedičstva vidieť, že kultúra je podmienená rozmanitosťou, ale zároveň obsahuje všetko, čo potrebuje na budovanie celkov. Ani agrárna kultúra európskych národov nepozná preto osamotenie. Už od svojho vzniku hľadá v tomto priestore rovnováhu medzi zvláštnym a všeobecným, medzi časťou a celkom.

9. AGRÁRNA KULTÚRA SLOVENSKA AKO PREDMET ETNOGRAFICKÉHO VÝSKUMU

Poslaním kapitoly o historickom vývine etnografického záujmu o prácu roľníka, jeho agrárnu kultúru je nielen poukázať na samotný predmet vedeckého záujmu, ale predovšetkým na dobové kultúrno-historické kontexty, ktoré ho podmieňovali. Obdobie fyziokratizmu a merkantilizmu, romantické názory časti príslušníkov súvekej inteligencie v 19. storočí a ich oponentov s racionálnym prístupom k problematike pomoci roľníkovi a jeho rodine až po diskontinuitu, ktorú v druhej polovici 20. storočia priniesla spoločenská zmena s jej vlastnou metodológiou vedeckého poznania - historickým materializmom.

Korene agrárnej kultúry na našom území siahajú až do neolitu. Spolu s rímsko-provinciálnou kultúrou a kresťanstvom tvorili základné piliere kultúrnej identity Slovenska. Už v období včasného feudalizmu nadobúdala dedina a roľnícky spôsob života jej obyvateľov svoje charakteristické znaky, ktoré sa v priebehu ďalších storočí vyhranili do mnohých regionálnych podôb.

Podmienky hospodárskeho vývinu Slovenska v období centralizovanej monarchie a nástupu kapitalistických výrobných vzťahov boli už na začiatku ovplyvnené zložitým zbavovaním sa feudálnych znakov vo výrobných vzťahoch vtedajšieho poľnohospodárstva. Malé výmery obhospodarovanej pôdy, zaostalé, tradičné výrobné prostriedky, konkurencia veľkostatkov, nedostatok finančných prostriedkov a nerozvinutý vnú-

torný trh znamenali pauperizáciu slovenských roľníkov, masu bezzemkov a želiarov, sezónnu i trvalú migráciu za prácou (HAPÁK – MÉSÁROS, 1992: 111-141).

Nevyhnutným predpokladom zavádzania kapitalistických foriem hospodárenia bolo oddeľovanie bezprostredných výrobcov od pôdy a jej koncentrácia v rukách veľkostatkárov. Rast námezdnych pracovných síl sa stal v tom čase jedným z hlavných ukazovateľov nových výrobných vzťahov. Dovtedajšie feudálne naturálne hospodárstvo sa postupne nahrádzalo tovarovo-peňažnými vzťahmi. Ich zavádzanie v Uhorsku urýchlňovala i priemyselná revolúcia, ktorá zvyšovala dopyt po agrárnych produktoch v Európe. Je zaujímavé, že v 60. rokoch 19. storočia si Uhorsko svojím agrárnym exportom vydobylo predikát obilnice Európy. Ďalším, pre Slovensko podstatným znakom rozvíjajúceho sa kapitalizmu v Uhorsku bola likvidácia feudálnej homogenosti výrobných pomerov jednotlivých oblastí krajiny a úrovne agrárnej kultúry medzi roľníckymi hospodárstvami a väčšinou veľkostatkov. Rozdiel medzi jednotlivými oblasťami vzrástol do takej miery, že z pohľadu poľnohospodárstva je v tomto období ťažko charakterizovať Slovensko ako jeden sociálno-ekonomický celok (HOLEC, 1991: 39-44; SLAVKOVSKÝ, 1990: 18).

Rozdiely medzi produkčnými zónami, predovšetkým medzi juhozápadným Slovenskom a horskými oblasťami, priniesli i sociálne dôsledky. Tie sa prejavili nielen v štruktúre držby poľnohospodárskej pôdy, ale i v úrovni agrárnej kultúry. Zlé pôdno-klimatické podmienky, nedostatok potrebného kapitálu a iných mimoroľníckych zamestnaní konzervovali nielen neproduktívnu, nízku úroveň agrárnej kultúry, ale i celého spôsobu života roľníckych rodín v týchto regiónoch.

To bol stav tradičnej roľníckej civilizácie na území Slovenska, úrovne jej materiálnej kultúry a sociálneho vývinu, o ktorú sa začala súveká veda zaujímať. Do tohto sveta urobili sondu aj príslušníci iných vedných odborov – historici, sociológovia, národohospodári, ale i realistickí spisovatelia, ktorých umelecká výpoveď bola postavená na autopsii. Kritériá agrárnej etnografie sa však pri jej štúdiu začali v slovenskej vede naplno uplatňovať až vtedy, keď sa hospodárske aktivity roľníka, sociálne a duchovné kontexty začali chápať ako súčasť spôsobu života a kultúry vidieckeho obyvateľstva.

Vytvorenie špeciálneho vedného odvetvia – agrárnej etnografie (agroetnografie) – ktoré sa zaoberalo problematikou roľníka a jeho práce ako základného predpokladu vývinu tradičnej roľníckej civilizácie na našom území, môžeme na Slovensku datovať až do druhej polovice 20. storočia. Záujem o tieto otázky však možno v slovenskej vede objaviť už vo vedeckých prácach z 18. storočia a tvoria významnú poznatkovú bázu historickej komparácie tejto problematiky. Od 18. storočia až po päťdesiate roky 20. storočia, tak ako sa menili historické a sociálno-hospodárske podmienky spôsobu života a kultúry roľníkov na území Slovenska, menili sa i dôvody, názory a metódy odborných prístupov ich štúdia. Agrárna etnografia nemohla vzniknúť skôr ako problémy, ktorými sa zaoberá.

POČIATKY VEDECKÉHO ZÁUJMU O POĽNOHOSPODÁRSTVO – OD FYZIOKRATIZMU K ROMANTIZMU

Jedným z možných gnozeologických postupov štúdia dejín je analýza „sociálnych vĺn“, tak ako ju vo svojich prácach prezentovali Alvin a Heidi Tofflerovci (TOFFLER – TOFFLEROVÁ, 1996). Na históriu pozerajú ako na striedanie jednotlivých civilizačných vĺn, pričom sa nesústreďujú ani tak na ich kontinuitu, ale, naopak, skôr na dis-

kontinuitu, ktorú historický vývoj prinášal do ľudskej civilizácie. Ak použijeme ich terminológiu, tak „Prvá vlna“ – agrárna revolúcia bola prvým prevratným bodom v civilizačnom vývoji ľudstva. Priemyselná revolúcia, ktorá v Európe začala v 17. storočí, predznamenal jej industriálne obdobie. Ak „Prvá vlna“ bola symbolizovaná motykou a začala niekedy okolo roku 8000 pred našim letopočtom, tak „Druhá vlna“ už predstavuje manufaktúra, a v západnej Európe sa začala presadzovať v období rokov 1650 – 1750 (TOFFLER – TOFFLEROVÁ, 1996: 22-23). V tom čase sa tu postupne menil i obraz rodiny. Jej viacgeneračný roľnícky charakter, zodpovedajúci organizácii hospodárskeho života, ustúpil nukleárnej rodine, typickej pre priemyselnú spoločnosť. Druhá civilizačná vlna znamenala nielen zvrät dovtedajšieho vývinu poľnohospodárstva, ale i sociálnu deštrukciu tradičnej spoločnosti – prichádza nová hierarchia hodnôt a noriem, nové sociálne štruktúry i nové možnosti orientácie spoločenského života. Bol to počiatok súvislého procesu pokroku, ktorý znamenal novú regionalizáciu Európy. V tomto procese zaostala úroveň uhorského, teda i slovenského poľnohospodárstva za západoeurópskym vývinom.

V 18. a 19. storočí sa poľnohospodárstvo západnej Európy začalo spolu s demografickým rastom a následným rozvojom miest prudko rozvíjať. Prejavilo sa to v nových oševných postupoch, zdokonaľovaní poľnohospodárskych technológií a zušľachťovaní chovov hospodárskych zvierat. Tieto zmeny, ktorých pôvod bol v Holandsku a Anglicku, mali veľký ohlas i v ostatných častiach Európy. Odborná literatúra označovala toto obdobie ako „poľnohospodársku revolúciu“, aj keď „poľnohospodárska evolúcia“ je podľa historikov náležitejším termínom, lebo poľnohospodárstvo zďaleka nedosahovalo rozvoj priemyslu, rozvíjajúceho sa v intenciách súvekeho merkantilizmu (HOLEC, 1991: 10).

Na vidiek postupne prenikali nové poľnohospodárske stroje, pôdu začali miesto poddaných obrábať poľnohospodárski robotníci. Zvýšila sa tak efektivita agrárnej produkcie. To sa prejavilo i zníženým počtom potrebných pracovníkov v poľnohospodárstve. Nadprodukt vyprodukovaný vtedajším poľnohospodárstvom vytváral kapitál, ktorý bolo možné následne uplatniť i v priemysle a doprave (DEJINY EURÓPY, 1992: 300-301). Vývoj v agrárnej kultúre priniesol so sebou okrem výrobnotechnických i zmeny v oblasti sociálno-právnej a triedno-politickej. Európa sa v tom čase rozdelila na dominujúcu časť s civilizáciou „Druhej vlny“ a kultúrne i hospodársky zaostávajúce krajiny „Prvej vlny“ (TOFFLER – TOFFLEROVÁ 1996: 29-30). Aj keď pozitívne modernizačné výsledky „Druhej vlny“ boli v Európe známe už na prelome 18. a 19. storočia, nie všetky jej krajiny mali historické predpoklady zavádzať ich. Uhorsko, spolu so Slovenskom, patrilo medzi ne. Horské oblasti Slovenska absolvovali „Druhá vlnu“ svojej modernizácie až v 70. a 80. rokoch 20. storočia. Jej obdoba v Čechách sa uskutočnila už koncom 19. a začiatkom 20. storočia. Industrializácia krajiny, rozvoj vidieka i podpora kultúry sa uskutočnili na Slovensku v období budovania tzv. reálneho socializmu. Ako napísal vo svojej eseji R. Chmel, „je to historický paradox, ktorý treba nielen pomenovať, ale najmä vysvetliť“ (CHMEL, 2007: 29).

■ ■ ■

Osvietenci a napoleonské vojny na začiatku 19. storočia vyvolali v celej Európe vlnu demokratických a na ten čas veľmi revolučných myšlienok – predstavu slobodných a rovnoprávných národov, ktorá zákonite našla v habsburskej monarchii veľkú

odozvu. Toto hnutie i na Slovensku čoraz viac aktivizovalo prebúdajúce sa meštianstvo, remeselníkov a národnú inteligenciu, ktorí spolu tvorili vážne nebezpečenstvo pre existujúce feudálne zriadenie.

V Uhorsku, kde bola vedúcou silou stredná statkárska šľachta, a kde bol minimálny priemysel, neboli predpoklady na vznik typickej buržoáznej revolúcie. Na Slovensku sa preto do čela tohto hnutia postavila mladá národná inteligencia, ktorá vo svojom snažení mohla nájsť len jediného spojenca – ľud. Myšlienky slobodného a svojprávneho národa, tak ako si ich mladá slovenská inteligencia osvojila predovšetkým cez práce J. Kollára (1793 – 1852) z filozofických diel J. G. Herdera (1774 – 1803) a G. W. F. Hegla (1770 – 1831), boli mocným impulzom v úsilí predstaviť slovenské národy celej Európe ako osobitný a rovnocenný kultúrny celok. To bolo hlavné krédo národnej inteligencie pod vedením J. Kollára, P. J. Šafárika (1795 – 1861) a J. Hollého (1785 – 1849). Herderova myšlienka, že „jazyk je výrazom národného ducha“ veľmi oslovila slovenskú inteligenciu v dvadsiatych rokoch 19. storočia, kedy bolo Slovensko vystavené narastajúcej maďarizácii. Bol to iste i jeden z dôvodov, prečo sa záujem celej nasledujúcej generácie národne orientovanej inteligencie obrátil na ľudovú slovesnosť. Jej záujem o etnografický materiál sa vtedy obmedzil len na parciálne témy zvykoslovía a poverových predstáv, ktoré boli „doslova ponorené do záplavy generáciou Štúrových žiakov pozbieraných rozprávok a povestí“ (URBANCOVÁ, 1987: 63).

Ak máme hodnotiť prínos tejto predromantickej generácie slovenskej inteligencie z pohľadu predmetu tejto publikácie – práce roľníka, tak je potrebné upozorniť na *Národné spevanky I. – II.* (1834 – 1835) J. Kollára, ktoré sa vnímajú ako zbierka folklórneho materiálu. Ich VIII. a IX. kapitola sú však venované roľníctvu a pastierstvu. Bola to celkom iste snaha J. Kollára poukázať na šírku kontextu, v ktorom piesne vznikali a existovali. Svojimi poznámkami a vysvetlivkami venil publikované piesne do života ľudu ako jeho organickú a nie iba estetickú súčasť. „Pre poznanie kontinuity vývoja v slovenskej etnografii je dôležité, že práve J. Kollár patril do okruhu tých buditeľov, ktorí výrazne ovplyvnili ďalšie smerovanie záujmu o ľud a jeho kultúru, že práve on patril medzi posledných, alebo je doslova posledným z tohto okruhu, ktorý zakomponoval staršiu vlastivednú literatúru do svojej práce, vybral z nej údaje týkajúce sa ľudu a použil ich na ilustráciu a doplnenie svojich už romantických názorov na starobylosť daných javov“ (URBANCOVÁ, 1987: 64).

P. J. Šafárik bol druhou významnou osobnosťou tohto obdobia, ktorá vplývala na formovanie bádateľského úsilia v oblasti ľudovej kultúry. „V *Slovanských starožitnostiach* (1837), ani v *Slovanskom národopise* (1842) však nepoužíval priamo etnografický materiál. Pri sledovaní hraníc rozšírenia Slovanov a ich jednotlivých etnických skupín vychádzal hlavne z jazyka ako znaku a nie je známe, či pri svojich záveroch vychádzal i z poznatkov o hmotnej kultúre, a nakoľko do svojich záverov zakomponoval aspekty vyplývajúce z charakteru duchovnej kultúry“ (URBANCOVÁ, 1987: 66).

Bolo to obdobie, kedy sa i v Uhorsku začali rozširovať názory francúzskych fyziokratov, ktorí označovali pôdu (pôdohospodárstvo) za hlavný prameň národného majetku a prácu roľníka za jedinú produktívnu činnosť – „ľud a jeho početnosť sa pokladali za základ bohatstva štátu, a preto sa zdôrazňovala potreba poznať jeho život v najširšom zmysle slova“ (MICHÁLEK, 1975: 734). Uhorský snem v Bratislave v rokoch 1764 – 1765 inicioval mnohé hospodárske, spoločenské i kultúrne reformy, ktoré boli zamerané na zveľadenie krajiny, predovšetkým poľnohospodár-

stva. Snaha osvietencov pozdvihnúť životnú úroveň ľudu, a tým aj blahobyť celého štátu, sa uberala dvoma smermi: jeden bol zameraný na racionalizáciu poľnohospodárstva, druhý na vzdelanie ľudu a boj proti predsudkom vo všetkých ich podobách. Výsledky ich snaženia tvoria i významnú, zatiaľ však málo využitú poznatkovú bázu agrárnej etnografie.

„Systematický záujem o ľud, jeho život, prácu a kultúru, ktorý vyústil do vzniku etnografie ako samostatnej vednej disciplíny, súvisel v tom čase s vytváraním nových, buržoázno-kapitalistických vzťahov ešte v lone feudálnej spoločnosti. Dovtedy zaznávaný ľud (vo feudálnej ideológii beztvárna masa) sa svojou početnosťou a novou buržoáznu teóriou pracovnej hodnoty stáva základom bohatstva štátu. Aby to bohatstvo bolo možné využiť, vynorila sa potreba jeho bližšieho poznania. Už na sneme bola vznesená požiadavka, aby sa zo strany štátu neevidoval len počet ľudí, ale aby sa skúmalo aj „ako obrábajú polia, spravujú domáce záležitosti a obchod, alebo aké remeslá môžu vykonávať“ (URBANCOVÁ, 1983: 62; 1987: 17).

Bolo to obdobie významných hospodárskych, spoločenských a kultúrnych reforiem, zameraných na zveladenie krajiny, pričom sa hlavný dôraz kladol na zvýšenie poľnohospodárskej výroby. Ideový základ týchto reforiem tvorili myšlienky osvietenského absolutizmu a zásada verejného blaha. V oblasti priemyslu to boli merkantilistické názory, v poľnohospodárstve sa vychádzalo z princípov fyziokratizmu. Samozrejme, je potrebné si uvedomiť, že keď sa v tejto dobe hovorilo o ľude, tak bol veľký rozdiel v tom, či o ňom písali oficiálni ideológovia osvietenského absolutizmu z okruhu dvora, alebo takzvaní ľudoví osvietenci, akými boli na Slovensku napríklad J. I. Bajza (1755 – 1836), J. Fándly (1750 – 1811) a iní ich nasledovníci.

Roľník a jeho práca sa stali predmetom vlastivedného záujmu na Slovensku už v prvej polovici 18. storočia (URBANCOVÁ, 1970, 1987). Predovšetkým významný uhorský polyhistor slovenského pôvodu M. Bel (1684 – 1749) venoval vo svojom diele *Tractatus de re rustica Hungarorum* (O uhorskom poľnohospodárstve) veľa pozornosti nielen samotnému poľnohospodárstvu, ale i spôsobu života roľníckych vrstiev v prvej polovici 18. storočia v Uhorsku. Ovplyvnený súvekým merkantilizmom v úvodných častiach práce publikuje tézy návrhu na ekonomický rozvoj Uhorska (*De publica oeconomia regni Hungariae anno 1722 mense maio descriptae*). Prvoradú pozornosť venuje rozvoju remesiel a poľnohospodárstva (URBANCOVÁ, 1987: 11). Zaujímavým odkazom pre dnešných národohospodárov by mohlo byť jeho presvedčenie o potrebe nahrádzania dovážaných produktov tými, ktoré je možné vyrábať doma.

Agrárnych etnografov v 20. storočí zaujali jeho opisy spôsobov obrábania pôdy, pestovania plodín, chovu hospodárskych zvierat a transportu, ktoré tak vlastne zdokumentoval o celé storočie pred vznikom etnografie ako samostatnej vednej disciplíny. Jeho záujem o ľud bol motivovaný teóriou prirodzeného práva a merkantilizmom ako národohospodárskou teóriou. Dokazuje to predovšetkým jeho hlavné dielo *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (Historicko-geografická známosť Nového Uhorska), z ktorej vyšli štyri zväzky (1735 – 1742). Piaty zväzok vyšiel posmrtne v roku 1792. Dielo je poňaté celouhorsky s dôslednou historicko-geografickou koncepciou. Vo väčšine popisovaných prejavov agrárnej kultúry upozorňuje M. Bel na rozdiely v poľnohospodárskej výrobe medzi rovinatými maďarskými a horskými slovenskými oblasťami Uhorska. Veľmi často uvádza regionálne, niekedy i etnické zvláštnosti opisovaných javov, čo výrazne zvyšuje hodnotu jeho práce ako prameňa pre dejiny slovenskej etnografie. Odsek o poľnohospodárstve obsahu-

je celý cyklus poľnohospodárskych prác s podrobnými opismi poľnohospodárskeho náradia. Osobitnú pozornosť venuje lúčnemu hospodáreniu a organizácii chovu hospodárskych zvierat. V druhej časti, aj keď nie tak podrobne, sa M. Bel venuje i záhradníctvu a ovocinárstvu (URBANCOVÁ, 1987: 13-15).

Tri zväzky *Notícií* obsahujú údaje o slovenských stoliciach: Bratislavskej, Nitrianskej, Zvolenskej, Liptovskej, Novohradskej, Tekovskej a Hontianskej. Opisuje v nich spôsob života a kultúru ľudu, kde nechýbajú ani dobové informácie nielen o agrárnej kultúre, ale i sociálnych pomeroch roľníkov v Uhorsku. Prvýkrát sa v jeho diele objavuje stať o postavení ženy v rodine a lokálnom spoločenstve. Údaje o živote ľudí sa stali súčasťou štruktúry jeho *Notícií*, čo znamenalo kvalitatívny posun vo vtedajšom záujme o ľud na Slovensku i v Uhorsku. Svojou koncepciou výrazne ovplyvnil autorov vlastivedných monografií zo začiatku 19. storočia – A. Szirmaya (1747 – 1812), J. Ďurikoviča (1783 – 1848), L. Bartholomeidesa (1754 – 1825).

Pre dejiny agrárnej kultúry Slovenska sú zaujímavé *Notitie* gemerskej stolice od L. Bartholomeidesa, ktoré vychádzali v rokoch 1806 – 1808 v typografii levočského tlačiarja J. K. Mayera. Okrem metodického prínosu diela a jeho štruktúry je z pohľadu dejín poľnohospodárstva najdôležitejšia tá časť práce, ktorá spočíva vo vykreslení súvekých hospodárskych a spoločenských pomerov. Spracoval v nej množstvo údajov z archívov zemepanských a zo stoličného archívu. Súčasne však interpretuje materiál, ktorý získal vlastným pozorovaním a od očitých svedkov. Touto kombináciou materiálu získaného priamo medzi ľuďmi, s ktorým žil celý život, s archívnymi údajmi sa stal jeho opis Gemera závažným prameňom informácií o súvekej hospodárskej a sociálnej situácii v tejto oblasti Slovenska. V stati o poľnohospodárstve sú podrobne opísané druhy pestovaných plodín, prípravy pôdy, spôsoby siatia, zberu obilia, mlátenie a jeho uskladnenie. Veľkú pozornosť venoval L. Bartholomeides i chovu dobytky, ktorý mal pre región Gemera veľký význam. Zaujímavé sú i jeho informácie o súvekých mzdách v poľnohospodárstve a úrodnosti jednotlivých oblastí. Bartholomeidesove údaje o Gemerí prevzal neskôr do svojej práce, aj keď v skrátenej forme, J. Čaplovič. (URBANCOVÁ, 1970: 67-69).

Od 70. rokov 18. storočia začala byť na Slovensku známa i zahraničná poľnohospodárska literatúra (napríklad L. Mitterpacher: *Elementa rei rustica*, Budín 1779 – 1794, z ktorej vychádzal vo svojich prácach i J. Fándly) a čoskoro začali byť dostupné i pôvodné práce, ktoré mali zrozumiteľnou formou priblížiť roľníkovi moderné formy hospodárenia na pôde a pri organizácii chovu hospodárskych zvierat. Hádám najvýznamnejšie boli diela J. Fándlyho *Pilní domajší a poľní hospodár I-IV* (Trnava 1792 – 1800) a S. Tešedíka (1742 – 1820) *Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er sein könnte* (Pešť 1784), ktoré boli pomerne komplexným obrazom spôsobu života na slovenskom vidieku i možností konkrétnych riešení mnohých problémov vtedajšieho poľnohospodárstva.

Prvé tri zväzky Fándlyho *Hospodára* sú zamerané na prípravu pôdy, oševné postupy a lúčne hospodárenie. V ostatných sa špecializoval na chov hospodárskych zvierat a hydiny. Tlačou vyšli štyri zväzky (1792 – 1800), piaty a šiesty je v Trnave archívovaný v rukopise. S. Tešedík vo svojej práci zdôrazňoval potrebu dôkladne poznať miestne podmienky a z nich vychádzať. Kritizoval nevedomosť, poverčivosť roľníkov a šlendriánstvo v poľnohospodárskych prácach. Zaujímali ho však i príčiny ich ťažkého sociálneho postavenia. Podporoval tereziánske a jozefínske školské reformy a sám ich začal uplatňovať začiatkom 80. rokov 18. storočia vo vzorovej dedínskej škole. Celé dielo je charakteristickým príkladom pre nepriame etnografické

údaje, ktoré situáciu charakterizujú, ale ju doslova neinterpretujú. Treba zdôrazniť, že údaje ktoré nachádzame v prácach Fándlyho a Tešedíka sú pre dnešnú etnografiu dôležité ako prameň bádania aj preto, lebo reprezentujú materiál z obdobia, kedy ho ešte nestihla ovplyvniť osvetová literatúra, a dávajú tak zaujímavú a dosť ojedinelú možnosť sledovať na konkrétnom materiáli, ako sa práve vplyv tejto literatúry prejavil v tradičnej agrárnej kultúre.

Práve v súvislosti s osvetovou literatúrou a jej vplyvom na agrárnu kultúru treba upozorniť i na osobu J. Palkoviča (1769 – 1850), ktorý vydávaním svojho *Týždenníka* (1812 – 1818) splnil zámer vyslovený v prvom ročníku – bohatou edičnou činnosťou výchovne pôsobiť na obyvateľov vidieka. Nachádzame v ňom nielen rady, ako zlepšiť daný stav a úroveň poľnohospodárstva, ale i priame reakcie a správy od dopisovateľov z jednotlivých obcí Slovenska. „Všetky údaje, ktoré sa zhromaždili vďaka edičnej činnosti J. Palkoviča a celé jeho pôsobenie v oblasti vzdelávania ľudu nás oprávňuje zaradiť ho do dejín etnografie ako jedného z významných usmerňovateľov vývoja ľudovej kultúry a spôsobu života v tomto období a zároveň i ako prameň pre naše súčasné bádanie“ (URBANCOVÁ, 1987: 20). Súčasťou myšlienkových prúdov príslušníkov súvekej inteligencie bolo i šírenie osvietenských pedagogických názorov. Príkladom môže byť evanjelický farár M. Steigel (1769 – 1829), člen Učenej spoločnosti malohontskej, ktorý navrhoval prednášať na nižších evanjelických školách i poľnohospodárstvo (DEJINY SLOVENSKA II., 1987: 783).

V tých rokoch sa začali v Uhorsku presadzovať i nové požiadavky na históriu a právo ako vedné disciplíny, aby sa viac zaoberali životom v krajine a jej ľuďom. Vytvárala sa nová koncepcia geografie, vznikla štatistika ako nová vedná disciplína. G. Berzeviczy (1763 – 1822), významná postava hornouhorského osvietenstva, v roku 1804 napísal: „Naši historici neopisujú dejiny krajiny, ale kráľov, ich dedičské záležitosti, výboje a osudy významných rodín. Avšak to, aký bol vnútorný stav krajiny, ktorý bol príčinou blahobytu alebo biedy ľudu, ako sa vyvíjal vzájomný pomer jednotlivých tried obyvateľstva, existenčné možnosti národa a ústava vlasti, to sotva spomínajú“ (URBANCOVÁ, 1970: 13). V hospodárskych otázkach a v návrhoch ich riešenia patrili k najpokrokovejším osobnostiam svojich čias.

Opisy foriem hospodárenia na pôde obsahovali i záznamy prednášok A. Bernoláka (1762 – 1813) *Náuka o poľnohospodárstve*, ktoré na pôde Generálneho seminára v Bratislave prednášal v rokoch 1784 – 1787 M. Pankl (1740 – 1798). Pripravil z nich i učebnicu, ktorá vyšla vo viacerých vydaniach pod názvom *Compendium oeconomicum ruralis* (1790). Slovenský slovník k nej vypracoval A. Bernolák (TIBENSKÝ, 1954). Jej poslaním bolo poskytnúť základnú orientáciu v modernom poľnohospodárstve. Venoval sa pestovaniu poľnohospodárskych plodín, chovu hospodárskych zvierat, lesníctvu a správnenému vedeniu hospodárskych usadlostí. Záver učebnice tvorili kalendárne zostavené hospodárske rady. Tieto prevzal a v upravenej podobe publikoval i J. Fándly vo svojom štvorzväzkovom diele *Pilní domajši a poľní hospodár* (1792 – 1800). Bude potrebné vrátiť sa k týmto prácam ako k prameňom poznania histórie nielen agrárnej kultúry, ale celého spôsobu života, ktorý na slovenskom vidieku v minulosti podmienila.

Ďalším prameňom etnografického štúdia tohto obdobia je dobová literatúra zameraná na výchovu ľudu – jeho spoločenského a rodinného života. Jej autori (J. Feješ, J. Hrdlička, J. Fándly, P. Michalko) bojovali proti rôznym poverám vo vidieckom prostredí, ale hľadali i príčiny chudoby roľníka. P. Michalko (1752 – 1825), jeden z najvýznamnejších autorov tohto obdobia, vo svojej publikácii *Rozmlouvaní učiteľa*

s niekoľiká sedláky o škodlivosti pověry (1802) charakterizoval poveru ako prejav nevedomosti.

O cestopisoch ako prameňoch etnografického poznania je práca J. Tibenského a V. Urbancovej *Slovensko očami Európy 900 – 1850* (TIBENSKÝ – URBANCOVÁ, 2003), v ktorej autori sústredili historický i etnografický materiál zo súvekých cestopisov. Takými boli cestopisy A. Ch. Zipsera (1783 – 1864) a A. Medňanského (1784 – 1844). Tieto pramene však majú väčšinou len lokálny charakter a zväčša prinášajú iba sporadické informácie týkajúce sa spôsobu života roľníckych vrstiev na Slovensku. Systematickejšie doklady o poľnohospodárstve možno nájsť skôr v monografiách jednotlivých žúp – o Gemeri (L. Bartholomeides), Spiši (J. Melzer) a Orave (J. Ďurikovič). V prílohách svojej práce *Počiatky slovenskej etnografie* ich publikovala V. Urbancová (URBANCOVÁ, 1970).

V tomto smere bol cielenejší návrh J. Ribaya (1754 – 1812) na založenie vedeckej spoločnosti, ktorá vo svojom výskumnom projekte mala zahrnúť i výskum tradičnej agrárnej kultúry. Koncom 18. storočia požiadal nemecký slavista K. G. Anton J. Ribaya o nákras slovenského pluhu a o ľudové názvy jeho súčiastok. U K. G. Antona išlo teda predovšetkým o záujem filologický. Keď J. Ribay informoval J. Dobrovského (1753 – 1829) o svojej korešpondencii s K. G. Antonom, tento ho upozornil na Mehlerov súpis českých pluhov. To podnietilo záujem J. Ribaya o hmotnú kultúru slovenského ľudu a navrhol do *Stanov Inštitútu čs. jazyka* (1793) aj pomerne veľký etnografický výskum. Tento projekt sa však neuskutočnil, ale s jeho modifikáciou sa stretávame neskôr v programe *Učenej spoločnosti banského okolia* (1810 – 1833) B. Tablica (1769 – 1832), ktorý bol jej zakladateľom a hlavným organizátorom. V jej rámci vyšla v roku 1815 i monografia O. Braxatorisa *Uherští Slováci v Hontském a Zvolensském kraji*, ktorej cieľom bolo dokazovať autochtónnosť Slovákov na tomto území a poukázať na starobylosť ich kultúry. Autor už vyzýva nezberať len doklady o ľudovej slovesnosti, ale i hmotnej kultúre a spoločenskom živote.

Ešte jednoznačnejšie sa za požiadavku výskumu poľnohospodárstva postavil J. Čaplovič (1780 – 1847), ktorý v osnove etnografických monografií Uhorska požadoval výskum i tejto problematiky, ktorú rozdelil na roľníctvo, chov dobytky, vinohradníctvo, ovocinárstvo, včelárstvo a ďalšie odvetvia, podľa ich výskytu v skúmanej oblasti. Poľnohospodárstvo sa tak dostalo medzi tie kultúrne javy, v ktorých sa hľadali i znaky etnickej osobitosti. Tento princíp uplatnil aj pri koncipovaní etnografickej monografie *Slowaken in Ungarn*, ktorá vyšla na pokračovanie v časopise *Hesperus* v rokoch 1818 a 1820. Do nej zaradil iba tie prejavy agrárnej kultúry, ktoré považoval pre Slovákov za charakteristické – výber pestovaných poľnohospodárskych plodín, spôsoby obrábania pôdy, žatevné práce, sezónne zamestnania, vinohradníctvo, chov dobytky, ovčiarstvo a bryndziarstvo, ale i obchodovanie s poľnohospodárskymi produktmi. Jej preklad uverejnila V. Urbancová v práci *Počiatky slovenskej etnografie* pod titulom *Slováci v Uhorsku* a v samostatnej monografii *Ján Čaplovič o Slovensku a Slovákoch* (URBANCOVÁ, 1970; ČAPLOVIČ, 1975; ČAPLOVIČ, 1997).

J. Čaplovič zohral významnú úlohu pri formovaní obsahovej náplne i teoretického výkladu súvekej etnografie. Považoval ju za vedeckú disciplínu, ktorej poslaním nebolo len zhromažďovanie dokladov o spôsobe života ľudí, ale i sledovanie príčin, ktoré ich vyvolali. V teoretickom zdôvodňovaní etnografie ako vedy o „popise všetkých obyvateľov“ dospel J. Čaplovič najďalej zo všetkých svojich súčasníkov. Aj keď v jeho prácach nachádzame vyhranené národné stanovisko, je možné z nich odčítať viac – na širokej tematickej báze sledovať etnickú diferenciáciu národov Uhorska.

Pritom pod pojmom „ľud“ rozumel „celok všetkých obyvateľov krajiny, ktorý sa môže skladať z rôznych národov“. Objekt etnografického bádania vymedzil už v roku 1819 v práci *Slowaken in Ungarn*, kde píše: „Vždy, keď je reč o Slovákoch, myslím na meštiansku triedu a roľníkov, zriedkakedy na šľachtu a nikdy nie panstvo“. „Meštiansku triedu“ reprezentovali u neho drobní remeselníci a obchodníci. Je zaujímavé, že J. Čaplovič už vtedy vymedzil oveľa širšie tvorcov a nositeľov ľudovej kultúry, ako tomu bolo v nasledujúcich obdobiach, kedy sa ním stal fakticky len roľník. Differencoval medzi „etnografiou štatistickou“, ktorá mala skúmať súčasnosť, a „etnografiou historickou“ (URBANCOVÁ, 1983: 64).

Proces vyčleňovania etnografie z vlastivedných disciplín vyvrcholil práve zásluhou J. Čaploviča v tridsiatych rokoch 19. storočia. Svojimi teoretickými názormi a projektom monografií jednotlivých národov Uhorska výrazne predbehol možnosti svojej doby, v ktorej pre svoje vedecké plány nenašiel potrebné odborné, politické ani finančné prostriedky. Pre J. Čaploviča, ako člena obrodeneckej generácie, bol ľud a jeho kultúra predpokladom každého národa na svojbytnosť a tým i predpokladom národnej existencie. Možno ho preto právom považovať za priameho predchodcu teoretikov národopisu v 19. storočí. Jeho koncepcia sumarizovala dovtedajšie úsilie i poňatie bádateľského výkladu ľudu a jeho kultúry (MICHÁLEK, 1998: 4).

Po smrti J. Čaploviča nastala vo vedeckom záujme o problematiku tradičnej agrárnej kultúry skoro polstoročná medzera. Možno spomenúť snahu P. J. Šafárika (1795 – 1861), zakladateľa slovanského národopisu, ktorý v rámci slovanských starožitností nabádal i k výskumu materiálnej kultúry, ale len v intenciách archeológie. Zo súvékeho života roľníka, jeho rodiny a dedinského spoločenstva ho zaujímali len ľudové zvyky.

Na toto dedičstvo nadviazali na Slovensku štúrovci, ktorí sa na rozdiel od svojich predchodcov snažili nielen o literárne a kultúrne, ale aj o politické všeslovanstvo. Štúrovci začali ako literárna škola, no vo veľmi krátkom čase dostalo ich hnutie politický charakter. „Nielen činnosť samotného L. Štúra, ale celé zameranie a záujem o ľud a jeho kultúru bol uňho i jeho rovesníkov a žiakov nedeliteľnou súčasťou ich aktívnej účasti v slovenskom národnom hnutí, ktoré koncom prvej polovice 19. storočia smerovalo k završeniu procesu formovania novodobého slovenského národa. Je len prirodzené, že pre takto zameranú generáciu bol ľud viac ako iba predmet objektívneho vedecko-bádateľského záujmu“ (URBANCOVÁ, 1987: 81).

Rozhodujúcou osobnosťou v záujme o materiálnu kultúru vidieckeho obyvateľstva bol v polovici 19. storočia D. G. Lichard (1812 – 1882). Koncepciou svojej práce patrila k tej časti štúrovcov, ktorá pochopila, že „utopický panslavizmus“ nie je riešením pre slovenský národ. Radíme ho preto medzi tých príslušníkov národnej inteligencie, akými boli J. Palárik (1822 – 1870), A. Radlinský (1817 – 1879), Š. Závodník (1813 – 1885), ktorí chceli vidieckemu obyvateľstvu pomáhať jeho hospodárskym vzdelaním a povznesením.

D. G. Lichard stál na krajne protifeudálnych pozíciách, a preto veľmi ťažko nachádzal spoločnú reč s teóriami kollárovskej generácie. So štúrovcami ho vlastne spájala len cieľ práce, ale predstavu o jeho uskutočňovaní mal vlastnú. Svojou činnosťou nadviazal na osvetové dielo J. Fándlyho a nepriamo sa hlásil k jeho myšlienkam: „Po prvé učme sa dobre hospodáriť, z hospodárstva dobre, spravodlivo a spokojne živí byť a potom hľadáme väčšie umenie“. „Len s hospodárskym vývojom národa sa bude rozvíjať aj jeho kultúra“ (SLAVKOVSKÝ, 1973: 103).

D. G. Lichard sa pre tieto názory dostal do opozície s konzervatívnym krídlom štúrovcov. Na Slovákoch nevidel len krásu, ale aj všetky nedostatky, hospodársku zaostalosť, ale zároveň hľadal i spôsoby, ako ich odstraňovať. Poslanie slovenskej inteligencie chápal omnoho konkrétnejšie ako väčšina jeho rovesníkov. Svoje poslanie videl v štúdiu prírodných vied, ktoré ostatní štúrovci pomerne zanedbávali. Jeho osvetovo zamerané dielo sa v tom čase tešilo na slovenskom vidieku veľkej popularity. Oblúbené boli jeho kalendáre *Domová pokladnica* a *Slovenský kalendár* (1865 – 1882), *Národný kalendár* (1866 – 1867), ale i noviny a časopisy – *Noviny pre hospodárstvo, remeslo a domáci život* (1848), *Slovenské noviny* (1849 – 1861), ale najmä hospodársky časopis *Obzor*, ktorý redigoval od 1863 až do svojej smrti roku 1882. Z hľadiska záujmu o agrárnu kultúru sú prínosné i jeho knižné publikácie *Malý gazda* (1867), *Malý účtovník* (1874) a *Slovenská obrazová čítanka* (1882). Tento neúnavný popularizátor poznatkov hospodárskych vied svojou prácou nadviazal na myšlienku bernolákovcov a snažil sa vzdelávať pospolitý ľud v materinskom jazyku.

D. G. Lichard dobre poznal slovenskú dedinu, videl vzrastajúcu biedu jej obyvateľov a uvedomoval si, že feudálnopatriarchálny spôsob života, kde „múdroseť otcov“ bola jediným kritériom pravdy, nemôže zabezpečiť obyvateľom slovenského vidieka lepšiu budúcnosť. Pochopil, že akademické polemiky a politický boj nestačia na hospodárske povznesenie vidieka. Vytvoril si preto vlastnú koncepciu, ktorá mala roľníkom „získať duševný aj hmotný kapitál, lebo len tak môžu zaujať slušné miesto v občianskom živote“. Bol zástancom nových vecí, „lebo dobré nemá miesto pri lepšom“. Takýmto spôsobom sa snažil vychovávať slovenský ľud, „ktorý tisícročnou porobou otupený nedospel ešte k tomu presvedčeniu, že v našom veku nestačí hospodáriť starootcovským spôsobom, ale že zásady prírodných vied a výsledky nových skúseností sa musia stať majetkom aj menších gazdov“.

K zámerom, ktoré si štúrovci vytýčili, bolo potrebné mať veľa kníh a časopisov, ktorým by prostý ľud rozumel, a na stránkach ktorých by ho bolo možné aj vzdelávať. D. G. Lichard si dobre uvedomoval túto potrebu, a preto sa podujal vydávať kalendár s názvom *Domová pokladnica* (1847). Tento druh literatúry bol v tých časoch veľmi populárny a na Slovensku mal vďaka Palkovičovým a Belopotockému kalendárom pomerne dobrú tradíciu. Samozrejme, že náplň Domovej pokladnice určovali názory D. G. Licharda a cieľ, ktorý si vytýčil. *Domová pokladnica* sa tak stala kalendárom, ktorý nemal dovtedy obdobu, lebo sa venovala predovšetkým hospodárskym otázkam, ktoré podľa jej zostavovateľa tvorili základ aj kultúrno-spoločenského života. Veľký význam kalendára je aj v tom, že Lichard ním poukázal na spôsobilosť slovenčiny, a tak začal robiť vlastne to, o čom niektorí jeho rovesníci len akademicky debatovali – vzdelávať ľud v jeho materinskom jazyku.

D. G. Lichard chcel okrem kalendára, „ktorý by donášal do každej domácnosti vecí trvalejšieho rázu“, vydávať aj časopis vyplňajúci medzeru medzi ostatnými novinami politického či literárneho charakteru, „ktorý by ľudu sústavne pomáhal a radil v hospodárstve, remesle a domácom živote“. A tak začal 5. apríla 1848 vydávať *Noviny pre hospodárstvo, remeslo a domáci život*. V ich úvode sám pripomína, „že od nepamäti sveta neukázali sa uprostred našich rodákov noviny, čo by boli hospodárstvo, remeslo a všetky ostatné potreby domáceho života ako jediný zámer svojej práce vyvolili“.

Keď v júni 1848 prestali vychádzať Štúrove *Slovenské národné noviny* a slovenská inteligencia a verejnosť stratili časopis, ktorý ich politicky informoval, uvedomil si potrebu takto orientovaného časopisu. Aj keď politika nebola pôda, na ktorej sa

chorľavý Lichard cítil najlepšie, začal vydávať politicky orientované noviny – *Slovenský Pozorník*. O ich náplni svedčí najlepšie oznámenie českým redakciám, že *Slovenský Pozorník* je pokračovateľom *Slovenských národných novín*. Svoj časopis chcel a vedel využiť na obranu práv Slovákov, ale dokázal v ňom aj veľmi kriticky posudzovať slovenské vnútorné pomery. Hospodárskym problémom venoval prílohu *Slowenského Pozorníka* – *Žitwu*.

Dosah týchto novín nemohol byť veľký, lebo vyšlo len sedem čísel. Potom bol D. G. Lichard pozvaný do Viedne, aby redigoval vládne *Slovenské noviny* (1849 – 1861), ktorých vydávaním poveril viedenský dvor Slovákov. Za lojálnu politiku voči Viedni to bolo spojené s niektorými ďalšími výhodami. Daniel Lichard uveril, že viedenská vláda sa skutočne úprimne zaoberá myšlienkou politickej samostatnosti Slovákov a ich kultúrnym pozdvihnutím. Vo vládných novinách videl pre seba i ostatnú pokrokovú inteligenciu možnosť urýchliť a podporiť tento proces.

Do obdobia jeho viedenského pôsobenia patrí aj vydávanie československého obrázkového kalendára pre všetky stavy, ktorý vychádzal pod názvom *Časník* (1856 – 1858), ktorým chcel Lichard nadviazať na *Domovú pokladnicu* (1847). Jej úroveň však tento kalendár nikdy nedosiahol. Rozdiel medzi *Časníkom* a *Domovou pokladnicou* spôsobili hlavne dva fakty: *Časník* nebol vydávaný po slovensky, ale po česky – ako aj *Slovenské noviny* – a nedostatočný kontakt Licharda s domácimi pomermi.

Práca vo Viedni bola pre Daniela Licharda sklamaním, ale aj poučením. Tu pochopil, „že ak majú Slováci niečo dosiahnuť, môže sa to stať len vlastnou vnútornou silou, ale nikdy nie cudzou pomocou“. S touto ideou sa pustil doma v Skalici znovu do práce tam, kde prestal. Vrátil sa ku spisovnej slovenčine a znovu začal vydávať *Domovú pokladnicu*. Na rozdiel od pôvodnej koncepcie kalendára vynechal celú zábavnú časť a venoval sa hlavne popularizovaniu vied, teda problému, ktorým sa ani jeden vtedajší časopis nezaoberal. Veľmi kladne hodnotil túto Lichardovu prácu P. Dobšinský, ktorý pomenoval *Domovú pokladnicu* „čítankou pre každý slovenský dom a školou pre národ“ (PASIAR, 1953: 56; SLAVKOVSKÝ, 1973: 104-105).

Prácu Daniela Licharda vysoko hodnotila aj Matica slovenská. Poverila ho posudzovaním všetkých hospodárskych prác, ktoré mala vydávať. Okrem toho bol poverený aj vedením Hospodárskej jednoty a jeho časopis *Obzor* sa mal stať jej hlavným organizátorom. Hospodárska jednota mala byť podľa Licharda spolkom, „kde obzvlášť sám ľud obecný dejstvovať má, aby jemu pomôženo byť mohlo“. Aj keď sa plán s Hospodárskou jednotou nepodaril, *Obzor* začal vychádzať 5. októbra 1863 (SLAVKOVSKÝ, 1973: 105).

V tomto období boli vydané i ďalšie práce zamerané na poľnohospodársku osvetu, venované hlavne ovocinárstvu, záhradníctvu a včelárstvu – Š. Moyses *Myšlienky o záhradníctve vôbec a o štepárstve zvlášť* (Skalica 1865), A. Pencel *Ovocinár na Slovensku* (Praha 1867) a J. Čajda *Včelár na Slovensku* (Martin 1871). Osobitný význam medzi nimi mala publikácia A. Kmeťa (1841 – 1908) *Hospodár na Slovensku*, ktorého prvý zväzok vyšiel v rámci edičnej činnosti Matice slovenskej v roku 1875. Druhý zväzok, po jej zrušení, ostal v rukopise. Tieto práce boli adresované najširším vrstvám roľníckeho obyvateľstva, kam mali prenikať pomocou miestnych vzdelancov – farárov a učiteľov. Mohli tak teoreticky prispieť i k modernizačným zmenám v poľnohospodárstve.

Hospodárske spisy a časopisy vydávané D. G. Lichardom museli mať veľkú čitateľskú obec. V ich jednotlivých rubrikách sa nachádzajú odozvy doslova z celého územia Slovenska. Informovali o situácii v konkrétnych obciach, jednotlivých kra-

joch, oboznamovali s výsledkami, ktoré tu roľníci dosiahli s odporúčanými poľnohospodárskymi novinkami.

Táto literatúra, jej rozšírenosť a aktívne prijímanie zo strany vidieckeho obyvateľstva nás znova upozorňuje na svoj význam pre samotnú etnografiu. Pomocou nej je možné pri štúdiu jednotlivých poľnohospodárskych odvetví a ďalších zamestnaní spresniť, často na základe veľmi konkrétnych informácií, poznanie o ich vtedajšej úrovni, sledovať prvé pokusy zavádzania nových druhov plodín, nástrojov, pracovných techník a postupov, zisťovať rozdiely vo vývoji jednotlivých oblastí, sledovať hranice rozšírenia typov náradia a pod. Rovnako bude potrebné venovať pozornosť nielen poľnohospodárstvu, ale celému komplexu tejto literatúry z hľadiska jednotlivých tém spracovaných etnografmi. Najviac priamych údajov a živých reakcií nachádzame prirodzene v jednotlivých rubrikách kalendárov, periodík a novín. Zo samostatných prác majú dnes pre agrárneho etnografa najväčší význam tie, ktoré vychádzajú zo skúseností a poznania užšieho regiónu.

Dielo D. G. Licharda je významným prínosom nielen pre etnografiu, ale i pre jazykovedu, lebo spracoval i poľnohospodársku terminológiu. V tomto smere bol zaujímavý jeho pokus vypracovať slovník odbornej terminológie „stálych určených názvov, ktoré by pre každého znamenali to isté,“ (LICHARD, 1858). V tejto súvislosti bude potrebné vrátiť sa k otázke, ktorú nastolila V. Urbancová – aký kultúrny dosah mala táto široko koncipovaná osvetová literatúra, ktorá od konca 18. storočia cieľavedome pôsobila na prácu roľníka a prispievala k potrebe jej modernizácie, ale i k všeobecnejšiemu prebudeniu jeho záujmu o vlastnú kultúru a spôsob života (URBANCOVÁ, 1983: 63). To všetko bolo podhubie, z ktorého postupne vyrastala agrárna etnografia ako vedná disciplína s vlastným predmetom bádania a vlastnou metódou práce.

Záujem o poľnohospodárstvo a slovenský vidiek bol vyvolaný historickými okolnosťami. Jadrom radikálnych civilizačných zmien, ktoré nastali pri zrode modernej európskej spoločnosti, bola filozofia osvietenského absolutizmu a s ňou súvisiaci proces centralizácie moci. Snaha presadiť niečo podobné v Uhorsku bola fázovo posunutá až do obdobia tereziánskych reforiem, ktoré skoro všetky zavrhol uhorská šľachta po smrti Jozefa II. roku 1790 ako protiústavné. Dala tak podnet k historickej marginalizácii územia. Uhorsko, a spolu s ním i Slovensko, sa ocitlo mimo moderného civilizačného prúdu, na periférii hospodárskeho a sociálneho rozvoja, a to i v porovnaní s Rakúskom a Čechmi. Uhorská šľachta svojím konaním tak len potvrdila tvrdenie K. Marxa, že ľpenie na minulosti redukované len na oslavu „veľkých spomienok“ môže paralyzovať celé národy. Podobný názor vyslovil i P. Bourdieu. Spoločenský konzervativizmus sa podľa neho často vyskytuje v upadajúcich spoločenských skupinách, ktoré už nie sú schopné udržať si svoje niekdajšie spoločenské a ekonomické postavenie (pozri LE GOFF, 2007: 35).

Politicky zložitá a národnostne veľmi tiesnivá atmosféra, ktorá na Slovensku panovala v období Bachovho absolutizmu, veľmi nepriaznivo poznačila i kultúrny a vedecký život slovenskej inteligencie. Tá bola v tej dobe viac zaujatá aktuálnymi politickými otázkami a riešením „slovenskej otázky“. Tradičné poľnohospodárstvo a chov hospodárskych zvierat však patria k tým javom v spôsobe života a v kultúre, kde sa hľadajú etnické znaky najťažšie. Historická koexistencia spoločne žijúcich etnických spoločenstiev, rovnaké prírodné i hospodárske podmienky si vyžadovali i rovnaké postupy pri organizovaní ich materiálnej kultúry, poľnohospodárstvo nevynímajúc. Možno i to, ale predovšetkým literárna orientácia osobností štúrovského

obdobia bola príčinou, prečo v snahe dokázať čo najviac etnických špecifik v kultúre slovenského národa sústredili štúrovci svoju pozornosť predovšetkým na jeho duchovnú kultúru a ľudovú slovesnosť.

I v týchto podmienkach však existovali snahy o povznesenie vedeckého života na Slovensku. Bol to najprv J. Záborského (1812 – 1876) projekt „Všeslovanskej akadémie pre rakúskych Slovanov“, vychádzajúci z ideovo-politickej doktríny austroslavizmu, neskôr aktivity P. Kellnera-Hostinského (1823 – 1873), ktorý rozpracoval Hurbanova úvahy o slovanskej a slovenskej vede, do ktorých zahrnul okrem histórie i duchovedu, bohovedu, prírodné vedy, metafyziku a antropológiu. Jeho predstava o poslaní vedy bola v hľadaní absolútnej pravdy a krásna, ktoré vyústilo až do metafyzických špekulácií. Pre poľnohospodársku osvetu, prírodné a technické vedy sa tam miesto nenašlo. Zaostávanie Slovákov v prírodných vedách v porovnaní s inými národmi, najmä Čechmi, si uvedomovali aj poprední predstavitelia národného hnutia, napríklad J. M. Hurban (1817 – 1888), ktorý v tejto súvislosti konštatoval, že „... u nás ešte málo samostatnejšieho štúdia z tejto strany vedy sa zjavilo“ (MÉSÁROS, 1992: 253-261).

Pre romanticko-idealistickú koncepciu obrodeneckej generácie štúrovského obdobia bol ľud tvorcom kultúrnych hodnôt a zárukou ďalšej národnej existencie. Za základ poznania jeho etnogenézy a histórie považovali ľudovú slovesnosť a zvykoslovie, predovšetkým jeho obradovú časť. Základným znakom národa bol preto celkom prirodzene podľa L. Štúra jeho jazyk. J. M. Hurban vyzdvihoval i národnú povahu Slovákov. Záruku jej uchovania videl v roľníkoch. V ich patriarchálnosti videl hrádzu proti zmenám, ktoré by mohli mať za následok zánik národa. Roľník, podľa neho, má cit pre minulosť a nerád upúšťa od svojich zvykov. Bola to nová funkcia ľudu – jeho roľníckej kultúry, na ktorú sa príslušníci slovenskej inteligencie už obracali ako na faktor politický. Uvedomili si, že len s podporou v širokých vrstvách obyvateľstva môžu uspieť i politicky. Bolo preto potrebné spoznávať široké ľudové vrstvy. Tento účel mal naplňovať *Cestovateľský spolok*, ktorého členovia už v druhej polovici tridsiatych rokov 19. storočia putovali po krajoch Slovenska.

OD ROMANTIZMU K HISTORICKÉMU MATERIALIZMU. AGRÁRNA KULTÚRA – SÚČASŤ KULTÚRNEHO DEDIČSTVA

Založenie Matice slovenskej v auguste 1863 teoreticky vytvorilo predpoklady na výskum a zhromažďovanie dokladov o spôsobe života širokých ľudových vrstiev na Slovensku. Matica mala podchytiť a organizovať kultúrno-osvetovú, vedeckú, muzeálno-zberateľskú a vydavateľskú činnosť svojich členov i širokej slovenskej verejnosti. Ako sa však ukázalo, jej možnosti pri rozvíjaní „slovenskej národnej vedy“ boli veľmi obmedzené – nemala vybudované pracoviská, ani interných vedeckých pracovníkov. Mohla len podporovať vedecké snaženia jednotlivcov, väčšinou amatérov, pôsobiacich po celom území krajiny. Napriek tomu sa na jej pôde nastoľovali i otázky národnej vedy, jej ideového, gnozeologického a metodologického zamerania, ale i mravného a najmä národného poslania. V tejto vlastne len filozoficko-teoretickej rovine neprekonali jej súveki protagonisti koncepciu štúrovcov zo štyridsiatych a päťdesiatych rokov (J. M. Hurban, P. Kellner-Hostinský), ale snažili sa ju len ďalej rozvíjať a upevňovať (MÉSÁROS, 1992: 588-596).

V tomto snažení ožil na matičnej pôde i záujem o národopis. Pozornosť sa venovala otázkam poznávania a vedeckého spracovania bohatstva ľudovej kultúry. Zbe-

rateľskú činnosť v šesťdesiatych rokoch organizoval s pomocou dvoch desiatok zberateľov M. Chrastek. S ich pomocou pripravil a vydal *Sborník slovenských národných piesní, povestí, porekadiel, hádok, hier a povier* (1870). Druhý diel pripravil v roku 1874 už P. Dobšinský (1828 – 1885), ktorý sa stal i najvýznamnejším metodikom národopisnej činnosti v matičnom období. V roku 1863 publikoval v *Pešťbudínskych vedomostiach* návod na zber „prostonárodných pokladov“. Vo svojej metodike zberu materiálu bol taký podrobný, že okrem správneho zapisovania údajov dával i pokyny, ako sa „priblížiť k informátorovi“. Získané poznatky ešte nemali tvoriť náplň samostatnej vednej disciplíny – národopisu, ale mali byť podkladom pre slovník slovenského jazyka, pomoc pre históriu, jazykovedu, mytológiu a pre poznanie národného hospodárstva a živnostníctva. Toto ešte nevyhranené chápanie národopisu sa odrazilo i vo vtedajšej koncepcii odborov Matice slovenskej. Pôvodne plánovaný národopisný odbor bol nakoniec v roku 1868 len pričlenený k odboru historickému ako „pododbor národopisno-zemepisný“ (URBANCOVÁ, 1983: 71).

Svoje vedecké názory prezentoval P. Dobšinský v práci *Úvahy o slovenských povestiach* (1871). Ani on, ani P. Kellner-Hostinský vo svojej práci *Stará vierouka*, ktorá vyšla v tom istom roku, ale ani o päť rokov neskôr V. Paulíny-Tóth (1903 – 1966) v publikácii *Slovenské bájoslovie* (1876) nedokázali prekročiť hranicu súvekeho romantického nadhodnocovania folklórneho materiálu, ktorému hlavne P. Kellner-Hostinský pripisoval i hodnotu historického prameňa (MÉSÁROS, 1992: 588-596).

Z materiálnej kultúry sa sústredenejšia pozornosť venovala len ľudovému kroju, výšivke a čipke. V očiach príslušníkov romantickej generácie predstavovali, podobne ako rozprávka a ľudová pieseň, umelecky dokonalý útvar, ktorý bol znakom vysokej kultúrnej úrovne národa i jeho starobylosti. Jedným z mála príslušníkov vtedajšej inteligencie, ktorému nepostačovalo takéto zameranie, bol P. Križko (1841 – 1902). Vyčítal príslušníkom vtedajšej inteligencie jej záujem len o „duševnú stránku ľudu“ a upozorňoval, „že ľud slovenský nežije iba v samotných ideáloch, povestiach a piesňach, lež život jeho má aj druhú, hmotnému svetu patriacu stránku a i tej venoval a venuje nielen svoje telesné sily, ale i svoj um“ (KRIŽKO, 1891: 534).

Vývoj vedeckého života na Slovensku bol po roku 1875 poznamenaný zrušením Matice slovenskej. V situácii, keď sa stratila organizačná platforma pre národne orientovanú vedu, oficiálna uhorská veda, najmä jej spoločenskovedné disciplíny, sa plne zapojila do presadzovania myšlienky jednotného národného štátu. V tejto situácii bola slovenská veda odkázaná len na obetavosť nadšencov, ktorí začali vo vlastivedných disciplínach, pri uplatňovaní pozitivistických metód vo svojej bádateľskej práci, kreovať novodobé národné koncepcie. Limitujúcim faktorom však boli nedostatočné publikačné možnosti. Určitú medzeru v oblasti histórie vyplňal *Slovenský letopis* (1876 – 1882), ktorý vydával F. V. Sasínek (1830 – 1914). Príspevky vlastivedného charakteru sa v tom čase objavovali i v *Slovenských pohľadoch*, ktoré boli po roku 1881 významným motivačným prvkom vývinu súvekej slovenskej vedy. Vychádzali tu práce z oblastí histórie, literárnej vedy, jazykovedy, ale i národopisu a kultúrnych dejín.

V oblasti etnografie a folkloristiky sa pozornosť sústredila na výskum a zbieranie materiálu o hmotnej a duchovnej kultúre slovenského ľudu. Význam oboch vedných disciplín umocňovali aktuálne potreby národnoobraného zápasu, lebo svojimi bádateľskými výsledkami mali podporiť tézu o historickej, národnej a kultúrnej svojbytnosti Slovákov a čeliť tak maďarizačným tlakom. K popredným bádateľom a zberateľom národopisného materiálu vtedy patrili P. Sochán (1862 – 1941), J. L.

Holuby (1836 – 1923), A. Kmeť, J. Petrikovich (1846 – 1914), A. P. Záturecký (1837 – 1904), A. Halaša (1852 – 1913), Š. Mišík (1844 – 1919) a Ľ. V. Rizner (1849 – 1913). Posledne menovaný sa v slovenskej vede zapísal aj prípravou veľkolepého diela *Bibliografia písomníctva slovenského na spôsob slovníka od najstarších čias do roku 1990*, ktorá patrí k základným bibliografickým prameňom štúdia slovenských dejín, literatúry, umenia národopisu a ďalších vlastivedných disciplín (PODRIMAVSKÝ, 1992: 751-756).

Rozšírenie záujmu o javy materiálnej kultúry v matičnom období súviselo s myšlienkou vybudovania múzea. Veľkým prínosom v tom čase bola výzva P. Dobšinského na zbieranie slovenských „prostonárodných pokladov“, medzi ktoré zaradil i predmety hmotnej kultúry. Výsledky tohto výskumu publikoval v národopisnej práci *Prostonárodné obyčaje, povere a hry slovenské* (1880). Jej štruktúra bola podriadená prirodzenému sledu najdôležitejších udalostí v živote človeka – narodenie, svadba, smrť – a spočívala v ich opise, s ktorým sa možno stretnúť i u iných autorov matičného obdobia. Do rámca týchto kapitol však P. Dobšinský zaradil i opisy roľníctva, život v rodine, v obci, remeslá a obchod. Základnú časť každej kapitoly tvoril etnografický opis tej-ktorej problematiky. Dlhodobé pôsobenie P. Dobšinského medzi ľuďmi možno z dnešného hľadiska charakterizovať ako dlhodobý výskum, ktorý rozšíril jeho poznanie problematiky života a kultúry ľudu do najmenších detailov. V tomto smere sú osobitne zaujímavé informácie o deľbe práce podľa veku a pohlavia, o postavení otca a matky, ako i o odraze rodinnej hierarchie v celom živote rodiny a jej členov. V kapitole o hospodárskom živote charakterizuje priemerné hospodárstvo a jeho príslušenstvo, rôzne sídelné typy a formy osídlenia. Celá Dobšinského práca je nabitá materiálom a hlavne upozorneniami na jednotlivé okruhy problémov a v ich rámci na mnohé drobné javy, vsadené do vzájomných súvislostí s celkovým spôsobom života. Jeho práca je i dnes bohatým zdrojom inšpirácie, návodom pri hľadaní stratených tém a súvislostí.

P. Dobšinský vypracoval syntézu už s tendenciou zovšeobecnenia výskytu lokálnych kultúrnych prejavov. „Má však jednu, aj z dnešného hľadiska pozoruhodnú prednosť, jeho práca spočíva doslova v analytickom výpočte etnografickej problematiky a jej detailov v takom rozsahu, v akom ju dovtedy a dlho potom naša literatúra nepoznala, a ktorá je dnes už zabudnutá. Keď P. Dobšinský svoju prácu vydal, Ľ. Niederle svoje dielo začínal. Práce Ľ. Niederleho sú dnes rukoväťou a úvodom do štúdia slovanského i slovenského národopisu. Takým úvodom do štúdia slovenskej etnografie by mohla byť práca P. Dobšinského – ako obraz tematickej šírky problematiky, a ako významný článok reťaze vytvárajúcej živé a potrebné povedomie tradície etnografického bádania na Slovensku“ (URBANCOVÁ, 1987: 216-218).

Na myšlienky P. Dobšinského nadviazal v 80. rokoch 19. storočia slovenský historik F. V. Sasínek, ktorý pripomenul súvekým zberateľom folklóru a zvykoslovných prejavov ľudu, že týmto spôsobom ochudobňujú obraz jeho spôsobu života o javy materiálnej kultúry. Súčasne definoval i etnografiu ako vednú disciplínu: „Etnografia, čili národopis (ba lepšie opis národa) hľadá na jednotlivé národy ako na zvláštne spoločnosti ľudského pokolenia, ktoré spoločnými mravmi, obyčajmi, krojmi, jazykom atď. pútané sú k sebe ako jedna rodina.“ Etnografiu delí na „geografickú“, ktorá sa zaoberá prítomnosťou, a na „historickú“. Prvá síce „podáva doklady o žijúcom národe, ale sama osebe nie je oprávnená robiť uzávery o tom, čo je národu vlastné v zmysle pôvodnosti a čo prevzal od iných národov“.

Sasínkovu snahu o historický prístup nepochopil Vajanský a odmietol akýkoľvek „kontext medzi dnešným národom a národom Svätoplukovým...“ Požiadavka F. V.

Sasinka uplatňovať pri etnografických výskumoch historickú metódu výrazne posunula teoretické myslenie v slovenskej etnografii 19. storočia. Boli to prvé teoretické spory, ku ktorým v súvislosti s etnografiou na Slovensku dochádzalo. I na nich sa postupne formovala ako vedná disciplína (SASINEK, 1885; URBANCOVÁ, 1983: 73; URBANCOVÁ, 1987: 222; PODOLÁK, 1953: 29).

F. V. Sasinek našiel horlivého stúpenca svojich názorov v osobe A. Kmeťa, ktorý koncom 19. a začiatkom 20. storočia patril k vedúcim osobnostiam vlastivedného bádania na Slovensku. Svojím krédom: „Bohatstvom, vysokým umením a politickou mocou nemáme výhľady prevýšiť šťastnejšie národy, môžeme v poznaní a vedeckom ocenení pokladov a vzácnosti našej domoviny vyniknúť, môžeme poučiť vzdelaný svet a vynútiť národnej samobytnosti našej uznanie, úctu a slávu“ naplňoval A. Kmeť celý plodný vedecký život. Aj keď sa mu nepodarilo zrealizovať zámer „združiť vedecky činných vzdelancov do ustanovizne akademického charakteru alebo národného vedeckého spolku“, ostal zber predmetov ľudovej kultúry pre múzeum a rôzne výstavy, založenie Muzeálnej slovenskej spoločnosti a budovanie múzea v Martine hlavnou náplňou jeho vedecko-organizačnej práce. Ňou vytváral i podmienky pre činnosť ďalších vlastivedných pracovníkov. V široko koncipovanom zbere muzeálnych predmetov nechýbali ani nástroje a náradie používané v poľnohospodárstve. Aktivita A. Kmeťa boli počiatkami systematického zbierania múzejných predmetov, ktoré dokumentujú i vývoj agrárnej kultúry (PODOLÁK, 1958; RYBECKÝ, 1966).

Zakladajúce valné zhromaždenie Muzeálnej slovenskej spoločnosti sa konalo 24. apríla 1893 v Martine. Vlastnú činnosť začala spoločnosť až po valnom zhromaždení 22. augusta 1895 v Martine, ktorý sa stal i jej sídlom. Dôkazom veľmi diferencovaných záujmov jej vtedajších členov bol vznik mnohých špecializovaných odvetví, medzi ktorými bol i národopis. Kvalitatívny význam v práci spoločnosti však predstavovali publikačné možnosti – *Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti*, ktorý začal vychádzať v roku 1896 a *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*, ktorý vychádzal od roku 1898.

Na pôde Muzeálnej slovenskej spoločnosti pokračoval v agrárnoetnografických výskumoch P. Socháň (1862 – 1941). Jeho *Návod na zbieranie etnografického materiálu Slovenska* (1891), výskumy pracovných zvykov, pranostiek, žatevných piesní, ale predovšetkým fotografické práce poľných prác i jeho najvýznamnejšie dielo *Starobylé zvyky slovenských roľníkov pri poľnej práci* (1931) sú významným príspevkom do mozaiky obrazu vývinu agrárnej kultúry Slovenska. Jeho program výskumu ľudovej kultúry bol z hľadiska tematickej šírky úplným zvratom v porovnaní s gnozeologicky úzko zameraným predchádzajúcim obdobím. Požadoval venovať sa ľudovej kultúre bežná v takej šírke, ako ju chápala etnografia v druhej polovici 20. storočia (SOCHÁŇ, 1891; PIŠUTOVÁ, 1970; URBANCOVÁ, 1983).

Na prelome 19. a 20. storočia zosilnel záujem o Slovensko i vo vedeckých a kultúrnych kruhoch v Čechách. Veľký ohlas mala slovenská prezentácia na *Národopisej výstave československej* v Prahe (1895), kde v prípravnom výbore pracovali i vtedy poprední českí etnografi a folkloristi – L. Niederle, Č. Zíbrt, E. Kovář a ďalší. Slovenskú časť expozície organizovali osobnosti slovenského vedeckého života – A. Kmeť, J. Socháň a A. Halaša v spolupráci so spolkom Živena. Aj keď základom expozície boli predmety ľudovej kultúry reprezentujúce predovšetkým jej estetické hodnoty (kroje, výšivky, čipky, keramika), vystavené boli i rôzne pracovné nástroje, dom z Oravy a usadlosť z Čičmian.

V tom čase dostali slovenskí vedci i možnosť publikovať v českých vedeckých periodikách. Práce J. E. Holubyho, P. Socháňa, D. Licharda a ďalších osobností približovali českému čitateľovi nielen dejiny Slovenska, krajinu, ale i ľudovú kultúru. Veľkú zásluhu na tom mal časopis *Naše Slovensko*, ktorý vychádzal v Prahe v rokoch 1907 – 1910. V roku 1911 vyšla v Prahe i na tie časy veľmi reprezentatívna *Slovenská čítanka*.

Na Slovensku sa zatiaľ celkom úspešne rozvíjala osvetová činnosť. Okrem tej, ktorá vychádzala z martinského centra sa začala presadzovať i nová koncepcia hlasistov, ktorá akcentovala „požiadavku intenzívneho praktického pôsobenia v slovenskej spoločnosti v záujme kultúrneho povznesenia najmä vidieckeho obyvateľstva“. V konkrétnej osvetovej práci však hlasisti nedokázali celkom realizovať svoje plány. Spomedzi nich treba spomenúť hlavne aktivity P. Blaha (1867 – 1927), „ktorý v Skalici a na jej okolí vyvíjal kultúrno-osvetovú činnosť a organizoval podujatia na poli hospodárskej osvetu roľníckeho obyvateľstva“ (PODRIMAVSKÝ, 1986: 376-386).

Aj keď osobitné miesto medzi slovenskými vedeckými snaženiami v tej dobe zaujala hlavne historiografia, záujem bol i o poznatky súvekej etnografie a folkloristiky. I ony spoluvytvárali vtedajší výtvarný folklorizmus, ktorý sa prejavil v štylizácii ľudovej tvorivosti v textile, odievaní národne orientovaných mestských vrstiev obyvateľstva, vo výzdobe interiérov a v stavebnej kultúre M. Benka (1888 – 1971), D. Jurkovič (1868 – 1947).

I týmto spôsobom sa zintenzívnili snahy zbierať a dokumentovať hodnoty materiálnej kultúry. Výsledky zberov publikoval v početných analytických príspevkoch predovšetkým P. Socháň. Cennými prácami sa v tejto oblasti prezentoval i J. E. Holuby (1836 – 1923), ktorého záujem o ľudovú kultúru súvisel s jeho botanickými výskumami. Dlhodobé výskumy v okolí Zemianskeho Podhradia mu umožnili dôverne spoznať mentalitu tamojších ľudí, ich spôsob života a z neho vyplývajúce sociálne a hospodárske postavenie. Vznikli i prvé vlastivedné monografie obcí – J. Bodnár: *Myjava* (1911), v ktorej autor „upozorňoval na zvláštnosti ľudovej kultúry a ich ohrozenie súvekou civilizáciou. Práve dlhodobé výskumy boli pre J. Bodnára (1870 – 1935) predpokladom poznania a pochopenia zvláštností ľudovej kultúry“ (URBANCOVÁ, 1995: 43).

„Vedecké myslenie bolo v tomto období poznačené idealistickými východiskami, ktoré sa dostávali do konfrontácie s rozširujúcim sa marxizmom a materialistickými prístupmi v gnozeológii, ktoré sa vtedy dostávali na Slovensko ako organická súčasť ideologickej výzbroje presadzujúceho sa socialistického hnutia. Svetonázorové a filozofické otázky slovenskej vedy sa tak začali riešiť už z pozície dvoch triedne determinovaných protikladných ideológií“ (PODRIMAVSKÝ, 1986: 179).

Najčastejšie zobrazovaným prostredím v slovenskej literatúre bola na začiatku 20. storočia dedina. Dedinský ľud bol najpočetnejšou vrstvou spoločnosti a podľa mnohých súvekých autorov i základom slovenského národa. Práve z neho mala vyrásť i slovenská inteligencia. Aby sa ľud mohol stať aktívnou silou v národnom hnutí, bolo nevyhnutné pozdvihnúť ho kultúrne i materiálne. Bolo potrebné dôverne a zblízka poznať jeho život a sociálne pomery. To bola úloha, ktorá vtedy stála pred slovenskou literatúrou.

Spisovatelia ako J. G. Tajovský (1874 – 1940), B. Slančíková-Timrava (1867 – 1951), I. Krasko (1876 – 1958) a M. Kukučín (1860 – 1928) sa snažili priblížiť k roľníckemu ľudu, usilovali sa vžiť do postavenia svojich hrdinov a pochopiť ich život. Vo svojich dielach tak zanechali nielen umelecký obraz vidieckeho spôsobu života na začiatku

20. storočia, ale i veľa etnografických postrehov odpozorovaných z reálneho života. Bytostne vychádzali z tých istých prameňov ako vtedajší európsky naturalizmus. „Mohutný ideový a umelecký vzostup slovenskej literatúry na začiatku 20. storočia bol nesporne prejavom životaschopnosti národného spoločenstva. Literatúra žila intenzívnym životom a vo svojich vrcholných javoch, ako boli Krasko a Timrava, zniesla aj náročné európske kritériá. Mohutný rozvoj slovenskej literatúry po roku 1918 mal svoj základ v literatúre tohto obdobia“ (KOVÁČ, 1986: 385-386).

Problematika poľnohospodárstva sa objavila i v samostatných kapitolách všetkých vtedajších historicko-národopisných monografií o obciach. Prvú z nich – *Detva* (1905) – napísal K. A. Medvecký (1875 – 1937). Okrem kapitol o prírode, dejinách, nárečí a školstve podáva i obraz súvekeho spôsobu života obyvateľov tejto rázovitej slovenskej obce. Problematiku agrárnej kultúry a tradičného chovu hospodárskych zvierat opísal v kapitole *Hospodárstvo a majetkové pomery* (roľníctvo a pastierstvo).

Druhou monografiou bolo *Cerovo. Národopisná studie* (1906) od K. Chotka (1881 – 1967). Jeho príchod na Slovensko z Prahy, kde pôsobil ako univerzitný profesor, znamenal zvýšenie odbornej úrovne agrárnoetnografických výskumov. Ako profesor na prvej národopisnej katedre, ktorá po prvej svetovej vojne vznikla v Československu na Univerzite Komenského v Bratislave, sa zaslúžil i o odbornú prípravu prvých absolventov univerzitného štúdia národopisu na Slovensku. Z nich sa problematike tradičných foriem poľnohospodárstva venoval predovšetkým J. Mjartan (1902 – 1997) a R. Bednárik (1903 – 1975).

J. Mjartan spracoval túto tematiku v monografii svojej rodnej obce *Sebedražie*, ktorá vyšla v *Sborníku Matice slovenskej* v Martine roku 1924. Ako profesor na gymnáziu pôsobil v rôznych mestách Slovenska, kde zbieral predmety materiálnej kultúry pre potreby múzeí a spolupracoval pri národopisných výskumoch v Matici slovenskej a Muzeálnej slovenskej spoločnosti. Veľkým prínosom pre publikovanie agrárnoetnografických príspevkov bolo založenie *Národopisného zborníka Matice slovenskej* v roku 1939, ktorého bol J. Mjartan zakladateľom a prvým redaktorom (URBANCOVÁ, 1992; BENŽA, 1998).

Vývin slovenskej vedy i kultúry bol v novozaloženej Československej republike determinovaný nielen zdedenými civilizačnými hodnotami slovenskej spoločnosti z čias Rakúsko-Uhorska, ale i novým štátnym usporiadaním a jeho politickými, ekonomickými a sociálnymi ambíciami. Postavenie vedy, vedeckého myslenia bolo na Slovensku determinované zlou hospodársko-sociálnou situáciou. Rurálne, patriarchálne, veľmi tradicionalistické prostredie so silným vplyvom náboženstva vytvorili vtedy na Slovensku ideový konzervativizmus, ktorý bol veľkou prekážkou vedeckého myslenia. V ňom „národné“ odsúvalo „kozmpolitné“, za aké sa veda vtedy považovala. To všetko ešte umocňovala skutočnosť, že Slovensko bolo dovtedy len okrajovou, veľmi marginalizovanou súčasťou vedeckého potenciálu bývalého Uhorska.

Pre rozvoj vedy na Slovensku malo veľký význam založenie Univerzity Komenského v Bratislave (1919), kde sa vďaka pedagogickému a organizačnému pôsobeniu českých pedagógov vytvárali prvé katedry. Veľkým problémom však bol nedostatok odbornej literatúry a slovenských pedagógov. Na Slovensku vznikli v tom čase dve protichodné vedecké koncepcie: prvá, tradicionalistická nadviazala na štúrovské tradície z čias národného obrodovania a zastávala myšlienku osobitosti a svojbytnosti slovenskej kultúry; druhá, hlasistická orientácia hľadala budúcnosť v národnom a kultúrnom zjednotení Slovákov s etnicky už emancipovaným českým národom. (DEJINY SLOVENSKA V: 304-308).

Snahy o „slovenskú“, resp. „národnú“ vedu sa z hľadiska národnoemancipačných záujmov koncentrovali dominantne na oblasť vied o spoločnosti. Práve spoločenské vedy (hlavne história, etnografia, vedy o jazyku a literatúre) mohli priamo a najúčinnšie konštituovať ideovú argumentáciu pre národnopolitické potreby a záujmy. V histórii sa romantický prístup k dejinám už považoval za prekonaný, udomácnili sa kritické metódy práce s prameňmi a prevládlo ich uplatňovanie v duchu pozitivistickej metodológie. Väčšina historických prác sa venovala politickým dejinám Slovákov. Etnografii sa prikladal začiatkom 20. storočia tiež mimoriadny význam. Aj keď vývoj nedospel k syntetickým dielam, začalo sa uvažovať o predmete výskumu, štruktúre vedy, potrebe porovnávacieho slovanského národopisu. Naďalej prevažoval zber materiálu a jednotlivé vedecké osobnosti riešili i niektoré parciálne otázky základného výskumu ľudovej kultúry, obyčajne späté s konkrétnou lokalitou alebo regiónom (HOLEC, 2004: 216):

V samostatnej Československej republike sa postupne obnovili i zrušené kultúrne inštitúcie. Nezastupiteľným článkom v organizovaní kultúrneho a vedeckého života sa v medzivojnovom období opäť stala Matica slovenská. Obnovená bola už dva mesiace po vzniku ČSR, v tom istom čase, keď bola rozpustená Slovenská národná rada, ktorá v októbri 1918 ako ústredný politický orgán deklarovala pripojenie Slovenska k ČSR. Táto skutočnosť akoby symbolicky odrážala fakt že politický centralizmus v štátoprávných otázkach novej republiky bol kompenzovaný ústretovým prístupom ku kultúrnym požiadavkám a tradíciám Slovenska.

Činnosť Matice slovenskej predstavovala okrem kultúrno-osvetovej i vedeckú prácu. Už v roku 1919 sa obnovila činnosť vedeckých odborov, ktoré boli zamerané výlučne na vlastivedné disciplíny. Matica slovenská sa tak v medzivojnovom období stala po Bratislave druhým centrom formujúcej sa profesionálnej slovenskej vedy.

Pre etnografický výskum malo obnovenie Matice slovenskej veľký význam, lebo spolu so Slovenským národným múzeom v Martine pokračovali v historických a etnografických výskumoch. V protiklade k štátom presadzovanej idei kultúrneho čechoslovakizmu obe inštitúcie vo svojej činnosti dôsledne uplatňovali princíp národnej svojbytnosti. Na druhej strane vedeckého spektra sa spoločenskovedný výskum na Slovensku podriadil princípom národného zbližovania. Táto tendencia sa presadzovala na Univerzite Komenského v Bratislave i v Učenej spoločnosti Šafárikovej, ktorá v roku 1926 pri Univerzite Komenského vznikla.

Univerzitný vedecký výskum sa realizoval na všetkých jej troch fakultách i v rámci Učenej spoločnosti Šafárikovej, ktorá mala i potrebné styky v zahraničí. Učená spoločnosť sa delila na duchovednú a prírodovednú triedu a vydávala i svoju edíciu odborných prác. V rámci spoločenskovedných výskumov sa v nej prejavili i niektoré ideologicky motivované vedecké tendencie, ktorých nositeľmi boli „politici vo vede“ – napríklad V. Chaloupecký a A. Pražák. Napriek tomu sa tu postupne sformovala prvá vedecká generácia zložená z domácich odborníkov, ktorí spolu s absolventmi vysokých škôl v Prahe vytvárali plodné podhubie profesionálnej vedy na Slovensku.

Na sklonku tridsiatych rokov 20. storočia zasiahlo inovatívnym spôsobom do vývinu vedeckého myslenia na Slovensku združenie Vedecká syntéza (1937), založené z iniciatívy I. Hrušovského, M. Bakoša a K. Šimončíča. Toto združenie nadviazalo na podnety v oblasti vedeckej metodológie, ktoré vychádzali z Viedenského okruhu a Pražského lingvistického krúžku. Na Slovensku rozvinulo vedecky veľmi plodnú diskusiu, ktorá bola podnetná i pre etnografiu a folkloristiku. Členovia tohto združenia uplat-

ňovaním logickej analýzy pri štúdiu formálnych štruktúr a snahou o syntézu jednotlivých vedných oblastí sa stali priekopníkmi moderných prístupov v spoločenských vedách (DEJINY SLOVENSKA V: 312-314; KAMENEC, 2004: 450-452).

V štyridsiatych rokoch 20. storočia sa na pôde Matice slovenskej organizoval celoslovenský výskum ľudovej kultúry, ktorého časť tvoril aj dotazník o poľnohospodárstve. R. Bednárík, ktorý sa k problematike poľnohospodárstva prepracoval ako múzejný pracovník, využil takto získaný materiál a na jeho základe pripravil metodickú príručku pre externých spolupracovníkov. Napriek tomu, že vojnové roky neboli priaznivé pre vedeckú a múzejnú prácu, podarilo sa mu rozšíriť fondy múzea o ďalšie predmety z oblasti agrárnej kultúry a chovu hospodárskych zvierat a uverejniť i prvý pokus o etnografickú syntézu ľudovej kultúry Slovenska – *Slovenskú vlastivedu* (1943). Tá obsahuje i kapitolu o ľudových zamestnaniach s ťažiskom na problematike pastierstva a poľnohospodárstva.

Okrem uvedených prác, ktorých autormi boli slovenskí a českí etnografi, záujem o poľnohospodárstvo na Slovensku sa koncom 19. storočia prejavil aj v maďarských monografiách uhorských žúp. Ich poslaním bolo mapovať jednotlivé oblasti Uhorska a skonkrétniť tak ich ekonomický potenciál. Napriek pôvodnému zámeru sa v nich ocitlo i veľa dobového národopisného materiálu. Zvlášť hodnotná je v tomto smere monografia J. Nagya o Orave z deväťdesiatych rokov 19. storočia (J. Nagy: *A Tótok otthónáról Arvamegyében*).

Záujem maďarských etnografov o územie Slovenska však možno doložiť i v medzivojnovom období. Jeho výsledky sa odrazili vo veľkej syntéze *A magyarság néprajza II.*, ktorá vyšla v Budapešti roku 1942. Nachádzame v nej veľa cenných údajov z oblasti tradičnej agrárnej kultúry z celého bývalého Uhorska, teda i z územia Slovenska.

Pri hodnotení medzivojnového obdobia vývinu agrárnej etnografie na Slovensku nemožno obísť prínos českých etnografov. K. Chotek zaradil výskum poľnohospodárstva medzi projekty, na ktorých spolupracoval so svojimi študentmi. Zaujímali sa hlavne o archaické pracovné náradie a techniky, ale i poľnohospodárske stavby. Získané poznatky využil pri koncipovaní svojich prác *Několik poznámek k národopisu Slovenska* (1924), *Program soupisu národopisného* (1914), *Lidová kultura a kroje v Československu* (1937) a ďalších, ale z nášho pohľadu predovšetkým *Staré způsoby práce v československem zemědělství. Žatva srpem* (1959).

Veľkým prínosom bola i práca ďalších odborníkov – A. Václavíka (1891 – 1959), ktorý pôsobil v niekoľkých slovenských múzeách a jeho zberateľská a bádateľská činnosť vyústila do prípravy v tom čase najväčšej monografie *Podunajská dedina*, J. Húsku (1884 – 1973), ktorý okrem celého radu vedecko-organizačných funkcií a pedagogickej činnosti zbieral údaje o tradičných formách poľnohospodárstva vo vybraných regiónoch východného a západného Slovenska, kde sa snažil vydeliť slovensko-rusínske a slovensko-moravské etnické hranice alebo D. Stránskej (1899 – 1964), ktorá skúmala poľnohospodárstvo v rámci komplexného národopisného výskumu v obci Dolná Poruba. Zaujímali ju i otázky pracovného zvykoslovia a v rámci ľudového staviteľstva i hospodárske stavby. Nútený odchod českých odborníkov zo Slovenska v rokoch druhej svetovej vojny bol citeľnou stratou pre etnografický výskum ľudovej kultúry Slovenska v tomto období (MJARTAN, 1955).

Ak porovnáme medzivojnové obdobie slovenského národopisu s dosiahnutými výsledkami v Čechách, Maďarsku a Poľsku, musíme skonštatovať, že jeho úroveň v tom čase zaostala za okolitými európskymi štátmi. Napriek tomu, že sa mozaika

obrazu ľudovej kultúry Slovenska a jej histórie napĺňala, musíme súhlasiť s hodnotením J. Podoláka, že do polovice 20. storočia nevyšla na Slovensku etnografická práca, ktorá by spĺňala kritériá súvekej európskej vedy (PODOLÁK, 1989: 22). Nechýbali teda výzvy, úroveň našej vednej disciplíny vtedy určovali práve dobové limity – absencia potrebného počtu profesionálne pripravených etnografov, slabé inštitucionálne zabezpečenie a nie v poslednom rade i nedostatok finančných prostriedkov.

KOLEKTIVIZÁCIA POĽNOHOSPODÁRSTVA – DISKONTINUITA VO VÝVINE AGRÁRNEJ KULTÚRY I V METÓDACH JEJ SKÚMANIA. ETNOLOGICKÁ A MUZEOLOGICKÁ REFLEXIA PRVÉHO OBDOBIA KOLEKTIVIZÁCIE

O profesionálnom rozvoji etnografie na Slovensku možno vlastne hovoriť až v období po druhej svetovej vojne, keď v roku 1946 vzniklo na pôde Slovenskej akadémie vied a umení nové pracovisko – Národopisný ústav SAV. Spolu s ním sa od roku 1947 obnovila i výučba národopisu na Filozofickej fakulte UK, začala sa budovať sieť slovenských múzeí, kde pracovali jeho prví absolventi. V tom čase vznikol i nový ústredný odborný časopis *Slovenský národopis* (1953). Tieto okolnosti, spolu s prvou generáciou odborných pracovníkov – etnografov a folkloristov, vytvorili v 50. rokoch minulého storočia podmienky na intenzívnejšie a odborne systematickejšie napĺňanie poznania o spôsobe života Slovákov i národnostných menšín žijúcich na Slovensku, včítane záujmu i o ich agrárnu kultúru. V tomto vedecky plodnom a pre slovenský národopis dôležitom období jeho profesionalizácie, mala nastupujúca generácia mladých etnografov a folkloristov veľkú príležitosť ukázať svoj vzťah k vedeckej práci, k vlastnému vednému odboru, ale aj svoje predpoklady riešiť vedecké problémy.

Doba však priniesla svoje limity. I. celoštátna konferencia československých národopiscov v Prahe r. 1949 prijala všeobecne platný záväzok, že celá bádateľská činnosť v národopise bude postavená „na základni marxisticko-leninskej metodológie“. Bolo to obdobie po IX. zjazde KSČ, ktorého závery požadovali rozvoj kultúrnej revolúcie na Slovensku. V rámci tohto procesu sa – podobne ako v celom spoločenskom živote – vyskytlo veľa ilúzií, netrpezlivosti a revolučného romantizmu, predpokladajúceho bezproblémovú cestu k socializmu aj v oblasti kultúrneho a vedeckého života. Bola to daň, ktorú aj spoločenské vedy zaplatili súvekému spoločenskému zriadeniu (SLAVKOVSKÝ, 2009/b).

Otázka kolektivizácie poľnohospodárstva po roku 1948 sa začiatkom 90. rokov 20. storočia interpretovala pomerne zjednodušene – ako boľševické násilie, ktoré vtedajšie politické elity zdôvodňovali teóriou marxizmu-leninizmu. Bude však presnejšie, asi i historicky spravodlivejšie, keď aspoň v krátkosti naznačíme zástoj K. Marxa, V. I. Lenina a J. Stalina na tomto procese. K. Marx uvažoval o družstevnej forme podnikania, dokonca i v priemysle, ako o zodpovedajúcej socialistickej forme výrobných vzťahov, hovoril dokonca o robotníckych družstvách. Lenin vo svojej štúdii *Ekonomika a politika* (1922), v ktorej hodnotil prvé výsledky novej ekonomickej politiky sovietskej vlády a snažil sa vyriešiť problém ekonomiky vo vzťahu k politike, túto myšlienku rozvinul, keď tvrdil, že stačí dosiahnuť združstevňovanie malovýroby, aby sa prekonal rozdiel medzi robotníkmi a roľníkmi, a zavýšila sa tak ich premena na socialistických pracovníkov. Žiaľ, Stalin, ktorému história umožnila

myšlienku poľnohospodárskeho družstevníctva v Sovietskom zväze realizovať, pokladal štátnu formu vlastníctva za najvyššiu formu socialistického vlastníctva a degradoval družstevných roľníkov (kolchozníkov) na sociálnu skupinu stojacu vo výrobných vzťahoch nižšie ako robotnícka trieda (ROŠKO, 2000: 61). Podľa toho sovietska kolektivizácia poľnohospodárstva, veľký vzor pre súveké politické elity v Československu, i prebiehala.

V každom prípade bola prvá polovica 20. storočia zavŕšením kontinuálneho vývinu tradičnej agrárnej kultúry i jej zodpovedajúceho sociálneho ekvivalentu – roľníckej rodiny a spoločenstva obce. Spoločenské a politické zmeny po roku 1948 znamenali významnú diskontinuitu vo vývine poľnohospodárstva i spôsobe života vidieckeho obyvateľstva. Ak však chápeme princíp poľnohospodárskeho družstevníctva v intenciách názorov priekopníka tejto myšlienky na Slovensku S. Jurkoviča (1796 – 1873) z polovice 19. storočia, t. j. ako spôsob zvyšovania efektívnosti poľnohospodárskej výroby a zlepšovania životných podmienok vidieckeho obyvateľstva, tak obdobie rokov 1948 – 1960 bolo popretím tejto myšlienky. Tento zakladateľ prvého družstva v strednej Európe – „Gazdovského spolku“ (1844 – 1851) dokázal aj za krátky časť jeho existencie životaschopnosť družstevnej myšlienky. Plány mu však prerušila potlačená revolúcia v roku 1848 a následná emigrácia do Čiech, kde sa potom v Prahe podieľal na činnosti vlastivedných organizácií – „Slovenská lipa“ a „Slovenská beseda“.

Kolektivizácia poľnohospodárstva, tak ako ju vtedajšie politické elity presadzovali, bola pochopená ako problém politický a ekonomický, nerešpektovali sa otázky sociálne, kultúrne, psychologické. Družstevné poľnohospodárstvo bolo preto chápané ako prejav agresivity, ktorá rozbíjala tradičné modely spôsobu života.

Taká významná diskontinuita v spôsobe života slovenského vidieka nemohla ostať nepovšimnutá súvekými spoločenskými vedami, etnológiu a muzeológiu nevynímajúc. Problém vývinu oboch vedných disciplín v tomto období bol v tom, že ich záujem nevyplýval len z imanentnej podstaty spoločenských vied – v hľadaní nových poznatkov o spoločnosti vo všetkých kauzálnych súvislostiach, ale bol i ideologicky motivovaný vtedajšími politickými elitami. Platí to predovšetkým pre prvú etapu kolektivizácie.

Zostrený vnútropolitický zápas na Slovensku sa po voľbách v roku 1946 odrazil nielen na ideologickom, ale i vedecko-kultúrnom poli. Išlo v ňom nielen o spôsob realizácie konkrétnych úloh v oblasti kultúry a vedy, ale predovšetkým o získanie príslušníkov inteligencie ako spoločenskej vrstvy, ktorá rozhodujúcou mierou realizuje zámery kultúrnej politiky štátu (KAMENEC, 1988: 197).

Významnou kultúrno-spoločenskou, ale i politickou udalosťou bol II. zjazd slovenských umeleckých a vedeckých pracovníkov (26. – 28. októbra 1946 Bratislava), ktorý upresnil intencie „kultúrnej revolúcie v etape zostrojúceho sa vnútropolitického zápasu“. Dôležité miesto pri prebojovávaní zámerov tejto kultúrnej politiky mal L. Novomestský, vtedajší povereník školstva a osvety, predovšetkým však iniciátor činnosti Umeleckej a vedeckej rady, ktorá bola platformou ľavicovo orientovaných intelektuálov – J. Šefránka, M. Chorváta, O. Pavlíka, A. Matušku, M. Bakoša, I. Hrušovského a ďalších. Ich požiadavky vyplývajúce zo záverov VIII. zjazdu KSČ smerovali k posilneniu štátneho vplyvu v oblasti vedy, umenia, osvety i masovokomunikačných prostriedkov. Konferencie, ktoré v roku 1947 organizovala Umelecká a vedecká rada, poukázali na naliehavú potrebu zvýšenia úrovne znalosti marxizmu-leninizmu, hlavne medzi príslušníkmi inteligencie.

Samotný vedecký život sa v tom čase rozvíjal vo veľmi skromných pomeroch na vysokých školách, v odboroch Matice slovenskej a v ústavoch SAVU. Slovensko malo 360 vedeckých pracovníkov. Nie všetci z nich však pracovali v základnom výskume. Vedecké inštitúcie boriace sa s kádrovými a materiálnymi problémami boli orientované predovšetkým na vlastivedné disciplíny. Z pohľadu súvekých komunistických politických elít však bolo potrebné plniť najmä úlohy ekonomického rozvoja Slovenska. Dôraz vo vedeckom živote sa preto kládol na dobudovanie prírodovedeckých a technických vedeckých ústavov.

Problém spoločenských vied bol zložitejší. Ako ukazujú výsledky historických výskumov tejto doby, stále v nich dominovali nemarxisticky orientovaní vedci. Tu prebiehal otvorený zápas o ideologickú orientáciu slovenskej vedy ako celku. Učenie marxizmu-leninizmu sem prenikalo len v obmedzenej miere. Jeho nositeľmi boli príslušníci Vedeckej syntézy (I. Hrušovský, J. Dubnický), ale i významní jednotlivci – M. Topoľský, A. Sirácky, A. Matuška, R. Mrlian a ďalší. Priebeh februárových udalostí však ukázal, že prevažná časť slovenskej inteligencie podporila komunistické riešenie vládnej krízy. Vo vedeckých ústavoch i na vysokých školách spontánne vznikali akčné výbory. Už 1. marca 1948 zasadal Ústredný akčný výbor slovenských kultúrnych pracovníkov (na jeho čele stáli M. Bakoš, M. Huba a R. Mrlian), aby sformuloval aktuálne úlohy kultúrnej prestavby Slovenska (KAMENEC, 1988: 200-205).

Napriek tomu, že od roku 1946 existovala odborne fundovaná vízia V. Pražáka pre slovenský národopis v druhej polovici 20. storočia (PRAŽÁK, 1947), otázkami kultúrnej prestavby vidieka, t. j. etnografického štúdia dediny v období jej prechodu k socializmu, sa na akademickej pôde začali pod tlakom dobových udalostí zaoberať až v roku 1951. Ako sa vtedy skonštatovalo, nebolo možné novú sociálno-ekonomickú situáciu slovenského vidieka študovať tradičnými gnozeologickými postupmi etnografie. Prvým príspevkom k riešeniu tejto problematiky bola štúdia J. Mjartana, ktorá vychádzala zo záverov sovietskych kolegov na konferencii v Moskve v roku 1951, venovanej kolchoznému roľníctvu (MELICHERČÍK, 1950, 1952; MJARTAN, 1951, 1952; PODOLÁK, 1952, 1956; KRÍSTEK, 1989).

Kritériá a zásady sa obyčajne ľahšie postulujú, ako naplňajú. Tak tomu bolo v 50. rokoch i so štúdiom marxistickej metodológie a jej aplikáciou v súvekom vedeckom myslení i v prípade výskumu družstevnej dediny. Situáciu veľmi plasticky opisuje J. Mjartan: „Reorganizácia a rozšírenie personálneho stavu Národopisného ústavu SAVU nastalo v roku 1949, keď Predsedníctvo SAVU vymenovalo za jeho predsedu A. Melicherčíka a za administratívneho riaditeľa J. Mjartana. Zakrátko prijal ústav ďalšie odborné sily – A. Polonca, S. Kovačevičovú, B. Barabášovú a tri praktikantky, poslucháčky národopisu E. Čajankovú, V. Brychtovú a J. Pátkovú. V roku 1950 bola v Košiciach otvorená pobočka Národopisného ústavu SAVU, ktorej externým vedúcim sa stal M. Markuš, odchovanec maďarskej národopisnej školy, a interným pracovníkom K. Andel. Tento kolektív reprezentoval nielen všetky vekové kategórie slovenských národopisných pracovníkov, ale zároveň aj rozličné národopisné školy, od pozitivistickej prof. Chotka, cez kultúrno-historickú prof. Schiera a funkčno-štruktúrálnu prof. Bogatyreva až po najnovšiu historickú školu, ktorá vychádzala z historického materializmu a opierala sa o marxisticko-leninskú metodológiu, presadzovanú A. Melicherčíkom“.

„Prvou úlohou bolo kolektív ideologicky vyškoliť a stmeliť na báze historického a dialektického materializmu a dať mu jasné a jednoznačné metodologické smer-

nice pre výskum ľudovej kultúry na Slovensku. Ako generálnu líniu si ústav stanovil sústavný boj proti zvyškom buržoáznej ideológie vo vedeckej práci a vybudovanie slovenskej etnografie na základoch marxisticko-leninskej ideológie. Tento zámer sa uskutočňoval od roku 1949 sústavným školením, ktoré pozostávalo z troch úsekov: 1. rozbor a kritika buržoáznych národopisných škôl; 2. štúdium marxisticko-leninskej literatúry a 3. rozbor sovietskej národopisnej školy a štúdium sovietskej národopisnej literatúry.“ (MJARTAN, 2006: 219-222)

Ako uvádza vo svojom bilančnom príspevku *Desať rokov slovenského národopisu (1945 – 1955)* J. Podolák: „Metodologický stav našej etnografie a folkloristiky bol pred oslobodením kritický. Do Československa sa dostávali škodlivé vplyvy cudzích buržoáznych škôl a metodológií. Tak napríklad v oblasti umenia silne pôsobila Hoffmann-Krayerova teória, podľa ktorej ľud netvorí, iba reprodukuje. Rovnako škodlivá bola Hans Naumanova teória ‚poklesu kultúrnych hodnôt‘, podľa ktorej každý životaschopnejší kultúrny prejav nášho ľudu je poklesnutá kultúrna hodnota vyšších vrstiev. Vplyv týchto názorov sa prejavil najmä u niektorých teoretikov ľudového umenia (V. Mencl, J. Vydra). Veľa škôd spôsobila tzv. škola kultúrnych okruhov, založená na ideách F. Ratzela, F. Graebnera a L. Frobenia, ktorá úplne popierala špecifiku národnej kultúry. Pod vplyvom jej kozmopolitických migračných teórií sa hľadala genéza slovanskej ľudovej kultúry až v Mikronézii. Vplyv tejto školy sa prejavil najmä v prácach A. Václavíka. Metodologický chaos spôsobený ideami kozmopolitizmu, migracionizmu a formalizmu završovala pozitivistická metóda francúzskej sociologickej školy, ktorá mala v Československu silné pozície. Svojím objektivizmom spôsobila národopisu značné škody. Hoci zastávala zásadu ‚nestranickosti‘, bola to práve sociológia dediny, ktorá sa spolu s buržoáznou etnografiou predmníchovskej republiky stala politickým nástrojom vládnúcich agrárnych kruhov. Podstatným rysom všetkých uvedených metód bol antihistorizmus alebo historizmus v naumanovskom poňatí“ (PODOLÁK, 1956: 424-425).

„Prvé obdobie organizačného a metodologického rozvoja Národopisného ústavu SAVU vrcholilo v rokoch 1950 – 1951, keď ťažisko jeho činnosti spočívalo v sústavných diskusiách o prejavoch buržoáznej ideológie v slovenskom národopise. Diskusie sa konali na témy: Štrukturalizmus v národopise, Problém migrácií a formalizmu, Idealistický evolucionizmus a národopis, Kultúrno-historická škola, Sovietska etnografická veda a úlohy našej etnografie, Sovietska folkloristická veda a úlohy slovenskej folkloristiky. Okrem týchto tém zorganizovali sa pravidelné diskusie s informatívnymi referátmi o výsledkoch národopisného bádania v Sovietskom zväze a v štátoch ľudových demokracií. Popri týchto diskusiách o zásadných metodologických otázkach si ústav vytýčil v oblasti bádania dve hlavné témy. Ústrednou témou etnografického oddelenia bolo štúdium problémov veľkorodiny. Folkloristické oddelenie si vytýčilo za svoju hlavnú úlohu výskum odrazu poddanského a kapitalistického útlaku v ľudovej tradícii.“ (PODOLÁK, 1956: 430)

Etnografia i muzeológia na Slovensku reflektovali spoločensko-politickú situáciu, v ktorej sa vedecké myslenie začiatkom 50. rokov 20. storočia ocitlo. Za prelomové obdobie možno v tom čase považovať II. celoštátnu konferenciu československých etnografov v Prahe, ktorá sa konala v dňoch 6. – 7. apríla 1952 z podnetu vládnej komisie pre vybudovanie ČSAV národopisnými katedrami pražskej, bratislavskej a brnenskej univerzity a národopisnými pracovníkmi SAVU. Konferencia presadila potrebu dôsledného uplatňovania marxisticko-leninských zásad vo vede (PODOLÁK, 1956: 431).

Tak sa súveká etnografia i muzeológia na Slovensku prihlásila k metodologickému a ideovému základu, vychádzajúcemu z marxisticko-leninskej ideológie a jej zodpovedajúcej metodológii vied. Sformovala sa základná koncepcia prístupu k etnografickému a folkloristickému bádaniu, dokumentácie i interpretácie socialistickej prestavby dediny, vrátane úloh, ktoré v tejto oblasti malo plniť múzejníctvo. Pre ďalší výskum mala byť inšpirujúca odborná literatúra sovietskych kolegov. Pre výskum družstevnej dediny to bola predovšetkým práca N. J. Vorobjeva *Program pre zbieranie materiálu na skúmanie súčasného spôsobu života kolchoznej dediny a dejín jej formovania u národností stredného Povolžia* (VOROBJEV, 1951), na ktorú nadviazal J. Mjartan metodologickým príspevkom *Niektoré otázky národopisného výskumu družstevnej dediny* (MJARTAN, 1951). Veľmi aktívni v preberaní sovietskych skúseností boli i českí kolegovia. Publikované práce sovietskych bádateľov v *Českom lide* boli propagované i na Slovensku ako metodologické východiská štúdiu družstevnej dediny a procesu kolektivizácie (Český lid 1952, roč. 39: P. I. Kušner: *O etnografickem studiu kolchozního rolníctva*, O. N. Vozdviženskaja a L. P. Lašuk: *O některých otázkach etnografického studia kolchozního rolníctva*).

Metodologické i metodické postuláty výskumu družstevnej dediny boli nastavené dobovo náročne – „povinnosťou bolo skúmať a študovať ľudovú kultúru v období jej prechodu k socializmu. Nešlo však len o zisťovanie a glosovanie toho, čo sa na dedine deje. Československá etnografia mala vážnejšiu a zodpovednejšiu úlohu ako holú deskripciu a glosovanie – mala pomáhať odhaliť a zhodnotiť tie zložky ľudovej kultúry, ktoré pomôžu budovať socializmus, novú socialistickú kultúru a nového socialistického človeka. Musí naznačiť jej historické perspektívy“ (MJARTAN, 1951: 9-10). „Pri štúdiu každého javu v spôsobe ľudového života a jeho sociálnych a materiálnych základov sa dôsledne pridržiavame metódy historizmu. V tom je základný a principiálny rozdiel medzi pozitivistickou metódou buržoáznej etnografie a metódou pokrokovej etnografie“ (PODOLÁK, 1955: 274).

Metodika práce a organizácia výskumu boli dôkladne rozdiskutované v časopise *Sovietska etnografia* (1952, č. 1). Z nej vychádzal i J. Mjartan. Poukázalo sa v nej na výhody a nevýhody monografického a tematického výskumu tejto problematiky. Odporúčal sa „kolektívny (brigádnický) výskum, ktorý má mať spoločný výskumný program, jednotné vedenie a práca členov kolektívu musí byť komplementárna. Realizovať sa má spoločne a v rovnakom čase. Akýmsi metodicky vyšším gnozeologickým prístupom bol návrh na tzv. všestranné výskumy, ktorých by sa zúčastňovali okrem etnografov i odborníci z iných odborov – geografi, geológovia, botanici a p. Pritom je potrebné mať na zreteli, že predmetom etnografie je výskum etnickej, čiže národnej špecifiky. V čase rodiacej sa novej socialistickej spoločnosti je preto podstatou práce etnografa skúmať a objasniť zákonitosti národnej špecifiky v období budovania socializmu a stanoviť perspektívy ďalšieho vývinu“ (MJARTAN, 1951: 13-17).

Teoretické i metodické zásady sformulované J. Mjartanom boli v praxi použité pri prvom výskume spôsobu života a kultúry družstevnej dediny v septembri 1952 v horehronskej obci Závadka nad Hronom. Okrem nej boli v Národopisnom kabinete na túto úlohu vytypované i ďalšie lokality: Láb, Veľké Zalužice, Bijacovce a prieskum sa uskutočnil i v niektorých obciach hornej Oravy. Výber lokalít bol urobený tak, aby reprezentovali rôzne geografické, hospodárske, sociálne a kultúrne podmienky existencie slovenského vidieka v 50. rokoch 20. storočia (PODOLÁK, 1955: 269-270).

Závadka nad Hronom bola typickou obcou Horehronia, ktorá v čase výskumu už mala pomerne prosperujúce JRD III. typu, to znamená, že družstevníci kolektívne hospodárili v rastlinnej aj v živočíšnej výrobe. Odmeňovaní boli finančne. Individuálne hospodárske aktivity realizovali len na pridelených záhumienkových hospodárstvach. Toto JRD bolo založené bolo v roku 1950 s prevahou živočíšnej výroby a vysokohorského salašníctva. Pretože v obci bol i priemyselný podnik a lesná správa, „naskytla sa možnosť sledovať aj problém kovo-roľníkov, otázku industrializácie, vplyv a význam priemyselného podniku na spôsob života, vznikanie priemyselného robotníctva z roľníckych kádrov, a teda i vznikanie novej kultúry robotníckej triedy“. Ako sa ukázalo, výskumný kolektív si týmto svoju prácu veľmi sťažil. Ako konštatuje sám J. Mjartan, „nevedeli sme všetky otázky uspokojivo vyriešiť“. Mechanické prenesenie dotazníka N. I. Vorobjeva do slovenských reálií bolo nereálne. „Boli sme si vedomí, že pre naše pomery nebude v každom ohľade vyhovujúci už pre ten podstatný rozdiel, že sovietska etnografia skúma ľudovú kultúru na pokročilejšej kolchoznej dedine, kde je už socializmus zakotvený, kde sa už robia prípravy na prechod ku komunizmu, kým u nás sa má skúmať ľudová kultúra v začiatkoch jej prechodu k socializmu.“ Problémom sa stal už samotný výber výskumného objektu – či skúmať družstvo, dedinu, resp. širší región (MJARTAN, 1953: 254-255).

Výskum v Závadke nad Hronom bol rozdelený do 14 tematických okruhov. Problematiku „Poľnohospodárstvo, družstevné kádre, inventár a družstevné hospodárenie“ skúmal J. Podolák. Sám o tri roky neskôr hodnotí tento výskum ako metodicky chybný, lebo v ňom „nevedeli dostatočne rozlišovať medzi výskumom výrobných procesov družstva a medzi výskumom vplyvu týchto najdôležitejších faktorov na zmeny v spôsobe života družstevníkov“. Trochu alibisticky však v tejto súvislosti vyznieva jeho konštatovanie, že obdobná chyba sa pri prvých výskumoch vyskytla i v Sovietskom zväze, kde výskumníci v prvých rokoch „venovali hlavnú pozornosť úrodnosti, prírastkom dobytka, dojivosti, plneniu výrobných plánov a pod., zabúdajúc na vlastné poslanie etnografa“. Vyslovuje súčasne presvedčenie, že sa od roku 1955 tejto chyby „ekonomizmu“ budú vystríhať, a na vedecké vysvetlenie hospodárskych javov budú požívať ekonomických špecialistov, zatiaľ čo oni sa budú venovať vzájomnej spojitosti medzi zmenami v hospodárstve a spôsobe života (PODOLÁK, 1955: 272-273).

Samotný výskum v tom čase už prebiehal štvrtý rok a zjavne nebol bez komplikácií, lebo J. Podolák v závere konštatuje (vysvetľuje), že „súčasný proces vývoja ľudovej kultúry a spôsobu života našich roľníkov je tak mnohotvárný a má toľko zložitých odtienkov, že jeho zákonitosti nemožno objasniť odrazu, ale iba neúnavným dlhoročným pozorovaním. Práve preto do konečného spracovania materiálu uplynie ešte ďalšia doba“. Potom bude vydaný formou monografie (PODOLÁK, 1955: 277).

Toto smerovanie už v roku 1953 anticipoval J. Mjartan, keď v závere svojho príspevku píše: „výskum v Závadke treba prehliadnúť historicky, čiže podať aj genézu a historický vývin javov, ktoré sme zistili v dnešnom časovom priereze alebo podľa tradície do 2-3 generácií do minulosti. Bude teda treba uplatniť princíp dôsledného historizmu. Ďalej bude treba výskumy rozšíriť aj horizontálne, čiže rozšíriť ich aj na ostatné obce Horehronia, podať profil ľudovej kultúry na celej tejto oblasti a zároveň ukázať, ako sa v „starých formách objavuje nový obsah, ako vznikajú nové formy a rozvíja sa socialistická kultúra“ (MJARTAN, 1953: 261). Získaný materiál „bude cenným prínosom pre poznanie vývojových ciest ľudovej kultúry v týchto dôležitých oblastiach, a v konečnom dôsledku aj pre určenie národných špecifik slovenskej kultúry v celku“. „Touto metódou mienime postupovať aj v budúcnosti,

pretože odhaliť národné črty, špecifiku národa v oblasti kultúry možno iba cestou trpezlivej analýzy a porovnávania získaného materiálu z niekoľkých dedín v každej oblasti zvlášť a potom podľa etnografických oblastí alebo krajov“. Ako argument bola dobrá i myšlienka J. V. Stalina, „že obdobie víťazstva socializmu nevytvára ešte podmienky pre odumieranie národných zvláštností a pre splyvanie národov, ale naopak, práve toto obdobie vytvára vhodnú situáciu pre obrodenie a rozkvet národov a národných kultúr“ (PODOLÁK, 1955: 271). Dalo by sa povedať, že pri argumentácii potreby výskumu tradičných prejavov ľudovej kultúry i pri výskume družstevnej dediny sa „skúsenosti“ sovietskych kolegov využili naplno (pozri KUŠNER, 1952; VOROBYEV, 1952). Na druhej strane, niektoré gnozeologické „neúspechy“ sovietskej etnografie boli dobrým „vysvetlením“ i pre obdobné ťažkosti výskumu družstevnej dediny na Slovensku (PODOLÁK, 1955: 272-273).

V roku 1955 utvorilo Predsedníctvo SAV z Národopisného kabinetu Národopisný ústav SAV. Podľa štatútu nového pracoviska sa mala vedecká práca organizovať v štyroch oddeleniach. Jedným z vedúcich oddelení sa v tom čase stal J. Podolák. Zodpovedný bol za výskum „ľudovej práce a štúdium poľnohospodárstva“. Ústrednou vedeckovýskumnou úlohou do roku 1960 bolo štúdium súčasných zmien v spôsobe života a kultúre ľudu, konkrétne kultúra a spôsob života družstevnej dediny a štúdium spôsobu života a kultúry robotníckej triedy. Za prvý z nich bol zodpovedný J. Podolák.

Po absolvovaní prvých kolektívnych výskumov v obci Závadka nad Hronom v roku 1952 sa v roku 1953 do projektu zaradil ďalší objekt – typická nížinná obec Láb. Táto záhorská dedina s inými geografickými podmienkami, hospodárskymi stykmi zeleninárov s blízkou Viedňou a Bratislavou, ako aj pomerne živými stykmi Lábanov s americkými krajanmi poskytovala národopisnému štúdiu problematiku odlišnú od podmienok Horehronia. V tom istom roku začali i kolektívne výskumy zemplínskej družstevnej dediny Veľké Zálužice. Výskum týchto obcí rozšírený i do bližších regiónov mal trvať do roku 1960. Podľa zodpovedného vedúceho projektu J. Podoláka sa tak „mal vytvoriť podklad pre syntetické spracovanie slovenskej ľudovej kultúry ako celku“. Všetky práce sa vykonávali kolektívnou formou, počnúc teoretickou prípravou a školeniami, cez terénne výskumy až po konečné spracovanie a publikovanie pridelených tém (PODOLÁK, 1956: 434-437).

Vo výskume Horehronia sa pokračovalo aj v ďalších rokoch. Jeho záber sa rozšíril na všetky horehrónské obce (Polomka, Heľpa, Pohorelá, Šumiac a Švermovo), „aby sa docielil kompletnejší obraz a mohli sa sledovať rozmanité stupne vzniku nových foriem kultúry a spôsobu života, ktoré prinášali najmä kolektívne formy poľnohospodárskeho podnikania“. V tých rokoch sa konali i informačné prieskumy v ďalších lokalitách Slovenska (Láb na Záhorí, Veľké Zálužice v Zemplíne, Lešť a Turie Pole v Novohrade a Bijacovce na Spiši (MJARTAN, 2006: 230).

S odstupom rokov možno výsledky celého projektu bilancovať. Ak ostaneme pri predmete tohto príspevku – roľníkovi a jeho práci, tak môžeme konštatovať, že v roku 1969 vyšla národopisná monografia *Horehronie*, v ktorej kapitolu *Poľnohospodárstvo a pastierstvo* vypracoval J. Podolák (PODOLÁK, 1969). Je to významný príspevok k výskumu tradičnej agrárnej kultúry a organizácii chovu hospodárskych zvierat v tomto regióne Slovenska. Ťažko však hovoriť o analýze kultúry a spôsobu života tamajších roľníkov v období združšťevňovania, resp. o dopade kolektivizácie a industrializácie Slovenska na roľníka a jeho prácu. Čo je však ešte zaujímavejšie, celá táto úloha sa v tom čase akoby z vedeckovýskumných plánov Národopisného ústa-

vu SAV stratila. O jej napĺňaní sa nedozvieme nič ani z bilančných štúdií J. Podoláka *Desať rokov slovenského národopisu (1945 – 1955)* (PODOLÁK, 1956), ani E. Horváthovej *Hlavné smery a činnosť Národopisného ústavu SAV od založenia Slovenskej akadémie vied* (HORVÁTHOVÁ, 1973). Samozrejme, jej výsledky sa nemohli objaviť ani v hodnotení dvadsiatichpiatich ročníkov časopisu *Slovenský národopis* (FROLEC, 1978).

Na rozdiel od akademického pracoviska, slovenské múzejníctvo, vrátane Slovenského národného múzea v Martine, reagovalo na naliehavé požiadavky dokumentácie socialistickej prestavby dediny a poľnohospodárstva pomaly. Aspoň tak to konštatujú závery I. celoštátnej konferencie muzeálnych pracovníkov – etnografov v Martine (25. – 27. 5. 1954), zvolanej z podnetu III. celoštátnej konferencie československých etnografov v Liblíciach (21. – 23. 10. 1953), ktorá presadzovala spoločenskú požiadavku múzejnej dokumentácie ľudovej kultúry v období budovania socializmu. Na konferencii v Martine sa však už len konštatovalo, že popri záchrane zanikajúcich dokladov tradičnej ľudovej kultúry je potrebné, aby sa dokumentovali aj nové procesy a javy, i keď metodologické a metodické východiská tejto gnozeologickej požiadavky sa neľadali (KRIŠTEK, 1989: 56-57).

Zaktualizovať výskumné úlohy a inštalčné techniky národopisných oddelení slovenských múzeí v intenciách sovietskych muzeológov sa začiatkom 50. rokov pokúsil J. Mjartan v príspevku *Práca sovietskych etnografických múzeí* (MJARTAN, 1952), ktorá bola inšpirovaná prednáškou L. P. Potapova *Hlavné otázky etnografickej expozície v sovietskych múzeách*, ktorú predniesol na konferencii etnografov v Moskve v roku 1951. Jej záznam bol o rok neskôr publikovaný i na Slovensku (POTAPOV, 1952).

Mottom oboch príspevkov bolo „využiť etnografiu ako jednu z dôležitých historických disciplín a dať ju do služieb ľudu pri budovaní komunistickej spoločnosti“. Základná požiadavka, ktorú vtedy vyžadovala sovietska etnografická veda aplikovať v muzeológii, bol dôsledný historizmus. Pritom základná periodizácia dejín bola jasná: „zachytiť predeľ dvoch historicky zásadne sa odlišujúcich epoch – predrevolučnej a súčasnej socialistickej epochy“. Pritom sa predmet bádania musí rozšíriť zo spôsobu života a kultúry roľníckych vrstiev i na robotnícku triedu. Ústrednou úlohou múzeí ostala „výchovná práca, ktorá prispieva k formovaniu vedeckého komunistického svetonázoru, k prekonaniu prežitkov kapitalizmu vo vedomí ľudí. Základným princípom etnografickej expozície preto bola „vedeckosť, boľševická ideovosť, politická zaostrenosť, prístupnosť a zrozumiteľnosť“. Podstatne gnozeologicky hodnotnejšími sú požiadavky, aby materiálové expozície neboli odtrhnuté od všeobecnej aj kultúrnej histórie a interpretované v sociálnych i hospodárskych kontextoch (POTAPOV, 1952: 341-345).

Problematiku premeny vidieka do podoby družstevnej dediny anticipuje J. Mjartan vo svojom príspevku s požiadavkou reflexie tejto materiálnej i sociálnej novej reality aj v muzeálnych expozíciách na Slovensku. Inšpirujúcou mu vtedy bola štúdia G. S. Maslovovej *Kultúra a život na jednom z kolchozov Podmoskovska* (MASLOVOVA, 1952).

V časovom období, ktoré je predmetom záujmu tohto príspevku, sa v Slovenskom národnom múzeu v Martine pripravila len jedna výstava venovaná premenám slovenského vidieka v päťdesiatych rokoch minulého storočia – *Slovenská dedina kedysi a dnes*, ktorú autorsky pripravil V. Matula, Š. Apáthy, A. Polonec, J. Boďa, I. Hrubec a J. Hyčko. Výstava bola odbornej i laickej verejnosti sprístupnená 18. marca 1960, v predvečer okresnej konferencie KSČ. Reprízovali ju v roku 1964 v Poľnohospodárskom múzeu v Nitre. Reinštaláciu autorsky pripravil J. Hyčko.

Zámer autorov publikovali dvaja zástupcovia autorského kolektívu: „... inštalovať výstavu o vývine ľudskej spoločnosti z hľadiska marxizmu-leninizmu, špeciálne o rozvoji poľnohospodárstva a o roľníckej otázke, ktorá by názorne ukázala vývoj života na slovenskej dedine v dejinnom priereze od najstarších čias až podnes, pritom by sa zvýraznila dialektická súvislosť jednotlivých javov, ukázala zákonitosť a dejinná nevyhnutnosť vývoja života slovenskej dediny k socializmu a ďalej ku komunizmu, a tým podporila súčasnú hospodársku prestavbu a ideovú premenu našej dediny“. Výstava mala splniť i svoje politické poslanie: „... ukázať radostnú bilanciu všestranného rozvoja a nezvratného pokroku v živote našej dediny a pritom byť názornou školou pre tých, ktorí ešte dostatočne nepochopili význam a dosah premien v našom súčasnom živote“ (APÁTHY – HYČKO, 1960: 199). Autorom sa plne podarilo naplniť princípy sformulované L. P. Potapovom – „využiť etnografiu ako jednu z dôležitých historických disciplín a dať ju do služieb ľudu pri budovaní komunistickej spoločnosti“, pritom „zachytiť predel dvoch historicky zásadne sa odlišujúcich epoch – predrevolučnej a súčasnej socialistickej epochy“ (POTAPOV, 1952: 341-345).

Ako vo svojom hodnotení tejto expozície v roku 1989 uvádza I. Krištek, úloha autorov výstavy bola pomerne ťažká, nielen z ideového, ale i výtvarno-priestorového hľadiska (KRIŠTEK, 1989: 60-61). Myslím, že obe uvedené stránky výstavy zodpovedali súvekej úrovni slovenského múzejníctva. Možno sa stotožniť s názorom I. Krišteka, že snaha autorov prezentovať problematiku na všeobecnom historickom pláne ochudobnila expozíciu v etnografickej rovine. Napriek tomu ju v kontexte doby, v ktorej vznikala, považuje za „prínos v aktivizácii slovenského múzejníctva“, ktoré sa v tom čase borilo s nedostatkom kvalifikovaných odborníkov, metodologickou neujasnenosťou a často až vulgarizujúco zjednodušujúcou aplikáciou historického materializmu. „Materiálnu kultúru predstavovali len výrobné sily, duchovnú kultúru výrobné vzťahy a nadstavba. Industrializácia, ktorá na Slovensku práve prebiehala, najmä jej materiálna stránka, akoby bola cieľom socialistickej prestavby, a nie je prostriedkom. Fetišizovala sa výroba. Cieľom propagácie sa stali traktory a kombajny, nie človek, ktorý sa i z tejto expozície akosi vytrácal. Nehľadali sa špecifiká etnograficko-sociálneho aspektu, vlastnej tváre odboru; a ak, tak veľmi nesmelo“ (KRIŠTEK, 1989: 57-63).

Prvá etapa prestavby dediny na Slovensku skončila koncom päťdesiatych rokov 20. storočia. Ako uvádzala rezolúcia XIII. zjazdu KSČ o poľnohospodárskej politike, bol výsledok tejto etapy dôkazom trvalej platnosti a životnosti Leninovho družstevného plánu v podmienkach priemyselne vyspelej krajiny. „Socialistický sektor v ČSSR i na Slovensku obhospodaroval už 90 percent poľnohospodárskej pôdy. Materiálno-technická základňa socialistickej poľnohospodárskej veľkovýroby bola v hrubých črtách vybudovaná. V podstate sa zmenili podmienky života a práce vidieckeho obyvateľstva. V poľnohospodárstve zvíťazili socialistické výrobné vzťahy“. To umožnilo, aby si KSČ na začiatku šesťdesiatych rokov mohla stanoviť nové ciele poľnohospodárskej politiky – vyrovnať úroveň poľnohospodárstva na úroveň priemyslu“ (XIII. zjazd KSČ, 31. 5. – 5. 6. 1966. Vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava 1966, s. 475).

Z pohľadu straníckych dokumentov a propagandy išlo o významnú a pozitívnu zmenu v spôsobe života obyvateľov vidieka spojených s poľnohospodárskou prvovýrobou. Bolo by preto potrebné vysvetliť, prečo sa také „úspešné“ päťdesiate roky v živote nášho vidieka neobjavili v súvekých národopisných prácach a neboli zhodnotené z pozície historického materializmu, prečo sa nesplnila vtedy jedna z hlav-

ných úloh vednej disciplíny i Národopisného ústavu SAV. Relevantnú odpoveď na túto otázku nedali na stránkach dokumentov ani zodpovední riešitelia, ani vedenie pracoviska. Vyrovnáť sa s ňou bolo ťažké i pre múzejníkov. Môj názor, že slovenský národopis v 50. rokoch minulého storočia nedisponoval ani jednou vedeckou osobnosťou, ktorá by dokázala dobou požadované princípy historického materializmu aplikovať v národopise, mi potvrdil v rozhovore i Š. Mruškovič (rozhovor s Š. Mruškovičom som urobil v roku 2008 v rámci projektu VEGA č. 2/0041/08 „Etnológia a Slovensko v druhej polovici 20. storočia. Dejiny vedeckého myslenia“), ktorý už v tom čase pôsobil na FF UK v Bratislave ako vysokoškolský učiteľ národopisu. Potvrdzuje to i hodnotenie dvadsaťšiestich ročníkov časopisu Slovenský národopis od V. Frolca, kde konštatuje, že príspevky slovenských i českých autorov mali vtedy prevažne materiálový charakter a zaoberali sa hlavne tradičnými prejavmi ľudovej kultúry. Plne to platí i o jeho hodnotení príspevkov z oblasti „zamestnania obyvateľstva“, ktoré sú venované predovšetkým problematike tradičnej agrárnej kultúry. Nedostatok teoretických štúdií vyriešila redakcia tým, že zaraďovala preklady sovietskych autorov k problematike etnografického výskumu kolchozného roľníctva (FROLEC, 1978: 3-5). Prvým teoretickým pokusom bola vlastne až štúdia B. Filovej *K niektorým aktuálnym metodologickým otázkam národopisej vedy* (FILOVÁ, 1960). Ale to je už ďalšie decénium vývinu našej vednej disciplíny.

Citované názory súvekých autorov asi neboli len výsledkom získaných vedeckých poznatkov, ich analýzy a slobodného vyhodnotenia. Nebezpečie tohto obdobia vývinu národopisu a muzeológie na Slovensku môže byť preto v tom, že ďalšie generácie čitateľov ich prác k nim budú pristupovať ako k historickému prameňu, ktorému však bude chýbať kritické zhodnotenie. Publikované príspevky J. Mjartana, Š. Apáthyho, J. Hyčku a ďalších etnografov a múzejníkov vznikali v dobe, ktorá im určila svoje limity. Pri ich čítaní si musíme uvedomiť, že kolektívizácia poľnohospodárstva a jej dosah na spôsob života slovenského vidieka ako predmet vedeckého záujmu, a čitateľ ako vnímajúci subjekt, boli, a i dnes sú, súčasťou stále sa meniacej spoločenskej reality. Jej podoby sú pritom oveľa rozmanitejšie a komplikovanejšie ako obraz, ktorý rekonštruujeme podľa dostupných poznatkov. Tie sú neraz poznačené vonkajšími tlakmi zo strany dobových politických a ekonomických elít.

Platí to i o mnohých vedeckých prácach, ktoré hodnotili toto zložité obdobie v deväťdesiatych rokoch minulého storočia. Myslím, že pri ich čítaní treba dať za pravdu názoru A. Václavů: „Pokud historik podlehne představě, že hospodářské výsledky v zemědělství jsou závislé na nějakém abstraktním vztahu nebo dokonce lásce k půdě, bude se pohybovat v abstraktním světě, ale nepodaří se mu nic vysvětlit, leda opět láskou. Bude hledat vysvětlení pro neúspěchy nebo negativní jevy v zemědělství v něm samotném, v lidech, kteří v něm pracují, ve výrobních formách, ale unikne mu kritika systému, kritika absence tržních vztahů. Z tohoto hlediska stojí za pozornost, že se v pracích o kolektivizaci nesetkáte s pojmem tržní vztahy. Ještě horší ovšem je, jestliže se vztahem k půdě nebo s láskou k ní operují legislativci a zákonodárci dnes a očekávají, že privatizace rozvine trh, a nikoliv, že trh dá smysl privatizaci. Na tento omyl po listopadu 1989 stále ještě doplácíme“ (VACLAVŮ, 1990: 81).

Štúdium histórie vlastnej vednej disciplíny je neodmysliteľným predpokladom formovania teórie a metodológie každého vedného odboru, lebo mu dáva nielen potrebnú historickú kontinuitu, ale má i praktický význam v rozšírení poznania dejín samotných skúmaných predmetov a javov. Ak prejdeme od tohto všeobecného metodologického konštatovania k významu histórie a historizmu pri štúdiu ag-

rárnej kultúry, tak sa náš gnozeologický zámer rozdelí na dve komplementárne oblasti: sledovanie dejinného vývinu agrárnoetnografických javov a sledovanie etnografie ako vednej disciplíny. Samozrejme, vzájomný vplyv medzi týmito oblasťami, ako už upozornila V. Urbancová, je len jednosmerný – dejiny vedy a názory v ich rámci môžu ovplyvniť názory na dejiny agrárnoetnografických javov.

Výsledky bádania dejín etnografie majú praktický význam i pre rozšírenie poznania dejín samotných javov, ktoré etnografia sleduje. Zatiaľ čo tieto novo objavené a doteraz neznáme reálie majú pre štúdium dejín agrárnej kultúry podstatný význam, pre štúdium dejín samotnej disciplíny majú len ilustratívny charakter. Dokladajú zmeny v názoroch na objekt bádania a na znaky, ktoré ho reprezentujú, a v súhlase s dobovými ideovo-politickými názormi a trendmi odrážajú zmeny v tematickom zameraní, v hodnotení údajov a v celej koncepcii formujúcej sa alebo už sformovanej disciplíny. Pri sledovaní dejín etnografických javov je preto potrebné si uvedomiť, že reálie zo života ľudu, ktoré sa zachovali v rukopisoch, alebo boli aj publikované, sú poznamenané názormi doby, z ktorej pochádzajú, a často i diferencovanými názormi rôznych predstaviteľov toho-ktorého obdobia. Až po dôslednom odstránení týchto dobových nánosov ostane materiál, ktorý môžeme začleniť do systému nášho poznania a v súlade s dnešnými metodologickými postupmi zaradiť do rámca dejín sledovaného javu. A práve preto je potrebné poznanie dejín vlastnej disciplíny. Druhý dôvod, pre ktorý je potrebné poznať dejiny vlastnej vednej disciplíny, je pochopenie vývinu jej teoretických a metodologických predpokladov. Ak etnografia na Slovensku nemala dobré, alebo v porovnaní so svojimi európskymi susedmi fakticky žiadne podmienky na kontinuálny vývoj, keď zotrúvala stále na amatérskej úrovni a k jej konštituovaniu ako profesionálnej disciplíny došlo až v päťdesiatych rokoch 20. storočia, je potrebné poznať aspoň kultúrne dedičstvo, ktoré nám zanechali predchádzajúce generácie v názoroch na objekt bádania, teoretickom myslení, v metódach práce, ale i motivácie jednotlivých bádateľov. To všetko s prihliadnutím na historické podmienky, ktoré jednotlivé vývinové etapy formovali (URBANCOVÁ, 1983: 57-58). Vnímateľnému a kritickému čitateľovi všetky práce venované dejinám agrárnej kultúry, ak ich dokáže chápať v dobových historických a sociálnych súvislostiach, dávajú možnosť dozvedieť sa niečo o realite, ktorá bola iná, ako je tá jeho. Môžu sa tak pre neho stať novou kultúrnou skúsenosťou.

Uplatnenie zásadných zmien vo vývine poľnohospodárstva na Slovensku v 19. storočí, tak ako ho osvietenský vzdelanci navrhovali, mohlo byť dosiahnuté len zosúladením priaznivých sociálno-ekonomických a politických podmienok. Na ich presadzovanie však mali snahy slovenských vzdelancov v Uhorsku len minimálny vplyv. Agrárni ekonómovia a historici odhadli fázy posun slovenského poľnohospodárstva na konci 19. storočia v porovnaní len s českými krajinami na tridsať rokov (HOLEC, 1991: 95). Plne platí konštatovanie historika: „Boli sme chudobní, optimista by povedal, že chudobnejší príbuzní v bohatej rodine, a nimi sme aj ostali. Postavenie Slovenska v Európe, teda v priestore, ktorý u nás odjakživa formuloval požiadavky, generoval očakávania, vytváral konkurenčné prostredie, bolo neuspokojujúce. Vyspelé európske krajiny už aj vtedy u nás určovali limity, stavali latky, ktoré však boli vygenerované v bohatšom prostredí“ (LIPTÁK, 1999: 13). Pre budúce agrárnoetnografické štúdium však majú práce S. Tešedíka, J. Fándlyho, J. Čaploviča či D. G. Licharda veľký význam, lebo s dôvernou znalosťou materiálu priblížili dobový obraz agrárnej kultúry Slovenska.

Vďaka snahe slovenských osvietencov bojovať proti zaostalosti spôsobu života roľníka a jeho rodiny sa tak uchoval cenný etnografický materiál. Napríklad, už v prvej polovici 18. storočia sa z rukopisu Mateja Bela dozvedáme, že „v Uhorsku sú tri druhy žatevných nástrojov: 1. ozubený srp, ktorý má zuby ako píla a je v Uhorsku najrozšírenejším. 2. Druhý má hladké ostrie a od predchádzajúceho sa líši tým, že je viac zakrivený, ale aj dlhší a je bez zubov. 3. tretí druh predstavuje trávna kosa, ktorú pri žatve používajú vtedy, keď je bohatá alebo chudobná úroda“ (citované z URBANCOVÁ, 1973: 186). Omnoho konkrétnejší je údaj D.G. Licharda tiež o žatevnom náradí z druhej polovice 19. storočia: „Držím tu za vhodné poznamenať, že srp v tomto zmysle, aký má okolo banských miest, tu v Hornom Nitriansku nevidieť; čo tu volajú srpom, to na centrálnom Slovensku nosí meno kosáka, to jest: široký, končitý do polkolesa zohnutý, drevenou rukoväťou opatrený, v ostrí svojom hladký nôž, kdežto srp opravdový má na svojom ostrí zúbky vysekané“ (LICHARD, 1882: 133). Sú to veľmi cenné informácie dokresľujúce vývin žatevných prác a im zodpovedajúceho náradia. V uvedených dielach slovenských vzdelancov ich možno nájsť veľa.

Z týchto, ale i ďalších mnohých opisov javov materiálnej kultúry sa dá dedukovať, prečo máme z tohto obdobia menej materiálov z oblasti zamestnania roľníka a jeho hmotnej kultúry vôbec, ako z oblasti ľudovej slovesnosti. Bolo relatívne ľahšie zapísať hotový útvar rozprávky, ako popísať náradie a prácu s ním. Je to však len jeden, možno povedať praktický dôvod. Hlavným dôvodom bolo celkové ideové zameranie v tomto období vývinu etnografického záujmu o roľníka a jeho spôsob života.

Agrárna etnografia sa do druhej polovice 20. storočia venovala predovšetkým terénnym výskumom a systematizovaniu ich poznatkov. Na význam literárnych prameňov tejto problematiky upozorňovala vo svojich prácach k dejinám našej vednej disciplíny hlavne V. Urbancová (URBANCOVÁ, 1983: 60). Bude potrebné sa k nim vrátiť, lebo agrárnej etnografii dávajú možnosť komparovať jednotlivé javy dnes už skoro v dvestoročnom odstupe a sledovať kultúrne zmeny, ktoré v nich nastali. Súčasne významne prispievajú k možnosti datovania jednotlivých kultúrnych prejavov agrárnej kultúry. Stávajú sa tak významným prameňom štúdia tejto problematiky nielen pre etnológov, ale i historikov a jazykovedcov.

Vysvetlenie a pravdivejší obraz v živote slovenského vidieka v druhej polovici 20. storočia podali až etnologické výskumy v 80. rokoch a predovšetkým po roku 1990. V kontexte historicko-politickej reality toho obdobia by sa dalo pochopiť, že reálne poznanie etnológov vtedy nezodpovedalo predstavám politických elít a bolo vlastne v tom čase nepublikovateľné. Každý vedecký pracovník by mal interpretovať predmet svojho záujmu z pozícií hodnotového systému, ktorému verí. Je výsledkom nielen nadobudnutého vzdelania, ale i poznania, ku ktorému dospel životnou skúsenosťou a z nej vyplývajúcou životnou filozofiou. Sloboda vedeckého bádania a interpretácie získaných poznatkov spočíva práve v tom, že vedec môže bez obmedzení vstúpiť do vedeckého diskurzu z pozícií svojho najlepšieho vnútorného presvedčenia – bez politických, ideologických a iných obmedzení. Päťdesiate roky boli pre vývin vedeckého myslenia v národopise i muzeológii nešťastné tým, že nedovolili túto slobodu. Ba čo viac, boli horšie, lebo nedovolili vedcovi o sporných témach ani pomlčať. Požadovala sa jasná odpoveď v intenciách veľmi zvlgarizovaných predstáv vtedajších politických elít o marxistickej metodológii v spoločenských vedách.

Každé obdobie vývinu spoločnosti prináša svoje výzvy a limity. Platí to i pre vedné disciplíny, vedecké inštitúcie, ale i osobnosti, ktoré ich profilujú. Tá neopakova-

teľná konfigurácia individuálnych predpokladov vedcov, stavu ich vedných disciplín, ale i spoločenských podmienok, v ktorých tvorili, určujú ich osobný prínos pri profilácii vývinu vedeckého poznania. Personálny obraz vedy je totiž nielen jej výsledkom, ale aj predurčovateľom ďalšieho vývoja. Je preto potrebné pripomínať prínos jednotlivých osobností, vedeckých kolektívov, ale i celých inštitúcií do histórie vedy. Tento prínos je nielen neodmysliteľným predpokladom formovania samotného vedného odboru, ale dáva mu i potrebnú historickú kontinuitu. Len tak je možné vydať sa na cestu k historickej objektívitě, ako ju definoval filozof Adam Schaff: „Poznanie nadobúda podobu nekonečného procesu, v ktorom sa na základe rôznych prístupov ku skutočnosti, ktoré chápeme z rôznych hľadísk, naše poznanie zdokonaľuje a zbierajú sa dielčie pravdy. Tento proces vedie nielen k jednoduchému hromadeniu poznatkov, teda ku kvantitatívnym zmenám v našom poznaní, ale i ku kvalitatívnej transformácii nášho videnia dejín“ (citované z LE GOFF, 2007: 125). Každá nová generácia, ak chce dosiahnuť viac, ako minulé kultúry, musí vlastnou aktivitou poznať a osvojiť si kultúrne hodnoty, ktoré zanechali predošlé generácie a objavne hľadať ich nový význam v súčasnom spôsobe života.

- ALIJEVOVÁ, D., 1994 „Zbežyznamňovanie ľudského života ako generačný problém“. In: *Sociológia*, 26, č. 3, s. 207-217.
- APÁTHY, Š. – HYČKO, J., 1960: Výstava slovenská dedina kedysi a dnes v SNM. In: *Sborník Slovenského národného múzea* XLVI – LIV, s. 199-203.
- ARATÓ, E., 1953: K hospodárskym dejinám Slovenska od roku 1849 – 1900. *Historický časopis* 1, s. 229-278, s. 431-504.
- Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Maďarsku*. Ed. A. Divičanová. Békešská Čaba : Slovenský výskumný ústav, 1966.
- BALOGH, I., 1964: Das Einbringen des Getreides in Karpatenbecken im 16. – 19. Jahrhundert. In: *Acta Ethnographica*, 13, s. 369-491.
- BALOGH, I., 1972: Geräte und Verfahren der Ernte in den zentralen Gebietendes Karpatenbeckens im 19. Jahrhundert. In: *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*. Budapest : Akadémiai kiadó, ed. I. Balassa, s. 529-559.
- BAUER, W., 1974: Grassense II. – Bezeichnung für den Sensenstiel. In: *Österreichischer Volkskundeatlas*, 5. Lieferung. Wien.
- BAUCH, V., 1984: Dve etapy života slovenskej dediny. Bratislava : VEDA.
- BAUMAN, Z., 2002: *Úvahy o postmoderní době*. Praha : Sociologické nakladatelství (SLON).
- BECK, U., 2004: *Riziková spoločnosť. Na cestě k jiné moderně*. Praha : Sociologické nakladatelství (SLON).
- BEDNÁRIK, R., 1964: *Slováci v Juhoslávii*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- BENEŠ, B., 2000: Hodnotové interference človek – spoločnosť – ľudová tradícia. In: *Tradičná kultúra a generácie*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, s. 78-101.
- BENŽA, M., 1994: Tradičný odev ako znak etnicity. In: *Etnologické rozpravy*, 1, s. 63-67.
- BENŽA, M., 1998: *PhDr. Ján Mjartan DrSc. (1902 – 1996). Personálna bibliografia*. Martin: Matica slovenská.
- BENŽA, M., 2002: Odev a obuv. In: *Ľudová kultúra Slovákov v Chorvátsku*. Ed. M. Benža, Našice, s. 29-32.
- BENŽA, M., SLAVKOVSKÝ, P., STOLIČNÁ, R., 2006: *Atlas tradičnej kultúry slovenských menšín v strednej a južnej Európe*. Nadlak : Vydavateľstvo Ivan Krasko.
- BENŽA, M., SLAVKOVSKÝ, P., 2007: Tradičná kultúra slovenských minorít v strednej a juho-východnej Európe a možnosti jej výskumu etnokartografickou metódou. In: *Kultúra i prerozhľad*. Eds. Z. Klodnicki a A. Drozdź. Katowice : Wydawnictwo Gnome, s. 47-56.
- BERANOVÁ, M., 1975: *Zemědělská výroba v 11. – 14. století na území Československa*. Praha : Studie AU ČSAV v Brně III-1.
- BERANOVÁ, M., 1980: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha : Academia.
- BLÁHA, I. A., 1925: *Sociologie sedláka a dělníka*. Praha.
- BORGULA, M., 1988: *Rozprávania z Dolnej zeme*. Martin : Matica slovenská.
- BOTÍK, J., 1991: Etnicita ako základná kategória národopisnej vedy. In: *Slovenský národopis*, 39, s. 18-25.
- BOTÍK, J., 1995: Etnokultúrne procesy v podmienkach etnického rozdelenia. In: *Slovenský národopis*, 43, s. 431-444.
- BOTÍK, J., 2007: *Etnická história Slovenska*. Bratislava : Vydavateľstvo LÚČ.
- BOTÍKOVÁ, M., 2006: Slováci v zahraničí. In: *Slovensko*. Bratislava : Vydavateľstvo PERFEKT, s. 332-371.
- BOURDIEU, P., 1998: *Teorie jednání*. Praha, s. 16, 27.
- BRÍŠKA, R., 1937: *Problémy reagrarizácie*. Bratislava : Roľnícka osвета.
- BUCHTA, S., 1995: „Súčasný premeny slovenského vidieka“. In: *Zborník Slovenskej akadémie pôdohospodárskych vied „Neproduktívne funkcie poľnohospodárstva a ich miesto v agrárnej politike“*. Nitra, s. 34-41.
- ČAPLOVIČ, J., 1975: *O Slovensku a Slovákoch*. Zostavila, poznámky a doslov napísala V. Urbancová. Bratislava.
- ČAPLOVIČ, J., 1997: *Etnografia Slovákov v Uhorsku*. Z rukopisu preložil, poznámky a doslov napísal R. Brtňan. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Československá vlastivěda, díl II., Člověk*. Praha 1933.
- Československá vlastivěda, díl III. Lidová kultura*. Praha : Orbis 1968.
- DANGLOVÁ, O., 1999: Zmena antropologic-

- kej situácie v prítomnosti. In: *Tradícia, etika a civilizačné zmeny*. Ed. K. Jakubíková, Bratislava: Katedra etnológie FiF UK, s. 46-51.
- DANGLOVÁ, O. a kol., 2005: *Vidiek v procese transformácie*. Bratislava : Ústav etnológie SAV.
- Dejiny Európy* 1992: Ed. F. Delouche, Bratislava : Mladé letá.
- Dejiny hmotné kultúry I.* (1, 2), 1985: Vedúci autorského kolektívu J. Petráň. Praha : Státní pedagogické nakladatelství.
- Dejiny Slovenska V. (1918 – 1945)*, 1985: Ed. S. Cambel. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV.
- DEKAN, J. 1976 : Veľká Morava. Bratislava : Tatran.
- Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Wien 1894.
- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1, 2*. 1995: Vedúci autorského kolektívu J. Botík a P. Slavkovský. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV – NÚ SAV.
- DILLNBERGEROVÁ, S., 1994: Strava a etnická identifikácia v okolí Hurbanova. In: *Etnologické rozpravy*, 1, s. 59-62.
- DIVIČANOVÁ, A., 1994: Variabilita kultúrnej identifikácie Slovákov v Maďarsku. In: *Etnologické rozpravy*, 1, s. 27-34.
- Dejiny Európy*, 1992: Ed. F. Delouche, Bratislava : Mladé letá.
- Dejiny hmotné kultúry* (1, 2), 1985: Vedúci autorského kolektívu J. Petráň. Praha : Státní pedagogické nakladatelství.
- DRÁBIKOVÁ, E., 1960: Vinohradníctvo Maľých Karpát. In: *Slovenský národopis*, 8, č. 1, s. 3-72.
- DRÁBIKOVÁ, E., 1881: Ovocinárstvo. In: *Etnografický atlas Slovenska (komentáre)*. Bratislava : Národopisný ústav SAV, s. 73-84.
- DRÁBIKOVÁ, E., 1989: *Človek vo viníci*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV.
- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1, 2*. 1995: Vedúci autorského kolektívu J. Botík a P. Slavkovský. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV – NÚ SAV.
- EASTERBROOK, G., 1986 : Americké zemědělství dnes. In: *Spektrum*, 54, s. 2-10.
- Etnografický atlas Slovenska (komentáre)*. 1981: Bratislava : Národopisný ústav SAV.
- Etnografický atlas Slovenska*. 1990: Vedúca autorského kolektívu S. Kovačevićová. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, Slovenská kartografia a Národopisný ústav SAV.
- FALŤANOVÁ, L., 1978: Sezónna migrácia poľnohospodárskych robotníkov. In: *Slovenský národopis*, 26, s. 73-80.
- FALŤANOVÁ, L., 2001: Poľnohospodárske ro-
botníctvo ako sociálny fenomén. In: *Slovenský národopis*, 49, s. 300-313.
- FEGLIOVÁ, V., 1975: Prvky agrárnej mágie v zimnom zvykoslovnom cykle. In: *Slovenský národopis*, 23, s. 433-450.
- FEGLIOVÁ, V., 2000: Kalendárne obyčaje. In: *Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry*. Ed. R. Stoličná. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 190-214.
- FILOVÁ, B., 1960: K niektorým aktuálnym metodologickým otázkam národopisnej vedy. In: *Slovenský národopis*, 8, č. 2, s. 177-185.
- FILOVÁ, B., 1975: *Byvalá uhorská Dolná zem ako predmet záujmu slovenskej národopisnej vedy*. In: *Slovenský národopis* 23, s. 193-204.
- FILOVÁ, B., 1978: Miesto pôsobenia tradícií v spôsobe života súčasnej slovenskej vidieckej rodiny. In: *Slovenský národopis*, 26, č. 2, s. 269-277.
- FROLEC, V., 1961: Zánik niektorých starších forem zemědělské práce a nářadí na Hodonínsku. In: *Slovácko*, 3, s. 78-84.
- FROLEC, V., 1978: Čtrvťstoletí časopisu Slovenský národopis. In: *Slovenský národopis*, 26, č. 1, s. 3-38.
- FROLEC, V., 1992: Kulturní prostor střední a jihovýchodní Evropy: dimenze lidové kultury. In: *Ethnologia Europae Centralis*, Brno, s. 11-23.
- GOMBOŠ, J., 2008: *Slováci v južnej časti Dolnej zeme (Od konca 17. do konca 18. storočia)*, Békešská Čaba.
- GRANTY (1997 – 2005): Vedecký projekt „Tradíčná kultúra slovenských menších v strednej Európe“ bol prijatý Vedeckou agentúrou Ministerstva školstva SR a SAV VEGA a realizoval sa v rokoch 1997 – 1999. Riešiteľský kolektív: M. Benža, L. Falťanová, P. Slavkovský, R. Stoličná. Vedecký projekt „Tradíčná kultúra slovenských menších v južnej Európe“ sa realizoval v tejto grantovej agentúre v rokoch 2000 – 2002. Riešiteľský kolektív: M. Benža, P. Slavkovský, R. Stoličná. Vedecký projekt „Tradíčná kultúra slovenských menších v strednej a južnej Európe ako súčasť ich kultúrneho dedičstva (Medzi enkulturáciou a akulturáciou)“ sa realizoval v období rokov 2003 – 2005. Riešiteľský kolektív: M. Benža, P. Slavkovský, R. Stoličná.
- GUNDA, B., 1956: Poznámky k štúdiu cepov a obilných truhiel u Slovákov. In: *Slovenský národopis*, 4, č. 2, s. 157-161.
- HAPÁK, P., 1965: K priemyselnému vývoju Horehronia od konca 18. storočia do r. 1918. In: *Slovenský národopis*, 13, s. 172-191.
- HAPÁK, J. – MĚSÁROS J., 1992: Hospodársky vývin Slovenska v období nástupu kapitaliz-

- mu 1850 – 1867. In: *Dejiny Slovenska III*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 111-207.
- HIRNER, A. (1953 – 1955), 2004: *Denníky sociológov 1*. Bratislava: Sociologický ústav SAV. Eds. L. Turčan, R. Klobucký.
- HOJRUP, O., 1976: *Getreide- und Grasschnitt*. St. Pölten.
- HOLEC, R., 1991: *Poľnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV.
- HOLEC, R., 2004: Veda na Slovensku a prijímanie nových vedeckých teórií. In: *Slovensko v 20. storočí. Prvý zväzok Na začiatku storočia 1901 – 1914*, s. 215-220.
- HORVÁTH, P., 1962: K dejinám pestovania obilnín na Slovensku v 16. – 18. storočí. In: *Agrikultúra*, 1, s. 27-41.
- HORVÁTH, P., 1963: *Poddaný ľud na Slovensku v prvej polovici 18. storočia*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- HORVÁTH, P., 1980: Historický prehľad vzniku a rozvoja chotárných sídel v slovenskej časti Karpát. In: *Slovenský národopis*, 18, s. 8-15.
- HORVÁTHOVÁ, E., 1969: K otázke výskumu vývoja duchovnej kultúry. In: *Slovenský národopis*, 17, s. 309-320.
- HORVÁTHOVÁ, E., 1973: Hlavné smery a činnosť Národopisného ústavu SAV od založenia Slovenskej akadémie vied. In: *Slovenský národopis*, 21, č. 2, s. 169-181.
- HORVÁTHOVÁ, E., 1986: *Rok vo zvykoch nášho ľudu*. Bratislava: Tatran.
- HYČKO, J., 1967: *Orné náradie. Zbierky v Slovenskom národnom múzeu v Martine a v múzeách na Slovensku*. Martin: Obzor.
- HYČKO, J., 1973: *Žatevné a mlatobné náradie*. Edícia FONTES SNM-EÚ, zv. 8, Martin: Osveta.
- CHALOUPECKÝ, V., 1947: *Valaši na Slovensku*. Praha.
- CHMEL, R., 2007: Prispôsobivý národ prichádza k majetku. In: *SME Fórum*, 16. 6., s. 29-30.
- CHOTEK, K., 1959: Staré způsoby práce v československém zemědělství – Žatva srpem. In: *Československá etnografie*, 7, s. 286.
- JANČÁŘ, J., 1968: Tradiční zemědělské nářadí na jihovýchodní Moravě. In: *Slovácko*, 8 – 9, s. 20.
- JANŠAK, Š., 1932: *Slovensko v dobe uhorského feudalizmu; Hospodárske pomery od r. 1514 do r. 1848*, Bratislava.
- KADLEČÍK, D., 2007: Kolektivizácia poľnohospodárstva a jednotné roľnícke družstvo ako sociálny jav na slovenskej dedine v druhej polovici 20. storočia. In: *Slovenský národopis*, 55, č. 1, s. 33-65.
- KAHOUNOVÁ-DRÁBIKOVÁ, E., 1979: Sušenie ovocia. In: *Slovenský národopis*, 27, s. 86-102.
- KAHOUNOVÁ-DRÁBIKOVÁ, E., 1979: Odrasť poľnohospodárskej ekonomiky v zmenách ľudovej kultúry družstevnej dediny. In: *Slovenský národopis*, 27, s. 230-242.
- KAHOUNOVÁ-DRÁBIKOVÁ, E., 1980: Strediská zeleninárstva a obchod s ich produktmi. In: *Slovenský národopis*, 28, s. 129-146.
- KALAVSKÝ, M., 1994: Etnická identita a asimilačné procesy. In: *Etnologické rozpravy* 1, s. 7-12.
- KAMENEC, I., 1988: Slovenský kultúrny front v revolúcií. In: *Dejiny Slovenska VI*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 197-206.
- KAMENEC, I., 2004: Hlavné trendy vývoja slovenskej kultúry v kontexte spoločenského a politického života za predmníchovskej republiky. In: *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 445-461.
- KELLER, J., 2003: *Abeceda prosperity*. Brno: Nakladatelství DOPLNĚK.
- KELLER, J., 2009: *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- KEPIŇSKI, A., 1999: My a oni – naši a cudzí. In: *Slovo*, 1, č. 4, s. 13.
- KILIÁNOVÁ, G., POPELKOVÁ, K., VRZGULOVÁ, M., ZAJONC, J. 2001: Slovensko a Slováci v diele „Rakúsko-uhorská monarchia slovom a obrazom“. In: *Slovenský národopis*, 49, s. 5-31.
- KLEMENTIS, E., 1970: *Účasť Matice slovenskej na národopisnom a folkloristickom výskume Slovenska*. Martin: Matica slovenská.
- KMETĚ, A., 1875: *Hospodár na Slovensku*. Martin: Matica slovenská.
- KON, S. J., 1976: „Problémy medzigeneračnej transmisie kultúry v období vedeckotechnickej revolúcie“. In: *Slovenský národopis*, 24, č. 4, s. 501-513.
- KOROMPAY, B., 1950: Vorgeschichtliches zum ungarischen csép „Dreschflügel“. In: *Acta Ethnographica*, 1, s. 41-95.
- KOVÁČ, D., 1986: Literatúra. In: *Dejiny Slovenska IV*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 382-386.
- KRIŠTEK, I., 1962: Zeleninárstvo na Záhorí. In: *Zborník Slovenského národného múzea*, LVI, s. 7-32.
- KRIŠTEK, I., 1989: Výstavy a expozície Slovenského národného múzea – Etnografického ústavu v Martine s tematikou socialistickej výstavby poľnohospodárstva na Slovensku. In: *Zborník Slovenského národného múzea LXXXIII, Etnografia* 30, s. 55-73.
- KRIŽKO, P., 1891: Tkáčstvo. In: *Slovenské pohľady*, s. 534.
- KRÚPA, V., 1999: Stretnutie kultúr – hranice chápania. In: *Slovo*, 30, s. 4-5.

- KUČERA, M., 1974: *Slovensko po páde Veľkej Moravy*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- KUŠNER, P. I., 1952: K etnografickému štúdiu kolchozného roľníctva. In: *Český lid*, 39, č. 5-6, s. 117-120.
- LAPKA, M. – Gottlieb, M., 2000. *Roľník a krajina. Kapitoly ze života soukromných roľníkov*. Praha: Sociologické nakladateľstvá.
- LE GOFF, J., 2007: *Paměť a dějiny*. Praha: Nakladatelství ARGO.
- LICHARD, D. G., 1858: Prosba k přátelům hospodářsko-průmyslového vzdělání našeho lidu. In: *Slovenské noviny*, č. 1.
- LICHARD, D. G., 1873: Stroje hospodářské u menších gazdov. In: *Obzor*, 9, 13.
- LICHARD, D. G., 1882: Srp či kosu k žatve. In: *Obzor*, 20, s. 157.
- LIPTÁK, L., 1999: *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV.
- MACŮREK, J., 1959: *Valaši v západních Karpatech v 15. – 18. století*. Ostrava.
- MARKUŠ, M., 1966: Motyky z Medzeva. *Slovenský národopis*, 14, s. 378-435.
- MASLOVOVA, G. S., 1952: Kultúra a život na jednom z kolchozov Podmoskovska. In: *Národopisný sborník Slovenskej akadémie vied a umení*, X, s. 5-23, X, s. 313-339.
- MEDVEČKÝ, K., 1924: Andrej Kmeť. Martin
- MELICHERČÍK, A., 1950: Československá etnografia a niektoré jej úlohy pri výstavbe socializmu. In: *Národopisný sborník Slovenskej akadémie vied a umení*, IX, s. 25-36.
- MELICHERČÍK, A., 1952: Sovietska etnografia – náš vzor. In: *Národopisný sborník Slovenskej akadémie vied a umení*, X, s. 5-23.
- MELICHERČÍK, A., 1959: Pavol Dobšinský. Portrét života a dielo. Bratislava.
- MĚŘÍNSKÝ, Z., 2002, 2006: *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu I, II*. Praha.
- MÉSÁROS, J., 1992: Kulturné pomery Slovákov v období Bachovho režimu. In: *Dejiny Slovenska III*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 244-261.
- MÉSÁROS, J., 1992: Matica slovenská a slovenské osvetové a vedecké úsilia. In: *Dejiny Slovenska III*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 588-596.
- MICHÁLEK, J., 1957: Náhlady a spolupráca P. J. Šafárika a J. Kollára v oblasti ľudovej slovesnosti. In: *Slovenský národopis*, 5, s. 453-490.
- MICHÁLEK, J., 1964: K štúdiu života a kultúry sezónnych poľnohospodárskych robotníkov na Myjavskej pahorkatine. In: *Slovenský národopis*, 12, s. 275-284.
- MICHÁLEK, J., 1975: Ľudová kultúra. Predhovor. In: *Slovensko. Ľud – II. časť*. Bratislava: Obzor, s. 733-739.
- MICHÁLEK, J., 1989: K premenám hodnotových orientácií slovenských roľníkov v procese kolektivizácie poľnohospodárstva. In: *Zborník Slovenského národného múzea – Etnografia*, LXXXIII – 1989, s. 87-106.
- MIKLOŠ, I., 1995: Privatizácia. In: *Slovensko 1995. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Eds. M. Bútor a P. Hunčík. Bratislava: Nadácia Sándora Máraiho.
- MJARTAN, J., 1951: Práca sovietskych etnografických múzeí. In: *Národopisný sborník Slovenskej akadémie vied a umení*, X, s. 351-360.
- MJARTAN, J., 1952: Niektoré otázky národopisného výskumu družstevnej dediny. In: *Národopisný sborník Slovenskej akadémie vied a umení*, XI, s. 5-17.
- MJARTAN, J., 1953: Prvý výskum ľudovej kultúry a družstevnej dediny. In: *Slovenský národopis*, I, s. 253-261.
- MJARTAN, J., 1955: Jubileum česko-slovenskej spolupráce v národopise. In: *Slovenský národopis*, 3, s. 450-460.
- MJARTAN, J., 2006: Z minulosti Národopisného ústavu SAV (Úvod napísal a do tlače pripravil Peter Slavkovský). In: *Etnologické rozpravy*, č. 2, s. 214-257.
- Národopis ČSR. Československá vlastivěda, rada II, národopis. Praha 1936.
- MOSZYŃSKI, K., 1929: *Kultura ludowa Słowian* (I. časť). Kraków.
- MRUŠKOVIČ, Š., 1962: Príspevok k výskumu uskladňovania obilia v obilných jamách na Záhorí. In: *Musaica – Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského XIII(II)*, s. 59-69.
- MRUŠKOVIČ, Š., 1974: *Obilné zásobnice*. Edícia FONTES SNM-EÚ, zv. 9, Martin: Osveta.
- NIEDERLE, L., 1911: *Život starých Slovanů*. Praha.
- NOVÁKOVÁ, K., 2007: Kolektivizácia a prvé roky fungovania JRD očami kronikárov. In: *Malé dejiny veľkých udalostí III. Naratívna každodennosť v kontexte sociálno-historickej retrospektívy*. Ed. Z. Profantová, Etnologické štúdie 14. Bratislava: Ústav etnológie SAV, s. 135-148.
- NOVÁKOVÁ, K., 2009: *Vinohradníctvo a vinohradníci v procesoch transformácií*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda.
- PARÍKOVÁ, M. – SLAVKOVSKÝ, P., 1981: Tradičné formy žatvy a mlatby na slovensko-maďarskom pomedzí Hontu. In: *Slovenský národopis*, 29, č. 2 – 3, s. 298-317.
- PARÍKOVÁ, M., 1990: Doprava. In: *Etnografický atlas Slovenska*. Vedúca autorského kolektívu S. Kovačevičová. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, Slovenská kartografia a Národopisný ústav SAV, s. 34-36.

- PARÍKOVÁ, M. – PODOLÁK, J., 2011: Poľnohospodárstvo a pastierstvo. In: *Gemer-Malohont. Národopisná monografia*. Ed. J. Michálek. Martin : Matica slovenská, s. 22-69.
- PAVLJUK, S. P., 1986: *Narodna agrotehnika Ukrajinciv Karpat druhoji polovyny XIX – počatku XX st.*, Kyjiv : Naukova dumka.
- PASIAR, Št., 1953: *D. G. Lichard širiteľ vzdelanosti a pokroku*. Martin.
- PETRAŇOVÍ, J. a L., 2000: *Rolník v evropské tradiční kultúre*. Praha : SET OUT 2000.
- PISCA, L., 1984: Zmeny spôsobu života vidieckej populácie. In: *Sociológia*, 16, s. 176-192.
- PIŠŤOVÁ, I., 1970: Pavol Sochán (1862 – 1941). In: *Vlastivedný časopis*, 19, č. 4, s. 169-174.
- PODOLÁK, J., 1952: Druhá celoštátna konferencia etnografov v Prahe. In: *Národopisný zborník Slovenskej akadémie vied a umení*, XI, s. 365-381.
- PODOLÁK, J., 1953: Národopisná činnosť Muzeálnej slovenskej spoločnosti. In: *Slovenský národopis*, 1, s. 23-51.
- PODOLÁK, J., 1955: K doterajším výsledkom národopisného výskumu družstevnej dediny na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, 3, s. 268-277.
- PODOLÁK, J., 1956: Príspevok k štúdiu oráčich nástrojov na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, 4, s. 45-77.
- PODOLÁK, J., 1957: Nomenklatúra pluhu na území slovenského etnika. In: *Slovenský národopis*, 5, s. 307-335.
- PODOLÁK, J., 1956: Desať rokov slovenského národopisu (1945 – 1955). In: *Slovenský národopis*, 4, s. 421-447.
- PODOLÁK, J., 1958: Andrej Kmeť (k 50. výročiu smrti). In: *Slovenský národopis*, 6, s. 337-346.
- PODOLÁK, J., 1963: Spôsoby obrábania pôdy a sejba obilnín v údolí horného Hrona. In: *Agrikultúra*, 2, s. 9-39.
- PODOLÁK, J., 1965: Pestovanie poľnohospodárskych plodín a chov hospodárskych zvierat na Slovensku od polovice 19. do polovice 20. storočia. In: *Agrikultúra*, 4, s. 29-77.
- PODOLÁK, J., 1966: Klčovanie a žiarové hospodárenie na Slovensku. In: *Národopisný věstník československý*, 1, s. 15-48.
- PODOLÁK, J., 1969: Poľnohospodárstvo a pastierstvo. In: *Horehornie. Kultúra a spôsob života ľudu*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 15-173.
- PODOLÁK, J., 1975/a: Niektoré otázky štúdia ľudovej kultúry Slovákov v Slavónii. In: *Slovenský národopis* 23, č. 2, s. 265-270.
- PODOLÁK, J., 1975/b: K doterajším výsledkom etnografického výskumu poľnohospodárstva u maďarských Slovákov. In: *Slovenský národopis* 23, č. 2, s. 316-325.
- PODOLÁK, J., 1981: Chov hospodárskych zvierat. In: *Etnografický atlas Slovenska – komentáre*. Bratislava : Národopisný ústav SAV, s. 103-139.
- PODOLÁK, J., 1982: *Tradičné ovčiarstvo na Slovensku*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV.
- PODOLÁK, J., 1985: Muzeálna slovenská spoločnosť a jej miesto v národných dejinách. In: *Zborník Slovenského národného múzea LXXXIX – Etnografia* 26.
- PODOLÁK, J., 1989: Poľnohospodárstvo na Slovensku ako predmet etnografického výskumu. In: *Zborník Slovenského národného múzea*, 83, *Etnografia* 30, s. 13-54.
- PODOLÁK, J., 2003: Etnológia na Slovensku v 20. storočí – Etapy jej vývoja. In: *Ethnologia Actualis Slovaca*, 3, s. 9-58.
- PODOLÁK, J., 2008: *Tradičné poľnohospodárstvo na Slovensku*. Bratislava : ASCO.
- PODRIMAVSKÝ, M., 1986: Osveta a tlač. In: *Dejiny Slovenska IV*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 376- 386.
- PODRIMAVSKÝ, M., 1992: Veda, Osveta. In: *Dejiny Slovenska III*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 751-756.
- POSPÍŠIL, L., 1997: Nezávislé myšlení, věda a civilizace. In: *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica* 3, *Studia Ethnographica* X, s. 13-17.
- POTAPOV, L. P., 1952: Hlavné otázky etnografickej expozície v sovietskych múzeách. In: *Národopisný sborník Slovenskej akadémie vied a umení*, X, s. 341-350.
- PRANDA, A., 1965: Príčiny vzniku a rozvoja doplnkových zamestnaní na Kysuciach. (I. časť). In: *Slovenský národopis*, 13, s. 431-482.
- PRANDA, A., 1966: Príčiny vzniku a rozvoja doplnkových zamestnaní na Kysuciach (II. časť). In: *Slovenský národopis*, 14, s. 3-64.
- PRANDA, A., 1967: K problematike výskumu dvojitého zamestnania (tzv. kovoľníctva). In: *Slovenský národopis*, 15, s. 3-43.
- PRANDA, A., 1978: Formovanie nového systému hodnotových orientácií na súčasnej slovenskej dedine. In: *Slovenský národopis*, 26, s. 235-249.
- PRANDA, A., 1979: Národopisný výskum kultúry družstevnej dediny (problémy, metódy, ciele). In: *Slovenský národopis*, 27, s. 209-229.
- PRANDA, A., 1981: Zmeny myslenia a postojov človeka na súčasnej slovenskej dedine. In: *Národopisné informácie*, č. 3, s. 39-48.
- PRANDA, A., 1983: Socializácia dediny a zmeny jej myslenia. In: *Socializace vesnice a proměny*

- lidové kultury II. Ed. V. Frolec. Uherské Hradiště, s. 35-44.
- PRANDA, A., 1985: Tradičné a súčasné aspekty hodnotenia vzťahu človeka k práci na slovenskej dedine. In: *Slovenský národopis*, 33, s. 337-349.
- PRAŽÁK, V., 1947: Úkoly a organizácie slovenského národopisu v prítomnej dobe. In: *Národopisný zborník*, VIII. č. 1, s. 1-21.
- PROFANTOVÁ, Z., 1986: *Dúha vodu pije. Slovenské ľudové pranostiky*. Bratislava: TATRAN.
- RATICA, D., 1983: K otázke vzťahov rodinnej výchovy a morálky v ľudovom prostredí. In: *Slovenský národopis*, 31, s. 96 - 112.
- RATICA, D., 1990: Miesto starých ľudí v rodinnom a spoločenskom živote slovenskej dediny. In: *Slovenský národopis*, 38, č. 1 - 2, s. 39-43.
- RATICA, D., 1991: „Úvod“ In: *Kontinuita a konflikt hodnôt každodennej kultúry*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- RATICA, D., 1992: „Kulaci“ a proces združstevňovania na slovenskej dedine. In: *Zmeny v hodnotových systémoch v kontexte každodennej kultúry*. Ed. D. Ratica, Bratislava: Národopisný ústav SAV, s. 24-31.
- REBRO, K., 1968: Agrárne reformy v habsburskej monarchii od začiatku 18. storočia do roku 1848 s osobitným zreteľom na Slovensko. In: *Historické štúdie* 13. s. 5-28.
- ŘÍHOVÁ, D., 1962: K počiatkom slovanských žatevných nástrojov na Slovensku. In: *Agrikultúra*, 1, s. 6-7.
- ROŠKO, R., 2000: *Slovensko na konci tisícročia*. Bratislava: VEDA, Vydavateľstvo SAV.
- RYBECKÝ, M., 1966: Úsilie A. Kmeťa o organizovanie slovenského vedeckého života. In: *Múzeum*, 11, č. 4.
- SARKÖZI, Z., 1964: Príspevok k dejinám slovenských poľnohospodárskych sezónnych robotníkov (1884 - 1914). In: *Historický časopis*, XII, s. 75-103.
- SASINEK, F., 1885: Všimajme si etnografie. In: *Národné noviny*, 16, č. 90.
- SIRÁCKY, J., 1966: *Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV.
- SIRÁCKY, J., 1975: Dolná zem a Slováci. In: *Slovenský národopis* 23, č. 2, s. 173-182.
- SOCHÁŇ, P., 1891: Návod na zbieranie etnografického materiálu Slovenska. In: *Národné noviny*, č. 48, 49, 50.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1970: K problematike sezónnych zamestnaní na Orave (I. časť). In: *Zborník Slovenského národného múzea LXIV - Etnografia* 11, s. 105-115.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1971: K problematike sezónnych zamestnaní na Orave (II. časť). In: *Zborník Slovenského národného múzea LXV - Etnografia* 12, s. 146-168.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1973: Niektoré etnografické aspekty v diele D. G. Licharda. In: *Slovenský národopis*, 21, s. 103-114.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1975: Tradičné formy žatvy na Záhorí. In: *Slovenský národopis*, 23, č. 3, s. 401-432.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1976: Tradičné formy mlatby na Záhorí. In: *Slovenský národopis*, 24, č. 1, s. 55-74.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1978: Kosa. In: *Slovenský národopis*, č. 1, s. 83-94.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1978: Srp a kosák. In: *Slovenský národopis*, č. 4, s. 597-600.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1983: Die Migration zur landwirtschaftlichen Saisonarbeit und ihre Bedeutung für die Entwicklung der Volkskultur in der Slowakei. In: *Ethnologia Slavica* 15, s. 19-37.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1985: Socialistická kolektivizácia poľnohospodárstva a jej odraz v spôsobe života slovenskej dediny. In: *Slovenský národopis*, 33, s. 323-336.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1986: Socialistické združstevňovanie poľnohospodárstva a jeho vplyv na formovanie vidieckej rodiny. In: *Slovenský národopis*, 34, s. 543-552.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1988: *Roľník a jeho práca*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1989/a: Vzťah roľník - pôda ako problém kultúrnej tradície. In: *Zborník Slovenského národného múzea LXXXIII, Etnografia* 30, s. 75-86.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1989/b: Roľnícka rodina na Slovensku ako sociálna skupina. In: *Vlastivedný časopis XXXVIII*, s. 76-80.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1990: Intenzita zavádzania továrenského vyrobeného náradia a strojov r. 1895. In: *Etnografický atlas Slovenska*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, Národopisný ústav SAV, Slovenská kartografia. Ed. S. Kovačevičová.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1990: Sezónni robotníci ako sociálna skupina. In: *Slovenský národopis*, 38, s. 65-69.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1992 - 1993: Die Erntegeräten und Techniken in der Slowakei und deren karpatisch-balkanischer Kontext (Das Mähen mit der Sichel). In: *Ethnologia Slovaca et Slavica* 24 - 25, s. 55-78.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1993: Agrárna kultúra a životné prostredie. In: *Slovenský národopis*, 41, s. 423-447.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1993: História jedného družstva. In: *Slovenský národopis*, 41, č. 1, s. 69-79.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1995: Tradičné formy mlat-

- by u Slovákov v Maďarsku – cepy (Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Maďarsku – pracovný komentár). In: *Slovenský národopis*, 43, s. 383-389.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1995: Tradičné formy žatvy u Slovákov v Maďarsku – kosa. (Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Maďarsku – pokusné komentáre). In: *Slovenský národopis*, 43, s. 81-88.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1996– 1997: Die Erntegeräte und Erntetechniken in der Slowakei und deren karpatisch-balkanischer Kontext (Das Mähen mit der Sense). In: *Ethnologia Slovaca et Slavica* 28 – 29, s. 43-60.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1997: Etnokartografická metóda a výskum slovenských enkláv v Maďarsku. In: *Evropský kulturní prostor – jednotá z rozmanitosti*. Praha, s. 110-113.
- SLAVKOVSKÝ, P., 1998: *Tradičná agrárna kultúra Slovenska*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2000: Tradičná agrárna kultúra. In: *Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 13-61.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2001: Etnicita a civilizačné trendy v materiálnej kultúre. In: *Etnológia a kultúrne dedičstvo*. Bratislava : Ústav etnológie SAV, s. 138-144.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2002: Práca na poli. In: *Ludová kultúra Slovákov v Chorvátsku*. Ed. M. Benža, Našice.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2005: Životné stratégie ľudí spätých s poľnohospodárskou prvovýrobou na Slovensku v 20. a 21. storočí (Kultúrne, sociálne a politické súvislosti). In: *Slovenský národopis*, 53, s. 119 – 133.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2002/a: *Agrárna kultúra Slovenska. Premeny v čase*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2002/b: „Spoločensko-politické zmeny na Slovensku po roku 1989 a ich dopad na ľudí v družstevnej poľnohospodárskej prvovýrobe“. In: *Tradícia a spoločensko-politické zmeny na Slovensku po 2. svetovej vojne*. Bratislava: STIMUL, s. 77-88.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2005: Životné stratégie ľudí spätých s poľnohospodárskou prvovýrobou na Slovensku v 20. a 21. storočí. In: *Slovenský národopis*, 53, č. 2, s. 119-133.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2006: Tradičné formy agrárnej kultúry. In: *Telgárt. Monografia obce*. Prešov : PETRA, s. 125-141.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2006: Poľnohospodárstvo. In: Benža, M., Slavkovský, P., Stoličná, R.: *Atlas tradičnej kultúry slovenských menšín v strednej a južnej Európe*. Nadlak : Vydavateľstvo I. Krasko, s. 215-222.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2006: Vedecké syntézy druhej polovice 20. storočia – výzvy i limity (Etnografický atlas Slovenska, Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska, Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry). In: *Etnologické rozpravy*, č. 1, s. 16-29.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2008: Sociálne a kultúrne súvislosti života generácií vidieckych spoločenských na Slovensku v 20. storočí. In: *Zborník Slovenského národného múzea v Martine CII – Etnografia* 49, s. 9-19.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2009/a: Svet na odchode. Tradičná agrárna kultúra Slovákov v strednej a južnej Európe. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2009/b: Kolektivizácia poľnohospodárstva na Slovensku ako predmet etnologického a muzeologického výskumu v 50. rokoch 20. storočia (historicko-kultúrne kontexty). In: *Slovenský národopis*, 57, č. 4, s. 429-443.
- SLAVKOVSKÝ, P., 2012: Tradičná organizácia chovu hospodárskych zvierat slovenských roľníkov v strednej a južnej Európe. In: *Tradičná agrárna kultúra v kontextu spoločenského vývoje strednej Európy a Balkánu*. Z. Klodnicki, M. Luković, P. Slavkovský, R. Stoličná, M. Válka. Brno : Masarykova univerzita.
- SLOVENSKO. *Lud – II. časť*. 1975: Ed. B. Filová. Bratislava : Vydavateľstvo Obzor.
- SOCHÁŇ, P., 1930: *Starobylé zvyky slovenských roľníkov pri poľnej práci*. Bratislava : Slobodné učenie sedliacke.
- SOPOLIGA, M., 2008: Tradície pastierstva a ovčiarstva v oblasti severovýchodného Slovenska. In: *Pastierska kultúra, jej dokumentácia a prezentácia*. Ed. I. Zuskinová, Ružomberok : Liptovské múzeum, s. 43-50.
- STOLIČNÁ, R., 2000: *Tradičná strava Slovenska*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV.
- STOLIČNÁ, R., 2001: Strava ako etnoidentifikačný znak. In: *Český lid*, 88, 1, s. 15-27.
- STOLIČNÁ, R., 2002: Chlieb každodenný. In: *Ludová kultúra Slovákov v Chorvátsku*. Ed. M. Benža, Našice.
- ŠKOVIEROVÁ, Z., 1994: *Kooperácia v dedinskom spoločenstve*. Rkp. dizertačnej kandidátskej práce. Bratislava : Ústav etnológie SAV.
- ŠTEFÁNEK, A., 1944: *Základy sociografie Slovenska*. Bratislava : SAVU.
- ŠVECOVÁ, S., 1975: *Kopanícové sídla a dedina*. Praha : Universita Karlova.
- ŠVECOVÁ, S., 1977: Delenie a dedenie rodinného majetku. In: *Tradície roľníckej rodiny*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 94-108.
- ŠVECOVÁ, S., 1977: Rodina v dome a vo dvore.

- In: *Tradície roľníckej rodiny*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 109-130.
- ŠVECOVÁ, S., 1984: *Lazy v 19. a v 20. storočí. Vývoj roľníckych chotárných sídiel v oblasti Krupínskej planiny*. Praha : Universita Karlova.
- ŠVECOVÁ, S., 1990: Tri razy o tradícii. *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica*, 1/ 1990. In: *Studia Ethnographica* VI., s. 9-18.
- ŠVECOVÁ, S., 1992: Etnografické skupiny a oblasti na Slovensku. In: *Ethnologia Europae Centralis*, 1, s. 25-34.
- ŠVECOVÁ, S., 1997: Rodina a dedina. In: *Tradície roľníckej rodiny*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, s. 50-60.
- TIBENSKÝ, J., 1954: *Juraj Fándly. Výber z diela*. Bratislava
- TIBENSKÝ, J. – URBANCOVÁ, V., 2003: *Slovensko očami Európy 900 – 1850*. Bratislava : Vydavateľstvo Academic Electronic Press.
- TOFFLER, A. – TOFFLEROVÁ, H., 1996: *Utváranie novej civilizácie. Politika Tretej vlny*. Bratislava : Vydavateľstvo OPEN WINDOWS.
- URBANCOVÁ, V., 1960/a: K vývoju slovenského orného náradia na základe materiálu z muzeálnych zbierok. In: *Slovenský národopis*, 8, s. 73-120.
- URBANCOVÁ, V., 1960/b: Príčiny pretrvávania archaických poľnohospodárskych foriem v niektorých oblastiach Slovenska. In: *Slovenský národopis*, 8, s. 255-267.
- URBANCOVÁ, V., 1961: Klasifikácia slovenského orného náradia. In: *Slovenský národopis*, 9, s. 25-45.
- URBANCOVÁ, V., 1962: Vplyv kapitalistických vzťahov v poľnohospodárstve na slovenské orné náradie. In: *Slovenský národopis*, 10, s. 181-209.
- URBANCOVÁ, V., 1964: *Návod na etnografický výskum slovenského poľnohospodárstva. Obrábanie pôdy a pestovanie obilnín*. (Edícia SNS pri SAV) Zvolen : Vlastivedné múzeum.
- URBANCOVÁ, V., 1965: Motykové hospodárenie v slovenskom poľnohospodárstve 19. a 20. storočia. In: *Slovenský národopis*, 13, s. 3-32.
- URBANCOVÁ, V., 1970: K problematike osevných postupov na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, 18, s. 3-38.
- URBANCOVÁ, V., 1970: *Počiatky slovenskej etnografie*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV.
- URBANCOVÁ, V., 1971: Prehľad mlatobných techník a nástrojov na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, 19, 1971, s. 227-308.
- URBANCOVÁ, V., 1973: Žatevné náradie a pracovné techniky na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, 21, s. 183-216.
- URBANCOVÁ, V., 1975: Poľnohospodárstvo a chov dobytky. In: *Slovensko 3. Ľud – II. časť. Ľudová kultúra*. Bratislava : Vydavateľstvo Obzor, s. 775-800.
- URBANCOVÁ, V., 1983: Konceptia dejín slovenskej etnografie. In: *Slovenský národopis*, 31, 1, s. 57-76.
- URBANCOVÁ, V., 1987: *Slovenská etnografia v 19. storočí. Vývoj názorov na slovenský ľud*. Martin : Matica slovenská.
- URBANCOVÁ, V., 1992: O význame osobnosti pre disciplínu. In: *Národopisné informácie*, č. 1, s. 63-67.
- URBANCOVÁ, V. 1995: J. Bodnár. In: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1*. Vedúci autorského kolektívu J. Botík a P. Slavkovský. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV – NÚ SAV, s. 43.
- VÁCLAVŮ, A., 1999: *Ke sporům o zemědělské družstevnictví a kolektivizaci v Československu*. Praha : Vysoká škola ekonomická. Studie z hospodářských dějin.
- VÁLKA, M., 2007: Tradiční agrární kultura a její výzkum v české etnografii (etnologii). In: Válka, M. a kol. *Agrární kultura. O tradičních formách zemědělského hospodářství a života na vesnici*. Brno : Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, s. 21-42.
- VÁLKA, M., 2010: Biografický slovník evropské etnologie v kontextu české a slovenské oborové lexikografie. In: *Etnologické rozpravy*, 1 – 2, s. 98-107.
- VOROBJEV, N.I., 1952: K otázce o etnografickém studiu kolchozního rolnictva. In: *Český lid*, 39, č. 5-6, s. 120-122.
- UŠÁK, V., 1978: *Slováci v Chorvátsku: Historický náčrt*. Cleveland, Rím : Slovenský ústav.

Obálka Oravská Polhora – rale, 1973. Autor M. Jakubčeková.

s. 2 *hore* Položelezný pluh bol na Slovensku typickým orným náradím až do prvej polovice 20. storočia. Dolná Súča, 1963. Autor J. Podolák.

s. 2 *dole* Brány patrili k základným pracovným nástrojom pri príprave ornej pôdy. Terchová, 1961. Autor J. Dérer.

s. 3 *hore* Kosec a žnica – symbol tradičných žatevných prác. Liptovská Lužná, 1971. Autor P. Stano.

s. 3 *dole* Jesenné vyvážanie hnoja. Liptovská Teplička, 1972. Autor N. Tomanová.

s. 7 Cestou na lúky. Veľká Slatina, nedatované. Autor P. Socháň.

s. 11 Sejba obilia z rozsievky. Horné Srnie, 1973. Autor M. Chlebana.

s. 23 Zakopávanie jačmeňa. Osada Hrubý Buk, Čadca, 1961. Autor J. Boďa.

s. 59 Pasenie dobytky. Belá, 1965. Autor J. Podolák.

s. 65 Dojenie oviec. Priebeh, 1962. Autor J. Podolák.

s. 75 Pálenie Moreny. Chlebnice, 1963. Autor J. Langer.

s. 88 Rodina roľníka z roku 1930. Nová Bašta. Repro H. Bakaljarová.

s. 110 Orba na poliach JRD. Sklabíňa, 50. roky 20. storočia. Autor J. Dérer.

s. 117 Mlátenie obilia. Kysáč (Vojvodina, Srbsko), 30. roky 20. storočia. Fotoarchív Ľ. Stupavskej, Kysáč.

s. 120 Rozsievateľ obilia. Časť drevorezového záhlavia kalendára. Trnava, 1583. Reprodukcia z publikácie S. Kovačevičová: Človek tvorca.

Zdroje obrazového materiálu: Archív digitalizovaných negatívov Ústavu etnológie SAV a Fotoarchív Slovenského národného múzea v Martine.

SLOVAK PEASANT (source to study the way of life)

RESUMÉ

Adaptation to the natural environment and obtaining nourishment is humans' everyday creative activity that gives them not only biological benefits, but also cultural identity. At the same time it is an indicator of cultural forwardness in humanization of natural environment. Material, social and spiritual manifestations of culture, relatedness to nature, organisation of family and society, value orientation, – all that was in Slovakia in the past significantly influenced by the peasant way of life. Spiritual life of peasants was pervaded by dependence on agricultural production that was manifested in the rich agricultural cult of our ancestors.

This old cultural basis oriented on the prosperity of peasant family is present in all European agrarian societies and belongs to their cultural heritage. It was a world where the present state of things was evaluated according to how far they were from the things planned for tomorrow. The main precondition for achieving goals was unity based on a loyalty to the tasks. Agrarian culture was an optimal utilization of humans, land and agricultural tools in the particular historical and socio-economical conditions. It was a harmonic unity of work, consumption and experience.

Since neolithic revolution till the 1950s agriculture was a crucial part of production forces that determined material culture as well as other aspects of the life of people living on the territory of Slovakia. Self-sufficiency was for them an existential necessity. Food production and prime production of the basic raw stock remained the most important part of peasants' life even after division of labour was more differentiated. Peasants' life included more constant elements than any other profession. This fact certainly influenced stability of their culture. Versatility of the way of life of peasant family ensured its long historical existence on European territory.

Cultural system of pre-industrial societies was characterized by considerable stability. It was true of Slovak country-side even in the beginning of the 20th century. Agrarian social groups (peasant family, rural community) were regulated by the norms based on cultural patterns. In traditional culture they presented an ideal model of life activities – kind of handbook for behaviour regarded as normal in the society (socialisation, enculturation) – and at the same time created a criterion of values. Thus the micro-world of rural society was a space that was organized under influence of social forces orientating individuals and families on the material and non-material values that were precious and important in their life. In particular circumstances people chose those activities as well as material and social qualifications that they were able to develop. At the same time those activities must have sufficed their basic needs and interests in an optimal way in the certain conditions of historical and cultural development.

Traditional folk culture in Slovakia was characterized by the considerable stability of cultural system that often was almost enclosed. However, in times of crises and social movements people had to leave their home to improve their economical and social situation. Such was the period of great pauperization of peasants in the end of the 17th and the beginning of the 18th centuries.

During this period Slovak inhabitants began to move to the territory of so-called Law Lands (the territory on the limits of Hungary, Romania, Serbian Vojvodina and Croatian Slavonia). During colonisation period Slovak migrants usually moved on the territory of the same state, but after breakdown of the Austro-Hungarian Empire they became emigrants separated from the core of their ethnic group. Thus Slovaks came to live in Hungary, Romania,

Croatia and Bulgaria. After demarcation of borders in 1918 the groups of Slovaks which became the citizens of Poland, Austria and Ukraine were in the same situation. Therefore even today there are Slovak enclaves in the states of Central and Southern Europe. Even if they live apart from their native ethnic territory, their culture belongs to the cultural history of Slovaks.

In the past the cultural values of traditional agrarian societies transmitted from generation to generation created the basis of cultural diversity. Migrations of inhabitants to the new territory supported cultural convergence of Slovak minorities and other ethnic groups. In the new multi-cultural environment they had to create a cultural model rooted in culture brought from Slovakia which would give them a real chance to survive in new conditions.

Analysis of research results concerning material, social and spiritual culture of Slovak minorities in Central and Southern Europe indicates, on the one hand, a significant degree of enduring of traditional cultural models brought from Slovakia, and on the other hand, innovations that resulted from reactions of Slovak ethnic group to the traditions and practices of the new material and social settings. They demonstrate that in the new milieu the new life conditions and possibilities of economic and social development were more important factors for Slovak minorities than tradition. A favourable economic and social situation helped Slovak colonists to quickly overcome the differences between their original culture and culture that was necessary to build to organize their new surroundings.

Any human life space is culturally unique. Culture is understood as a set of strategies that permit people to adapt in their environment. In certain situation people choose those activities as well as social and material qualifications that they are able to develop. It was the diversity of agrarian culture that ensured its long historical existence on European territory. Slovakia and Slovak peasants were part of this culture.

relatively large amount of attention has been devoted to the problem of agriculture in European ethnography. In Slovakia, too, questions concerning agrarian culture are some of the most researched. This was a reaction not only to European gnoseological trends, but stemmed mainly from a need to clarify the significance of agriculture as the basic condition for the development of traditional folk culture on our territory. We can date back the creation of a special scientific branch – agrarian ethnology – to the second half of the twentieth century. However, interest in this subject can be found in Slovak science much earlier.

This book paints a picture of the interest in the peasant and his work in Slovakia during the period of the industrial revolution in Europe, and the development of modernisation in agrarian culture linked to it. It observes that fundamental changes in the development of agrarian culture in Slovakia could only be achieved during that period by matching up socio-economic and political conditions. The efforts of Slovak intellectuals had little influence on their implementation. The work of S. Tešedík, J. Fándly, J. Čaplovič, D. G. Lichard and others was, however, to be of great importance for future agrarian-ethnographic studies, since they reproduced the image of the period and its place in the general currents of the time with intimate knowledge of the material. The literary orientation of personalities from the Štúr period was the reason why in their attempt to establish as many ethnic particularities as possible in the culture of the Slovak nation they concentrated mainly on its spiritual culture and folklore. It was only the foundation of Matica slovenská in August 1863 that in theory created the conditions for researching and collecting evidence of the way of life of folk as a social class. Matica was supposed to encourage and organise the cultural, scientific, collecting and publishing activities of its members and of the general Slovak public. As it turned out, however, Matica's opportunities for developing the "Slovak national science" were very limited – it had no laboratories or in-house scientists. It could only support the scientific efforts of individuals, mostly amateurs, active across the whole country.

In the field of ethnography and folk studies, attention was focused on the research and collection of material on the physical and spiritual culture of the people. The significance of both scientific disciplines was amplified by the needs of the struggle for national defence, since the results of their research were supposed to support theses of the historical, national

and cultural specificity of Slovaks. Some of the leading researchers and collectors of ethnographic material were P. Sochán, J. L. Holuby A. Kmeť, J. Petrikovich, A. P. Záturský, A. Halaša, Š. Mišík and Ľ. V. Rizner.

The expansion in the interest in expressions of material culture in the Matica period was also linked to the idea of museum building. P. Dobšinský's challenge to collect "Slovak treasures" was of great benefit at that time, among which items he counted objects of material culture, including detailed descriptions of the peasant and shepherd ways of life.

In the 1880s, the Slovak historian F. V. Sasínek followed his line of thought, reminding contemporary collectors of folklore and folk customs that their limited selection was impoverishing the image of its way of life by omitting expressions of material culture. Sasínek's demand to use a historical method in ethnographic research was of significant importance in moving forward theoretical thought in nineteenth-century Slovak ethnography.

F. V. Sasínek found a passionate advocate of his opinions in the person of A. Kmeť, who at the turn of the twentieth century was one of the leading figures of research into nationhood in Slovakia. The foundation of the Slovak Museum Society and the construction of a museum in Martin was the main fulfilment of his scientific and organisational work. In this, he laid out conditions for the activity of further researchers in nationhood. In his broad conception of the collection of museum objects, instruments and tools used in agriculture were also included. The activities of A. Kmeť marked the beginnings of the systematic collection of museum artefacts also documenting the development of Slovakia's agrarian culture as an important part of the way of life of its population.

P. Sochán (1862 – 1941) continued agrarian and ethnographic research for the Slovak Museum Society. His instructions for collecting ethnographic material, and above all the photographic evidence of work in the fields are a significant element in the mosaic of the image of the development of an agrarian culture in Slovakia.

At the turn of the twentieth century, there was an increase in interest in Slovakia from scientific and cultural circles in Bohemia. The Slovak presentation at the *Czecho-Slavonic Ethnographic Exhibition* in Prague (1895) was very well received, with leading Czech ethnographers and folklorists of the time (L. Niederle, J. Polívka, Č. Zíbrt and others) working in the preparatory committee. The Slovak part of the exhibition was organised by figures of Slovak scientific life: A. Kmeť, J. Sochán and A. Halaša in cooperation with the Živena association. Even though the basis of the exhibition were objects of folk culture representing above all its aesthetic values (folk costumes, embroidery, lace, pottery), various work tools were also exhibited, together with a house from the Orava region and a settlement from Čičmany.

Scientific thought at that time was dominated by ideological points of view which were in conflict with the materialistic approaches in gnoseology and Marxism which was gradually developing. Questions of world view and philosophy in Slovak science began to be addressed from the positions of two opposing class-determined ideologies.

If we compare the inter-war period of Slovak ethnography with the results achieved in this field in Bohemia, Hungary and Poland, we must observe that its level remained behind that of surrounding European countries. Despite the fact that the mosaic image of Slovakia's folk culture and its history was successfully completed, no ethnographic work was published that could meet the criteria of contemporary European science. There were valiant attempts, but the level of ethnography and folklorism was defined by the limits of the time: an absence of the necessary number of professionally trained ethnographers, little institutional backing and the lack of financial means.

The most commonly represented setting in literature at the beginning of the twentieth century was the Slovak village. In order for the people to become an active power in the national movement, it was imperative to lift it up, both culturally and materially. For this rea-

son, it was necessary to know its life and social relations intimately and closely. This was the task which Slovak literature set itself at the time.

Writers such as J. G. Tajovský, B. Slančíková-Timrava, I. Krasko and M. Kukučín tried to come close to the peasant people, they attempted to enter into the situation of their heroes and understand their lives. Thus in their works, they left behind not only an artistic picture of the rural way of life at the beginning of the twentieth century, but also many ethnographic observations drawn from in real life.

The question of agriculture also appeared in independent chapters of all the contemporary national-historical monographs about villages. The first of these – *Detva* (1895) – was written by K. A. Medvecký. The second monograph was *Cerovo* (1906) by K. Chotek. His arrival in Slovakia from Prague, where he worked as a university professor, increased the specialist level of agro-ethnological research. He incorporated research into agriculture in the projects on which he worked with his students. They were mainly interested in archaic work tools and techniques, as well as agricultural buildings. He was also to thank for the professional preparation of the first graduates of the university study of ethnography in Slovakia. Of these, J. Mjartan and R. Bednárík especially devoted themselves to the question of traditional forms of agriculture.

The work of further Czech specialists was also of great benefit; A. Václavík worked in several Slovak museums. His collecting and observation work resulted in the preparation of the largest monograph of the time, *Podunajská dedina* (Village along the Danube). J. Húsek collected data on traditional forms of agriculture in selected regions of Eastern and Western Slovakia, where he tried to define the Slovak-Ruthenian and Slovak-Moravian ethnic borders. D. Stránska examined agriculture as part of her complex ethnographic research in the village of Dolná Poruba. The departure of Czech specialists from Slovakia during the Second World War was a notable loss for ethnographic research into Slovakia's folk culture at the time.

In the 1940s, a Slovakia-wide research into folk culture was organised by Matica slovenská, part of which was a questionnaire on agriculture. R. Bednárík who approached the problem of agriculture as a museum worker, used the material obtained to prepare a methodical guide for external collaborators. Despite the fact that the war years were not favourable for scientific and museum work, he was able to expand the museum's collections with further items from the area of agrarian culture and the breeding of farm animals and to publish the first attempt at an ethnographic synthesis of the folk culture of Slovakia – *Slovenskú vlastivedu*. This includes a chapter on popular professions with a focus on the question of shepherding and agriculture.

The first half of the twentieth century saw the culmination of the continual development of agrarian culture and its corresponding social equivalent: the peasant family and the arrangement of the village community. Social and political changes after 1947 marked a significant break in the development of agrarian culture and in the way of life of the rural population. The collectivisation of agriculture, as implemented by the political elite of the time, was perceived as a political and economic problem; social, cultural, psychological issues which could most influence the thinking and acting of a village person were not respected. The lack of comprehension of the cooperative idea and the ideologisation of rural economic issues also had an impact on forming the life strategies of individual generations. Slovak ethnography and museology, as professional scientific disciplines, found themselves at the time in a complicated gnoseological situation, for under the orders of the contemporary political elite, they had to capture and interpret scientifically this process which was very structured socially, from the methodological point of view of historical materialism.

P E T E R S L A V K O V S K Ý

Slovenský roľník

(pramene k štúdiu spôsobu života)

Vydala a vytlačila VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
v Bratislave roku 2013 ako svoju 3991. publikáciu. Počet strán 168.

Zodpovedný redaktor:
Mgr. Janka Chmúrna

Návrh obálky a grafický dizajn:
Eva Kovačevičová-Fudala

ISBN 978-80-224-1307-7
www.veda.sav.sk

Spôsob adaptácie na prírodné prostredie a získavanie potravy bola každodenná tvorivá aktivita roľníka, ktorou získaval nielen potrebné biologické hodnoty, ale naplňal aj vlastnú kultúrnu identitu. Súčasne však bola aj mierou kultúrnej vyspelosti v humanizácii prírodného prostredia. Materiálne, sociálne i duchovné prejavy kultúry, vzťah k prírode, usporiadanie rodiny i spoločenstva, hodnotové orientácie – to všetko bolo na Slovensku v minulosti výrazne ovplyvnené roľníckym základom života. Závislosť roľníka a jeho rodiny od poľnohospodárskej produkcie prestúpila aj ich duchovný život a prejavila sa v bohatom agrárnom kulte našich predkov.

ISBN 978-80-224-1307-7

9 788022 413077